MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

122. évfolyam

2006

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Balázs Attila: A Nemzeti Újság és szerkesztői ... 218
Borsa Gedeon – Perger Péter: Heltai „Újtestametum"-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561–1562) ... 121
Dege Sándor: A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében ... 51
Emődi András: A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárban ... 315
Farkas Gábor Farkas: Az 1595-ös rejtélyes csillag ... 162
Fehér Katalin: Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről ... 420
Kertész Balázs: Megjegyzések Szent László kanonizációjához ... 297
Knapp Éva: Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez ... 201
Lázs Sándor: A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat ... 146
Lengyel András: Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I. ... 338
Lengyel András: Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II. ... 444
Rózsa Mária: Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I. ... 32
Rózsa Mária: Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). II. ... 238
Véber János: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ősnyomtatványának bejegyzései ... 1
Véber János: Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében ... 397
Zsoldos Endre–Blaga, Cristina: Jacob Schnitzler Wittenbergben ... 16

KÖZLEMÉNYEK

Bálint Gábor: A Révai–Franklin per 1912-ben ... 272
Ekler Péter: Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása ... 491
Fehér Katalin: Egy népfelvilágosító mű 1775-ből ... 78
Fehér Katalin: Tankönyvkritika a reformkori sajtóban ... 368
Gömöri György: 1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztetett Magyarországról ... 69
Gömöri György: Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai ... 478
Kertész Balázs: A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában ... 464
Kertész Balázs: Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz ... 254
Kókay György: Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról ... 366
Kőszegfalvi Ferenc: Egy mezővárosi nyomda- és sajtóvállalkozás a 20. században ... 278
Lőkös Péter: Eine Fleming-Strophe in einem Stammbuch des 18. Jahrhunderts ... 259
Papp Júlia: Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékéről ... 82
Postma, Ferenc: Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670) ... 483
Postma, Ferenc: Veri amans, moribus gravis ... 362
Seláf Levente: Egy padovai magyar diák ... 360

Simon Szilvia: A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658) 72
Szelestei N. László: Balassi Bálint sorait tartalmazó 17. századi verskézirat 257
Szuromi Szabolcs Anzelm: Egy 12. századi lelkipásztori „zsebkönyv" 468
Várnai Jakab: A „Quaracchi atyák" szövegkritikai tevékenysége 265
Zsupán Edina – Földesi Ferenc: A „Kovásznai–Teleki-corvina" 496

FIGYELŐ

Ekler Péter: Nemzeti Ereklyehely az Országos Széchényi Könyvtárban 375
Knapp Éva: Kódexeink világa 373
Monok István: A brémai sajtó- (és média) történeti műhely kiadványai 94
Monok István: Az anderlechti Erasmus-ház újabb sorozata 375
Rózsa Mária: A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete 381
Silagi, Gabriel: Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar! 99

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2005-ben 499

SZEMLE

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (*Szabó Ferenc S. J.*) 520
A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeáll. Emődi András. Bp.–Nagyvárad, 2005. (*Rozsondai Marianne*) 112
Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában. (Katalógus.) Összeáll. Tóth Gergely. Bp. 2006. (*Magyar Krisztina*) 516
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (*Monok István*) 114
Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte der 15. Jahrhundert und ihr Gebrauch. (Ausstellungkatalog.) Nürberg, 2005. (*Monok István*) 291
Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. (*Kókay György*) 107
Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi. Teil I–II. Band I–IV. Neubearbeitet von József Vekerdi. Bp. 2004. Teil III. Band V. Hrsg. von József Vekerdi. Bp. 2004. (*Németh S. Katalin*) 285
Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. (*Kókay György*) 519
Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk. Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. (*Monok István*) 388
Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841.) Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2003. (*Mázi Béla*) 108
Kovách Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Bp. 2006. (*Vizkelety András*) 514
Könyv és Könyvtár XXV. 2003. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2003. (*Rojas Mónika*) 389

Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2004. (*Rojas Mónika*) 391
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 2002. (*Monok István*) 115
Peternainé Juhász Zsuzsa: Bán Imre könyvtára. Debrecen, 2005. (*P. Vásárhelyi Judit*) 288
Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. (*Borda Lajos*) 113
Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária. Bp. 2005. (*k. gy.*) 518
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftugen. Halle–Tübingen, 2005. (*Monok István*) 117
Stifter, Adalbert: Bécs és a bécsiek, életből vett képekben. Ford. Muth Ágota Gizella. Bp. 2005. (*Ritz Szilvia*) 289
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (*Eredics Péter*) 393
Szelestei N. László: Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratos prédikációk. Piliscsaba, 2003. (*Vizkelety András*) 287
Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Bp. [2005.] (*Rojas Mónika*) 110

NÉVMUTATÓ*

Abaffy Csilla 146
Abaffy Erzsébet 146
Abdul Aziz, török szultán 322
Abdul Hamid, II., török szultán 322, 373
Abdul Medzsid, török szultán 220
Ábel Jenő 318, 397
Abonyi Lajos 277
Achilles, Andreas 117
Ács Pál 502
Adamik Tamás 2, 406
Adelhaid, magyar királyné 256, 306
Adlerstein, Johann Janotych von 240
Adrianus → Hadrianus, római császár
Ady Endre 341, 444, 462, 513
Aegidius, Petrus 378
Aemstel, Adrianus Plosius ab 489
Aeneas Sylvius →Pius, II., pápa
Agamemnon, spártai király 390
Ágnes, magyar királyné 148
Ágnes, Szent 151
Ágoston, Szent 8, 79, 309, 325, 327, 335
Agyagfalvi Goró Lajos → Goró Lajos
Ahmed, III., török szultán 325
Ákos → Barcsay Ákos
Aladár, Attila hun uralkodó fia 465, 468
Alart van Ghent, Jan 361
Albert, I., osztrák herceg 148
Alberti, Leone Battista 266
Albertus de Capliam de Wethes de Ungaria 361
Albertus de Vetis (Vecsés) de Hungaria 361
Albertus Magnus 335, 336
Albrecht, Michael von 2, 406
Albrich, Carl 17
Alesius, Alexander 268
Alexander III Rotrodo rothomagensi archiepo. → Sándor, III., pápa
Alexander III., papa → Sándor, III., pápa
Alexander Magnus → Sándor, Nagy, makedón király
Alexander, epiruszi király 8
Alexiosz, I., (Komnenosz), bizánci császár 333
Alkibiadesz 334
Almas → Álmos, magyar vezér
Almási Balogh Pál 109
Almási Gábor 510, 512
Almási Tibor 87
Alsted, Johann Heinrich , 487–489, 513
Álvarez de las Asturias, Nicolás 477
Alvinczi Péter 73, 318, 479
Ambrovits, Hans 385
Ambrus Zoltán 277
Amesius, Guillelmus 487, 490
Amphictyon 8
Amthor, Christoph Heinrich 264
Anakharszisz 415, 416
András Edit 509
András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse 83–86, 88–93
András, I., magyar király 298–301, 306, 308, 466, 467
András, III., magyar király 148
Andrássy Gyula 39, 46, 48–50, 252, 357
Andreas Albus → András, I., magyar király
Andrian-Weerburg, Viktor Franz, Freiherr von 241, 252
Angelo da Castro 360
Anjou Endre → András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

Anjouk 90
Anna, magyar királyné 404
Anonymus 3, 312, 464, 466–468
Anselmus Lucensis 475, 477
Antal Reginald 269
Antal, Szent 305
Anton, Paul 117
Antoninus Monachus 324
Anzelm, Luccai Szent 469, 475
Apáczai Csere János 24, 167, 198, 513
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 7
Apafi Mihály, II., választott erdélyi fejedelem 497
Apollóniosz 98
Apollonius → Apollóniosz
Apostol József 218
Apponyi Albert 111
Apponyi Sándor 285, 286, 491
Apuleius, Lucius, Madaurensis 397–400, 402, 404–407, 409, 413, 414, 416, 418, 419
Aquaviva, Claudio 195
Aquilon, Pierre 379
Aragóniai János 12
Arany János 92, 93, 243, 248, 252
Areford, David S. 291
Aretino, Pietro 389
Aristides, Publius Aelius 334
Arisztandrosz 169, 170
Arisztotelész 23, 172, 329, 336
Arnobius 390
Arnoldus, Nicolaus 484, 487
Árpád, magyar vezér 298, 300, 464–466
Árpádok 297–299, 302
Artaxerxész 9
Arz, Gustav 17
Asbóth János 391
Asselain, Jean 115
Aszpasziász 9
Asztalos Miklós 17, 21, 22, 260
Asztüagész 8
Atádi Márton 411
Attila, hun uralkodó, 389, 464, 465, 468
Augustinus → Ágoston, Szent
Augustus, római császár 2, 172, 191
Aurelius Victor, Sextus 488
Austin, Greta 469
Avram, Mircea 385

Baba, Ferenc 363
Babits Mihály 289, 340, 341, 446, 447, 506
Bach, Alexander 35
Bach, Johann Sebastian 262
Backer, Jean de 488
Badius, Jodocus 377, 378
Bajor Gizi 347
Bakó Endre 390–392
Bakócz Tamás 4, 400, 401, 406, 414, 515
Bakos József 162
Bakos Tibor 341, 344
Balassi Bálint 257–259
Balázs Attila *218–237*
Balázs Judit 158
Balázs Mihály 162, 195, 497
Balázs Péter 500
Balázs Lajos G. 23
Balfour of Denmilne, James, Sir 469, 476, 478
Bálint Gábor *272–278,* 274, 506, 508
Bálint Sándor 149–151, 158, 160
Balkányi Béla 344, 346
Balla Ernő 344
Balla Réka 512
Balla Vilmos 51, 52
Balogh Elemér 509
Balogh F. András 98
Balogh Jolán 199
Balthasar → Báthory Boldizsár
Bán Imre 159, 167, 201–204, 288, 289, 512
Bán Tünde 508
Bánfalvi Béláné 511
Bánffi Sarolta 422
Bánfi Szilvia 503, 506
Banfi, Florio 88, 90
Bangha Béla 521
Bara Zsuzsanna 510
Baranyai Decsi János 168–172, 175, 177, 183–186, 188, 191, 193, 199, 200
Barbier, Frédéric 500
Barco, gróf 366, 367
Bárczi Ildikó 360
Bárczy István 65
Barcsay Ákos 286
Barger, Johann Wilhelm 28
Bari, Nicola da 361
Barna Gábor 506
Baronyai Decsi János → Baranyai Decsi János
Baróti Szabó Dávid 78
Barsi János 162, 163
Bársony István 446
Barta Gábor 175

Barta Lajos 446
Bartakovics Béla 321
Bártfai Szabó László 319
Bartholomaeides, Iohannes Ladislaus 21
Bartholomaeus, episcopus exoniensis 472
Bartók István 197
Bartoniek Emma 92, 255, 298, 310
Bartusz Dobosi László 521
Basch, Simon 20, 27
Basics Beatrix 500
Basileios → Basilius Magnus, Sanctus
Basilius Magnus, Sanctus 205
Baska Gabriella 509
Bassonus, Sebastianus 488
Báthori Boldizsár 198
Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 286
Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 169, 185
Báthory Kristóf 198, 286
Báthory Zsigmond, edélyi fejedelem 162–165, 168, 169, 171, 173, 176–179, 183–186, 188, 190 –193, 195–200
Bató Szilvia 509
Batthyány Ádám 74
Batthyány Boldizsár 512
Batthyány család 74
Batthyány Ferenc 73, 74
Batthyány Ignác 515
Batthyány József 74, 515
Batthyány Lajos 36, 43, 74, 239
Bauba, Aïssatou 98
Baudin, Fernand 376
Bauer, Volker 95
Baumann, Heinrich 21, 22
Bayer János 21, 23, 26, 30
Bazsóné Megyes Klára 511
Beatrix, magyar királyné 11, 12, 89, 90
Bebel, Balthasar 22
Bechte, Benedikt 266
Beck,Wilhelmine 242
Becker, Felix 88
Becker, Georges 489
Becker, Karl Ferdinand 370
Beckett, Thomas 472
Beelaert, Joannes 393
Beer, Philipp Christoph 20, 28
Beethoven, Ludwig van 289
Beke Sámuel 421–423
Bekker, Balthasar 392, 512
Bél Mátyás 96, 513, 516–518
Bela, Attila hun uralkodó fivére 465
Béla, I., magyar király 298–301, 307–309, 466
Béla, II., Vak, magyar király 514
Béla, III., magyar király 312, 313
Béla, IV., magyar király 87
Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna 389
Bellér Béla 85, 90, 92
Bellerus, Johannes → Beelaert, Joannes
Bem József 38, 243
Bencze Imre 72
Benda Kálmán 186, 197, 366
Bendeguz, hun vezér 464
Bene Sándorné 162, 509
Benedek, Szent 305
Benedictus, királyi kancellár 329
Benger, Nicolaus 206
Benkner, Johannes 141
Benkő Samu 179, 422
Bentivoglio, Annibale 399
Bényei Miklós 391, 500
Bényi Csilla 500
Béranger, Pierre-Jean de 251
Berchtold, Sigmund 512
Berckringerus, Daniel 487
Bereczky Loránd 375
Bereczné Huszár Éva 503
Beregszászi Magdolna 501
Berei Farkas András 390
Berens, Ciprian 270
Bergen, Claus 101
Berislavus, Petrus → Beriszló Péter
Beriszló Péter 411
Berkeszi István 385
Bernardin, Sienai Szent 265, 269
Bernát, Clairvaux-i Szent328
Bernáth Mária 509
Bernhard, Otto → Friedmann, Bernhard Otto Friedmann, Bernhard Otto 245
Bernhardt viceispán 367
Beroaldo, Filippo, id. 4, 397–419
Bertényi Iván 85, 92, 93, 303
Bertók Lajos 391, 497
Berzeviczy Albert 11, 89
Besoldus, Christophorus 489
Bethlen család 421
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 172, 318, 424, 440
Bethlen István 478

Bethlen Mihály 201
Bethlen Miklós 202
Bettarel, Apollinare 266
Beust, Freidrich Ferdinand 46, 47, 50
Bevilaqua Béla 82
Beythe, Stephanus 73
Beza, Theodor 163, 479
Bialostocki, Jan 88
Bíbor Máté János 505
Bicskei Krisztina 511
Bielowski, August 299
Bielz, Eduard Albert 166, 167
Bierlaire, Franz 376
Bihari → Terczki
Bihl, Michel 269
Bikfalvi Géza 521
Bilszky, Johannes 259, 261
Birck Edit 386
Birken, Sigmund 287
Bíró Sámuel 162
Bíró X. Ferenc 521
Biró, fotóriporter 450
Bismarck, Otto von 33, 34, 50, 253
Bisterfeld, Johann Heinrich 490
Bitskey István 391
Bizarri, Petrus 70
Blaga, Cristina *16–31,* 31
Blaha Lujza 58
Blome, Astrid 94, 95, 387
Blum, Hans 33, 34, 253
Blume, Friedrich 152
Blücher, Gebhard 138
Bobory Dóra 512
Bocatius Joannes 167, 168, 186, 200
Boccaccio, Giovanni 91, 399, 406, 413
Bocskai István 175, 176, 186, 195, 479
Bocskaiak 198
Bod Péter 72, 121, 504, 513
Bodenmann, Reinhard 376, 380
Bodmer, Johann Jakob 265
Bodó Pál 344, 346, 350
Bodoni, Giambattista 503
Bódyné Márkus Rozália 95, 387
Boeles, Willem Boele Sophius 362
Boetius, Ancius Manlius Torquatus Severinus 377
Bogár Judit 521
Boileau-Despreaux, Nicolas 264
Bokányi Dezső 281, 460
Bollók János 2, 7, 255
Bonaventura, Szent 265–268
Bondalmonti, Giovanni Pandolfo 361
Bonelli, Benedetto 265
Bonfini, Antonio 113, 375, 401
Bongarsius, Jacobus 91
Bónis György 405
Borbély György 184, 193
Borbély Szilárd 391
Borda Lajos *113–114*, 203
Borgia, Rodrigo 402
Borián Elréd 521
Boriss László 344
Borland, Catherine Robina 469, 478
Bornemissza Pál 397
Boronkai Iván 404, 408
Borosnyai Nagy Zsigmond 502
Boross Klára 162, 413
Borovi József 202
Borsa Gedeon *121–145*, 287, 297, 397, 491, 500, 505
Borus József 508
Borza, Élie 378
Borzsák István 2, 3, 11, 185, 186, 197, 393
Bouricius, Jacobus 489
Boyce, Janus 501
Bozzay Réka 390
Bökényi Filep János 490
Böning, Holger 94–97, 99, 387
Börzsönyi József 363
Brachfeld, Siegfried 387
Brady, Ignatius 270
Brager, Johann-Wilhelm 20
Brahe, Tycho 24, 163, 166, 171
Brant, Sebastian 472
Bratz, Conrad Wilhelm 28
Brauneis, Walter 149
Brauswetter János 64
Breckling, Friedrich 117
Breda, Jan van 361
Breithaupt, Joachim Justus 117
Breitinger, Johann Jakob 265
Breko, Hana 501
Brenz, Johann 380
Brerewood, Edward 487
Brett, Martin 469, 477
Briggs, Asa 500
Brockliss, LaurenceW.B. 23
Brodarics István 401

Bródy Sándor 340, 345, 445, 453
Brosche, Peter 23
Brotto, Iohannes 360, 361
Bry, Theodor de 177, 178, 181, 200
Buchner, August 22
Buchner, Augustus 21
Buda Attila 512
Buda, hun uralkodó 464, 465
Budai János 514
Buday György 503
Budé, Guillaume 115
Budé, Jean 115
Budenz József 6, 325
Budik, Peter Alcantara 318
Bughetti, Benvenuto 269
Bujtás László Zsigmond 390, 392, 512
Bullaeus, Anthonius 487
Bullinger, Heinrich 257
Bunyitay Vince 1, 303, 316
Burai Erzsébet 392
Burchardus Wormatiensis 468, 474
Burgersdicus, Franco 489, 490
Burgi, Josst 166
Burián István 357
Burke, Peter 500
Burmann, Franciscus 201
Busa Margit, V. 382, 384
Busbequius, Augerius Gislenius 287
Busch, Moritz 33, 34
Buttkayné Kosáry Emmy 450, 460
Buzinkay Géza 38, 54, 338, 507
Byron, George Gordon 251

Cacciotti, Alvaro 272
Cadell, Patrick 469
Caesar, Caius Julius 324, 325, 399, 416
Calasantius, Kiss-széli, Josephus → Kiss-széli József
Calepinus, Ambrosius 113, 334
Calov, Abraham 21
Calvin, Jean 378, 379, 483
Camden, William 163
Camera, Matteo 89
Canitz, Friedrich Rudolph Ludwig von 264
Canning, Joseph 305
Canstein, Carl Hildebrand von 117
Capece, Francesco Berardo 84, 85
Capere kanonok → Capece, Francesco Berardo
Caples, Matthew 508
Capycius, Franciscus Berardus → Capece, Francesco Berardo
Caracciolo, Cesare d'Engenio 88
Carley, James Patrick 381
Carobertó → Károly Róbert, I., magyar király
Carolus I., Andegavensis → Károly Róbert, I., magyar király 84
Carolus, Johann 95
Carpzov, Johann Benedikt 117
Carrillo, Alfonso 175, 195, 196
Carthesius → Descartes, René
Case, John 487
Casmann, Otho 488
Caspar, Erich 254, 304
Cassander, Georgius 489
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 328
Catilina, Lucius Sergius 434
Cats, Jacob 264
Catullus, Caius Valerius 9, 496, 497
Celano, Carlo 88
Celesztin, III., pápa 313
Celtis, Konrad 400, 412
Cenci, Cesare 269, 270
Cennerné Wilhelmb Gizella 164, 173, 191
Cervantes Saavedra, Miguel de 378, 506
Chaba → Csaba
Chartres-i Szent Ivo → Ivo, Chartres-i Szent
Chemnitz, Martin 117, 488
Chodorow, Stanley 477
Chojnacka, Malgorzata 95
Chowanetz báró → Chownitz, Julian
Chownitz, Julian 238, 239
Christus, Petrus 293, 294
Chrysostomus, Johannes → Johannes Chrysostomus, Sanctus
Cicero, Marcus Tullius 1, 11, 324, 328, 336, 399, 403, 417, 487
Ciołek, Erazm 400
Clemens Romanus 335
Clementia, Habsburg hercegnő 83–85, 88, 90
Clenardus, Nicolaus 488
Cleophas, Michael 20
Cobor Péter 341
Codro, Urceo 399
Colines, Simon de 381
Colomanus → Kálmán, magyar király
Colombo, Fernando 292, 380, 381
Comenius, Johannes Amos 483, 484, 488
Concoreggio, Gabriel de 334, 336

Constantinus, Nagy, római császár 305
Copernic → Kopernikusz, Mikolaj
Cordatus, Conradus 14, 15
Cordes, Michael 19, 20
Coresi diakónus141
Corneille, Pierre 264
Corvin János 410
Corvin Mátyás → Mátyás, I., magyar király
Cöler, Philipp Albert 20, 27
Craetsius → Krazius, Joachimus
Cunaeus, Petrus 488
Cunningham, Ian Campbell 469, 477
Curtius Rufus, Quintus 162, 169, 170, 172, 200, 324, 325
Cushing, Kathleen G. 477
Cyprianus, Caecilius, Sanctus 408
Czauck, Simon 164–166
Czegle Imre 389
Czeglédi László 510
Czeglédi Szabó Pál 73
Czéh Sándor 506
Czékli Béla 205, 212
Czene, Petrus 75, 76
Czibula Katalin 95, 96, 98, 387
Czirók András 509
Czövek Zoltán *499–513*, 500
Czvittinger Dávid 19, 513

Csaba György Gábor 25
Csáky István 195
Csáky László 74
Csáky Miklós 74
Csala Imre 281
Csánki Dezső 403
Csapláros István 366
Csapodi Csaba 1, 3–5, 315, 317, 403, 414, 497
Csapodiné Gárdonyi Klára 1, 3, 86, 315, 317, 403, 413
Császár Ivett 505
Csathó Kálmán 345, 446, 447
Csatkai Endre 27
Csávossy Elemér 521
Csécsi Imre 371, 438, 439
Csehi István 21
Csehi P. András 20, 21
Csengery Antal 247
Csépe Valéria 508
Cserey Farkas 388
Csernus Sándor 92
Cserzy Mihály 446
Cseszka Éva 521
Csikesz Sándor 201
Csikós Judit 509
Csiszár Miklósné 511
Csiszár Sámuel 431
Csizmadia Sándor 446, 447
Csohány János 509
Csóka J. Lajos 304
Csóka-Jaksa Helga 510
Csokonai Vitéz Mihály 82, 278, 501
Csonka Ferenc 167
Csontosi János 317–319, 323, 336, 392, 496
Csorba Dávid 390, 393
Csorba László 91, 93
Csoron János 149
Csörsz Rumen István 391
Csulai György 403
Csulai Móré Fülöp 399, 400, 403, 404, 412, 417
Csuti Elemér 162, 191
Csúzy Zsigmond 392
Csűry István 389

Dach, Simon 264
Damjanich János 37
Danaeus, Lambertus 488
Dankó József 148
Dante Alighieri, 289, 324, 330, 336, 399
Darab Ágnes 392
Dávid Ferenc 140, 492
Deák Antal András 504
Deák Eszter 512
Deák Ferenc 39, 47, 232, 239, 247, 278, 357, 509
Debreczeni Attila 390, 507
Decsi → Baranyai Decsi János
Dede Franciska 507
Dege Sándor *51–68*
Deimel, Hyacinth 266
Dékáni Kálmán 92
Delisle, Leopold 266
Dembinski, Henryk 38, 243
Demény Lajos 179
Demeter Júlia 501
Demmel József 506
Denommé, Isabelle C. 380, 381
Depkat, Volker 95
Déry (Mráz) Mihály 226
Descartes, René 23, 25, 26

Desrosiers-Bonin, Diane 381
Dessewffy Emil 244
Dethier, Philipp Anton 321–323, 325, 326
Detsinyi Frigyes 64
Deutsch Gábor 62
Deutschmann, Johann 20, 21
Dévay József 513
Devecseri Gábor 9, 185, 409, 410
Dezsényi Béla 219, 224, 226, 234
Dézsi Lajos 92
Di Pietro Lombardi, Paola 501
Diest, Henricus 488
Dieterich, Conrad 488, 489
Dillon Bussi, Angela 501
Dión 170, 171
Diószeghy Tibor 344, 350
Diószegi, Michael 363
Diu, Isabelle 377
Dobrossy János 432
Dobrzycki, Jerzy 22
Dóczi Katalin 403
Dóczi János 13
Dóczi Péter 403
Dóczy András 168
Dolet, Étienne 379
Domanovszky Ákos 509, 512
Domanovszky Sándor 298
Domokos György 19
Domokos Mariann 506
Domokos Mátyás 508
Domonkos György 501
Domonkos Ottó 508
Dove, Alfred 33
Dömötör Adrienne 159
Dörnyei Sándor 501, 518
Draskóczy István 255
Dreves, Guido Maria 152
Dreyer, John L. Emil 163
Drusius, Johannes 393, 394
Dsenevis, görög orvos 329
Du Bois, Simon 381
Dudás Anikó 509
Dudith András 479, 512
Duerbeck, Hilmar W. 23
Dukkon Ágnes 95, 505
Dunăreanu, Elena 385
Dunn,Kenneth 468
Duns Scotus, Johannes 268, 272
Dux Adolf 249
Ebert, Friedrich 101
Eckardt, Julius 33
Ecsedy Judit, V. 492, 502
Ed, magyar vezér 464, 465
Edemen, magyar vezér 465
Éder Xavér Ferenc 521
Éder Zoltán 508
Edwards, Edward 318
Eghenvelder, Liebhard 96
Ego → Rózsavölgyiné Fried Margit
Ehinger, Georg, von Ulm 360
Einhorn, J.G. → Horn Ede
Eisler János 503
Eisler Mór 243, 248, 249
Ekler Péter *375,* 377, *491–496*
Elek Artúr 277
Elek Zsuzsanna 508
Éliás Márton 441
Eliud → Előd, magyar vezér
Elizabeth I. → Erzsébet, I., angol királynő
Előd, magyar vezér 464, 465
Emericus → Imre, Szent, Árpádházi herceg
Emődi András 112, 113, 207, *315–337,* 500
Ender, Johann 503
Endre herceg → András herceg, I. Nagy Lajos, magyar király öccse
Endrey Gyula 279
Engel Pál 92, 175, 403
Engels, Martin H. H. 393
Ennetiere, Marie de 381
Enrico di Guzman, Olivares grófja 88
Entner, Heinz 261
Eötvös József 41, 221, 241, 242, 252, 274, 277
Eötvös Károly 277
Ephorosz 417
Epigenes 173
Erasmus, Desiderius 375–379, 415, 417, 489, 490
Erazmus, Szent 151
Ercsei Dániel 432
Erdei Pálma 54
Erdei Sándor, id. 282
Erdélyi József 283
Erdész Ádám 503
Érdi Marianne 504
Erdő Péter 469
Erdős Renée 446, 447
Erdősi Péter 197
Eredics Péter 391, *393–394*, 490
Ernő, Habsburg főherceg 150

Érszegi Géza 307
Erythräus Joachim 21, 30
Erzsébet, angol hercegnő 483
Erzsébet, I., angol királynő 70, 72
Erzsébet, Kun, magyar királyné 87
Erzsébet, Lokietek , magyar királyné 85
Erzsébet, magyar királyné 85, 92, 250
Erzsébet, Szent, Árpádházi 151, 293, 294
Essenius, Andreas 201, 487
Esser, Kajetan 270
Este, Lucrezia d' 399
Estei Hippolit 12
Esterházy Károly 515
Estókné Baranyi Beatrix 512
Eténvi Dóra, G. 176, 507
Ethele → Attila, hun uralkodó 464
Ethey István 504
Euclides 488
Eusebius (Caesariensis) Pamphilius 8, 9, 324, 325, 334, 335
Eustathius 324
Evangelisti, Giovanni Battista 490
Ewald, Paul 470
Expert, Joanna 376

Fabini, Theodor 17
Fabó András 19
Fabó Edit 502, 510
Fabricius, David 165, 166
Fabricius, Georgius 21
Fabrizio-Costa, Silvia 398, 400
Fabroni, Carlo Agostino 208
Faelli, Benedetto di Ettore 406, 413
Faes de Mattani, Barbara 272
Fahle, Ewald 266
Fallenbüchl Ferenc 202, 204, 205
Faludi Ferenc 80, 521
Faludi Viktória 504
Fanna, Fedele da 265–267, 272
Farel, Guillaume 379–381
Farkas Albert 93
Farkas Gábor 19, 206
Farkas Gábor Farkas 16, *162–200,* 163, 510
Farkas Gyöngyi 501
Farkas Imre 345, 445, 447
Farkas Mária, Cz. 508
Farnabius, Thomas 490
Fassel, Horst 386
Fata Márta 513
Fáy Dávid 521
Fazakas Gergely Tamás 389–391
Fazekas Csaba 108, 109
Fazekasné Majoros Judit 507
Featherstone, Mike 54, 565
Fechner, Jörg-Ulrich 261
Feenstra, Robert 393
Fehér Erzsébet 368, 369
Fehér Katalin *78–81,* 107, 108, 368 *368–372, 420–443,* 506
Fehérvári József 279
Fejérdy András 509
Fejérkövy István 159
Fejérváry József 279–2782
Fekete Csaba 390, 393, 501, 502, 506, 513
Fekete Gézáné 4
Fekete István, dunántúli evangélikus püspök 204
Feleky Géza 343, 347, 349, 354, 356, 446
Fenessy György 204
Fényes Elek 230, 243
Fenyő István 32, 35
Ferabosco, Pietro 186
Ferdinánd, I., magyar király 14, 69, 168
Ferdinánd, V., osztrák császár, magyar király 43, 423
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 43, 46, 48, 111, 322
Ferenczi Ilona 501
Ferenczi Zoltán 111
Ferenczy Endréné 500, 511
Ferenczy Valér 446
Festetics György 218
Festus, Johannes 168
Ficino, Marsiglio 402
Field, Richard S. 291, 292, 294
Filiczky de Filefalva, Johannes de 478
Fischer Dániel 519
Fischer, Albert Friedrich Wilhelm 262
Fischer, Heinz-Dieter 34
Fischer, Jacobus 478
Fischer, Ludwig 318
Flaming, David 267
Fleming, Johannes 390
Fleming, Paul 259, 261–265
Fletcher, Shelley 294
Florianus Mátyás 92, 308
Florit, Ermenegildo 269
Florus, Lucius Annaeus 4, 399, 488
Fockema Andreae, S.J. 364, 491

Fodor Aladár 457
Fodor László 446
Fogarasi Zsuzsa 501
Font Zsuzsa 162, 195, 497
Fontana, Domenico 88
Forgách Antal 320
Forgách Ferenc 515
Forgács Simon 207
Fórišová, Marta 96
Forrai Tamás S.J. 521
Fournier, Pierre Simon, le Jeune 292, 469, 477
Fox, John 69
Földesi Ferenc *496–498*, 496, 498
Földi János 391
Földi Mihály 446
Földvári Gábor 143
Fraknói Vilmos 111, 310, 315–318, 401, 409
Franchet d'Esperay, François 461
Francke, August Hermann 117
Franco, Giacomo 188, 189, 192
Frankovith Gergely 505
Fransen, Gérard 477
Frey, Arthur 238
Freytag, Gustav 32, 33, 35, 41, 253
Fried István 32, 384, 386–388
Friedberg, Emil 471–475
Friedländer Sára 387
Friedmann, Otto Bernhard 36, 245
Frigyes, V., pfalzi választó, cseh király 483
Frimont, Johann 82
Frisnyák Sándor 504, 505
Froment, Antoine 381
Frölich János 457
Fuad Mehmed pasa 321
Fugger, Johann Jacob 287
Fuller, Thomas 490
Fumée, Martin 194
Futaky László 511
Fügedi Péterné 513
Fülöp, II., makedón király 3, 9
Fülöp, III., spanyol király 85
Füzesné Hudák Julianna 503

Gaab, Hans 25
Gaál Endre 283
Gaál Gaszton 283
Gaál György 249
Gaboda Péter 320
Gábor Andor 342, 345, 348, 445, 446, 450, 452
Gábriel Asztrik 146–148, 151, 152, 154, 155, 312
Gábriel P. Gottfried 146
Gabriel → Báthory Gábor, erdélyi fejedelem
Gaisser, Julia Haig 398, 397, 409
Gál András 504, 505
Gál Gedeon 269, 270
Gál Imre 73
Galavics Géza 186, 191
Galgóczy Károly 437
Galilei, Galileo 25, 26
Gall, Franz 492, 493
Galla Ferenc 202, 208
Galvácsy László 218
Gamauf, Samuel 263
Gantrel, Étienne 116
Garai Pál 361
Garami Ernő 460
Garay János 248
Garázda Péter 3
Garber, Klaus 265
Gárdonyi Albert 92
Gárdonyi Géza 150
Garin, Eugenio 10, 398, 404, 414, 419
Gassendi, Pierre 26
Gatti, Alitenius 164, 186
Gatti, Friedrich 82
Gaudardus, Samuel 490
Gaza, Theodorus 335
Gazda István 500, 505, 506
Gebhardt, Hartwig 99
Géczi János 508
Gécs Béla 502, 503
Gelléri Gábor 500
Gellért, Szent 297
Gellius, Aulus 399
Gensericus, vandál király 170
Genthon István 88, 91
Georg von Ulm 360
Geréb László 405
Geréb Péter 405
Gerecze Péter 90, 91
Gerézdi Rabán 401, 405
Gergely Zsuzsanna 69
Gergely, VII., pápa 254–257, 304–306, 308–312, 314, 474, 477
Gerhard, Johann 117
Gerics József 255–257, 298, 304–307, 310, 312
Geringer, Karl 38
Gerő Gyula 500, 510–512

Geysa → Géza, I., magyar király
Géza fejedelem, 298, 300, 464, 465, 514
Géza, I., magyar király 256, 257, 298–301, 304–307, 464, 465
Gibárti Keserű István 416
Gibárti Keserű Mihály 400, 405, 412, 416
Gidófalvi István 205
Gilárty Zoltán 446
Gilmont, Jean-François 376–378, 380, 381
Giotto di Bondone 93
Giovanna I., regina di Napoli → Johanna, nápolyi királynő
Gittichius, Michael 489
Glowynsky, Paulus 361
Glück Károly, dr. 344
Gmehling, Hermann 62
Gnäser, Carolus 495
Gnäser, Catharina 492, 493, 495
Gnäser, Johannes 492, 493
Goda Beatrix 511
Goethe, Johann Wolfgang von 97
Goltzius, Hubert 393
Golubovich, Girolamo 268
Gomba Szabolcsné 392, 393
Gombócz Márta 511
Gombos Ferenc Albin 313
Gonda György dr. 513
Gonda Zsuzsa 503
Gorgusz → Greguss Ágost
Goriupp Aliz 513
Goró Lajos 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 93
Gosztonyi János 12
Gottsched, Johann Christoph 264, 265
Göbölyös Magdolna 500
Göllner, Carl 188
Gömöri György *69–72*, 201, 478, *478–483,* 485, 505
Gönczi Ambrus 500
Görgey Arthur 37, 38, 238, 243, 244, 246, 252
Göring, Hermann 504
Gragger Róbert 385
Granasztói Olga 501
Grant, Edward 23
Grass, Günter 97
Gratianus 256, 411, 469
Gregorius de Chrescencio 312, 313
Gregorius, papa → Gergely, VII., pápa
Greguss Ágost 249
Greiling, Werner 95
Grell, Andreas 20
Grempe a Freudenstein, Ludovicus 488
Grendler, Paul 362
Grill Károly 274
Grindal, Edmund 69
Gritti, Lodovico 405
Gróf L.László 504
Grolier, Jean 115
Gruber, Carl Anton 96
Grudius, Nicolaus 390
Grunow, Johannes 33, 34
Grün, Anastasius 47
Grünwald Géza 507
Gryphius, Andreas 264
Gryphius, Christian 264
Gryzla, Manfred 490
Gualtherus, Rudolphus 488
Guarino, Battista, jun. 1, 5, 6–8, 10, 11, 15
Guilbaud, Juliette 502
Gulyás József 388, 389
Gulyás Melinda 504
Gulyás Pál 123
Gunesch, Johannes 22
Gusmano, Enrico conte di Olivarez 85, 88
Gutenberg, Johann 291, 293, 294, 502,
Guzmin Henrik 90
Günther, Johann Christian 97, 264
Gvadányi József 502

Gyáni Gábor 51, 53, 59
Gyarmati István 12
Gyenes László 460
Gyenis András 521
Gyömrői Edit 344
Gyöngyösi Ilona 63
Györffy György 312
György Aladár 111
Györgyi Gézáné Zámor Magda 513
Győri Aranka 449
Győri István 512
Gyug, Richard Francis 477
Gyulafi Lestár 171
Gyulafy Lestár 171
Gyulai Pál 112
Gyuris Gyögy 500, 511

Haacke, Wilmont 32
Habsburg Mária → Mária, magyar királyné
Haczaki Márton 315

Hadrianus, római császár 328, 330
Haebler, Konrad 113
Haenel, Gustav. 475
Hahn, Ulrich 1, 6
Haiman György 503
Hajnóczy Iván 168
Halász Gábor 93
Halász Magdolna 511
Halaváts Gyula 17
Hales, Alexander of → Alesius, Alexander
Halle, Ludwig 492, 493
Halse, Sven 97
Hamesse, Jacqueline 267
Hammerdörffer, Simon 27
Hanák Péter 54, 62
Hangodi Ágnes 499, 512
Hannibál 410
Háportoni Forró Pál 172
Haraszthy Miklós 13
Hargittay Emil 521
Harpad → Árpád, magyar vezér
Harrer Ferenc 65
Harsányi István 389
Harsányi Zsolt 342, 343, 351, 444–446
Hartmann, Julius 27
Hartvik püspök 310, 464, 468
Hassenstein von Lobkowicz, Bohuslav 400
Hattoorp, Heinrich Jacob 20, 28
Hatvani István 392
Hatvany Lajos 338–359, 444–463
Hatvany Lajosné 340, 341
Hauff, Else 95
Haug, Christine 95
Hausner Gábor 19, 508, 513
Havas Gyula 447
Havas József 109, 110
Havas László 389, 391
Haynau, Julius von 38, 39, 239
Heckenast Gusztáv 108, 245, 272, 290, 291
Heereboord, Adrianus 487
Heerman, Johann 261
Hegedüs András 205
Hegedüs Béla 96
Hegedűs Géza 22
Hegedüs István 397
Hegyi Dolores 171
Heine, Heinrich 251
Heinrich Gusztáv 247, 385
Heinsius, Daniel 264
Helk, Vello 492
Hellaeus, Ludovicus 493
Hellebrant Árpád 2, 4, 11, 491
Hellmann, C. Doris 166
Helmholz, Richard Henry 469
Heltai Gáspár 121–145, 491
Heltai János 73, 479, 483 492, 500, 505
Henrik, II., német-római császár 314
Henrik, III., francia király 163
Henrik, VIII., angol király 381
Henszlmann Imre 319–322, 325, 328, 329, 336
Hepworth, Mike 54
Herbig, Friedrich Ludwig 33
Herczeg Ferenc 446
Herczeg Géza 344
Herczeg Mihály 279
Herder, Johann Gottfried 265
Herepei Gergely 425, 426, 430
Herepei Károly 424, 425
Hérodotosz 8
Herpay Gábor 201
Hertling, Georg Friedrich von 448
Herz Henrik 340
Hess András 375
Hesslein József 350
Hetzel, Johann Peter 27
Hevesi Sándor 345, 446
Heydemann, Klaus 96
Hideg Ágnes 510
Hídvégi Mikó Ferenc →Mikó Ferenc
Hieronymus → Jeromos, Szent
Hieronymus, Eusebius 329
Higman, Francis 380
Hiller István 375
Himfy → Kisfaludy Sándor
Hindy János 222
Hirsch Albert 340
Hirsch Lipót 112
Hirtenfeld, Jaromir 82
Hitler, Adolf 284
Hobbes, Thomas 26
Hobrecht, Jacobus 490
Hock János 460
Hodinka Antal 392
Hofbauer Nepomuk János 506
Hoffgreff, Georg 140
Hoffhalter Rudolf 392
Hoffleit, Dorrit 165
Hoffmann von Hoffmannswaldau, Christian 263

Hohenlohe, Sigmund von 400
Holl Béla 121
Holländar Sándor 344
Holler, László 501
Holló Szilvia Andrea 503
Holzer Simon 51
Homérosz 186, 324. 492
Homok → Cserzy Mihály
Homolay Endre 369, 370
Honorius Flavius, nyugat-római császár 305
Honsberg, Eugen 261, 262
Honterus, Johannnes 135
Hoorn, J. G. → Horn Ede
Hoornbeeck, Johannes 487
Hopp Lajos 366
Horatius Flaccus, Quintus 185, 264
Hormayr, Josef 82, 286, 383
Horn Ede 41, 243
Horovitz Jakab 278
Horvát István 318
Horvát Márton 184
Horváth Ádám 78
Horváth Iván 258
Horváth János 2–4, 7, 151, 255, 297, 313, 404
Horváth József 386
Horváth Martinián 269
Horváth Mihály 245
Horváth Sándor 508
Hosszútóthy István 197
Hottinger, Johann Heinrich 488
Hoványi Ferenc 88
Hörcsik Richárd 363
Hrabovszky János 82
Hubert Gabriella, H. 258, 505
Hudi József 500, 504, 511
Hummel, August 101
Hunfalvy Pál 248, 385
Hunger János Henrik 212, 515
Hunt, Lynn 505
Hunyadi Ferenc 169, 172, 183, 195, 199, 200
Hunyadiak 69, 403
Huszár Vilmos 508
Huszti József 10
Huszti, Andreas 17
Hyde, Thomas 509

Ignác, Szent, Loyolai 520
Ilia Mihály 454
Illésházy István 162, 164, 165, 194, 200
Illucz Oláh János 230, 232–234, 236
Ilosvai Selymes Péter 92
Illyés András 212
Illyés, Stephanus → Illyés András
Imre Mihály 390
Imre, Szent, Árpádházi herceg 464
Imrefi → Vahot Imre
Ince, III., pápa 313
Ince, XII., pápa 208
Incze Sára 430
Ingen, Ferdinand van 265
Ipolyi Arnold 316, 317, 319–325, 336, 337, 376, 506
Isidorus Hispalensis → Isidorus, Sevillai
Isidorus, Sevillai 309, 465, 466, 469, 474
István, I., Szent, magyar király 151247, 298, 300, 303, 305, 310, 388, 391, 424, 464, 465, 468, 503, 514
István, V., magyar király 87
Istvánffy Miklós 175, 181, 191, 194, 195
Iszokratész 405, 417
Iuba, II., Numídia királya 408
Iván Ede 276
Ivánfi Jenő 446
Iványi Béla dr. 501
Ivo, Chartres-i Szent 468–470, 472, 474, 476, 477

Jacobinus János 193, 195
Jacobus Antonius Marcellus Venetus 389
Jacobus Cibiniensis 16
Jaffé, Philipp 470
Jahn, Christian Friedrich 28
Jakab Elek 83
Jáki László 520
Jakó Zsigmond 141, 142, 315, 320, 321, 497, 510
Jakobovics Jenő 344
Jankovich Miklós 388
Jankovics József 201
Jankovits László 10
János István 391, 505
János király → János, I., (Szapolyai), magyar király
János lengyel diák 360
János minorita 92
János, Habsburg főherceg 83
János, I., (Szapolyai), magyar király 13, 14, 69
János, Szent, Kapisztrán 268

Jánoska Antal 503
Janus Pannonius 10, 389, 478, 479
Jaros Vince 441
Jászay Magda 197
Jászberényi, Paulus 483–491
Jászi Oszkár 350
Jeiler, Ignatius 267, 268
Jensma, Goffe Theunis 484
Jenson, Nicolaus 4
Jeorgio de Ulmo → Georgius de Ulm
Jeromos, Szent 324, 325, 335, 415, 416
Jesenšek, Marko 506
Jób, esztergomi érsek 312
Jobbágy Jenő 446
Jobst Ágnes 511
Johanna, nápolyi királynő 84, 85, 89, 91–93
Johannes Baptista → Evangelisti, Giovanni Battista
Johannes Chrysostomus, Sanctus 379
Johannes de Lassothii 361
Johannes de Thurocz → Thuróczy János
Johannes notarius 360–362
Johannes Polonus 360
Jókai Mór 248, 277, 371
Jordan, Max 33
József Attila 283, 344
József Farkas 338
József nádor 318, 388
József, II., magyar király 5, 79, 373
Juhász Nagy Sándor 509
Juntke, Fritz 260
Justh Gyula 279, 280
Justinianus, I., bizánci császár 170
Justinus, Marcus Junianus 1–9, 11, 15, 399

K. Gy. → Kókay György
Kacsóh Pongrác 344, 346, 348, 446
Kadar 464
Kadocsa 465
Kaemmel, Otto 35, 49, 246, 247
Käfer István 504, 505, 521
Kaffka Margit 340, 341, 343, 446, 447, 449, 451, 452
Kaiser Nándor 160
Kaján Ábel 513
Káldi György 287
Káldos Gyula 500
Kálmán, magyar király 299, 300, 468
Kaltenbrunner, Ferdinand 470
Kálvin → Calvin, Jean
Kanizsai Erzsébet 149
Kanizsai Pálfi János 73, 74
Kántor Sándorné Varga Tünde 392, 506
Kapitánffy István 1
Kápolnai Iván 508
Kaposi József 289
Kaposi Sámuel 206
Kaprinai István 203
Kapronczay Katalin 507, 519, 520
Karácson Mihály 228
Karácsonyi János 1
Karancs-Berényi (III.) György 205
Kárász József 278, 282, 284
Karáth Tamás 521
Kardos István 344, 350
Kardos László 445
Kardos Tibor 405
Karinthy Frigyes 111, 340–343, 347, 349, 351, 354, 444–447, 454, 463
Karlstadt, Andreas Rudolf von 380
Károly Lajos spanyol infáns 85
Károly Róbert, I., magyar király 84, 85, 87, 88, 91
Károly, durazzói herceg 85, 89
Károly, Habsburg főherceg 72
Károly, I., Anjou nápolyi király 83, 88, 90
Károly, I., Nagy, német-római császár 314
Károly, II., (Sánta) nápolyi király 87
Károly, II., Kis, magyar király, III., nápolyi király 93
Károly, IX., francia király 163
Károly, VIII., francia király 115
Károlyi István 219
Károlyi Mihály 284, 349, 352, 355, 460
Kárpáty Csilla 162
Kaspar, Johann 150
Katalin, II., orosz cárnő 95
Katona Tünde 19, 206
Katsányi Sándor 511
Kaulich Etel 60
Kazári István 206
Kazinczy Ferenc 78, 79, 388, 389, 496
Kazinczy Gábor 162
Kázmér, IV., lengyel király 400
Kazy Ferenc 521
Kazy János 521
Keckermann, Bartolomaeus 479, 488
Kecskeméti Gábor 513

Kégli Ferenc 383
Kekius, Andreas 493
Kelemen Eörs 504
Kelemen Lajos 512
Kelemen, VI., pápa 85
Kelemen, VIII., pápa 196
Kelemen, X., pápa 332
Kelemen, XI., pápa 202
Kellner, Jakob 492–496
Kemény György 382
Kemény János 391
Kemény József 397
Kemény Lajos 168
Kemény Zsigmond 321, 434
Kemmel, Johann 20
Kemp, William 378, 380, 381
Kende György 121, 143
Kende Sámuel 504
Kenéz Sándor 279–281
Kepler, Johannes 166, 167
Keppeler, Bartholomäus 164, 188, 190
Kercza Asztrik 148
Keresztély Ágost 207
Kereszty István 382
Kerkei Jenő 521
Kerny Terézia 303
Kerpel Péterné 507
Kertbeny Károly 188, 248–253, 383
Kertész Balázs *254–257, 297–314*, 299, 300, 306, 309, 312, *464–468,* 464, 467, 468
Kéry, Lotte 469
Keserű Bálint 162, 195
Keserű Gizella 162, 195, 497
Keserű István 405
Keszthelyi Sándor 167
Kétházi Pál 12
Keve 464, 465
Kézai Simon 466, 467
Kézy Mózes 371
Kharitón 392
Kicsi Sándor 505
Kilián István 521
Kimon 334
Király Ilona 160
Király István 399
Király Sándor 186
Kirchmaier, Georg Caspar 21–23, 25
Kirchner, Athanasius 377, 489
Kiséri András 205
Kis-Éri György 205
Kisfaludi Lipthay Sándor 230
Kisfaludy Sándor 82, 249
Kiss Áron 72
Kiss Domonkos 211
Kiss Endre József 388, 389
Kiss Farkas Gábor 398, 503, 505
Kiss Ferenc, ifj, id. Zilahi 422
Kiss Ferencné 169
Kiss Ferenczné († 1832) 422
Kiss Géza (jogász professzor) 392
Kiss Géza 433
Kiss Katalin 422
Kiss Sebestyén 390
Kiss-széli József 206
Kisvárdai István 361
Klaniczay Gábor 297, 303, 306, 313
Klaniczay Tibor 169, 193, 412
Klapka György37
Klauser, Renate 314
Klecker, Elisabeth 397
Klestenitz Tibor 507, 508
Klimes-Szmik Katalin 510
Klimó György 515
Klinghammer István 504
Klosterberg, Brigittte 117
Knapp Éva *201–217*, 203, *373–375,* 374, 375, 390, 391, 502, 503, 506, 513
Knauz Nándor 215
Kner Endre 503
Kner Imre 112
Kniewald Károly 303, 304
Knijff, Wilhelmus 485, 490
Knipf-Komlósi Erzsébet 98
Kocztur Gizella 445
Kocsány Piroska 391
Kocsi Csergő Bálint 74
Kocsy Anikó 510, 513
Koenig, Paul 100
Koi Gyula 506
Kokas Károly 510
Kókay György *107–108,* 218, 219, 228, 230, 338, 366, *366–368*, 386, 507, *519–520*
Kollányi Ferenc 12, 257
Kollár Emília 504
Kolombusz (!) Kristóf 292
Kolozs Barnabásné 510
Komáromi Csipkés György 20, 21
Komáromi Sándor 505

Komlovszki Tibor 157, 308
Komnénoszok 318, 333
Konok Péter 500
Konstanzia, Árpád-házi hercegnő 148
Kopácsy József 234, 441
Kopallik, Joseph 149, 150
Kopeczky Rita 172
Kopernikusz, Mikolaj 20, 22, 25, 26, 166
Korbáviai Miklós 361
Korcsog Balázs 508
Korn Fülöp Antal 243
Kornya László 391
Korodi, Ludwig 252
Koroknay Éva, Sz. 147
Korompai Gáborné 391, 393, 513
Kortsák Jenő 446
Korvin Ottó 282
Kosáry Domokos 386
Kosáry Emmy, B. → Buttkayné Kosáry Emmy
Kościuszko, Tadeusz 366, 367
Koser, Konstantin 270
Kossuth Ferenc 279
Kossuth Lajos 37, 38, 41, 106, 108–110, 219, 221–223, 226, 227, 231, 233, 236, 237, 240, 243, 244, 246, 278, 283, 284, 507
Kosztolányi Dezső 340–344, 347–349, 351, 353, 355, 444–447, 449–451, 452, 454–456, 463
Koszyk, Kurt 34
Kottaner, Helene 250
Kovách Zoltán 514, 516
Kovács András 503
Kovács Ernő dr. 52
Kovács Éva 86
Kovács Mihály 89
V. Kovács Sándor 1, 3, 157
Kovács Tamás 218
Kovács Valéria 510
Kovács-Martiny Mihály 318
Kovácsné Csonki Katalin 511
Kovacsóczy Mihály 224–229
Kovalská, Eva 98
Kovásznai Sándor 496–498
Kozák Péter 513
Kozmáné Gombkötő Hajnalka 511
Kozocsa Sándor 111, 513
Kőhalmi Béla 278
Köhler, Johann David 5
Kölcsey Ferenc 223, 224
Köleséri Sámuel 497
Köleséri Sámuel ifj. 497
Kölzer , Theo 469, 477
König Gyula 275–277
König kapitány → König, Paul Leberecht
König, Paul Leberecht 100–106
Könyves Tóth Mihály 432
Köpeczi Béla 175
Körmendy Kinga 215, 514
Kőrösy Zsigmond 257, 258
Kőszegfalvi Ferenc *278–284*, 279, 280, 283, 511
Kőszeghy Péter 172, 500
Kövendi Dénes 513
Kövér György 53
Kövér Lajos 506
Krahé, Peter 264
Krajevszky Gizella 386
Kranhold, Karl Heinz 95
Kraus, Karl 106
Krautter, Konrad 399–401, 404, 407, 413
Krazius, Joachimus 488
Kriegleder, Wynfried 96, 98
Krischan, Alexander 385, 387
Kristályné Szabó Emőke 507
Kristeller, Paul 292
Kristó Gyula 91, 92, 255, 256, 307, 312, 466
Kristof → Báthory Kristóf, erdélyi fejedelem
Kristóffy József 281
Kristolovecz, Joannes 206
Krizskó Pál 11, 13
Kronk, W. Gary 166, 199
Kropf Lajos 91, 92
Krúdy Gyula 446
Kruppa Tamás 162, 185, 193, 195
Kubinyi András 92
Kubinyi Ferenc 319–323, 325, 336
Kucza Péter 500
Kucska Zsuzsa 511
Kucsman Árpád 511
Kulcsár Péter 162, 168, 215, 216, 401
Kulinyi Ernő 344, 346, 348
Kultsár István 218, 219, 221, 224, 237
Kun András 389, 391
Kun Béla → Vésztői Kun Béla
Kuranda, Ignaz 32
Kurcz Ágnes 157, 186, 303, 307, 416
Kurucz János 281, 284
Kutas Jenő 508
Kuthy Lajos 507
Kutsch, Arnulf 94, 95

Kuttner, Stephan 314
Kühár Flóris 303, 304
Kühlmann, Wilhelm 265
Kührner Éva 508
Küküllei János 91, 92
Kürosz, II., perzsa király 8
Kyriss, Ernst 113

La Brasca, Frank 398
Labádi Lajos 513
Laczkó Géza 446
Ladányi Erzsébet 256, 257, 298, 304–306, 310
Ladányi Sándor 483, 491
Ládi László 499
Ladislaus → László, I., Szent, magyar király
Ladó Bálint 196
Laet, Johannes de 488
Lafayette, Marie-Joseph de 366
Laicha → Kadocsa
Lajos, I., Nagy, magyar király 83–85, 88, 91–93, 464
Lajos, II., magyar király 13, 286, 404
Lajos, IX., Szent, francia király 88
Lajos, tarentói fejedelem 93
Lakatos László 339, 342, 343, 347–349, 351, 445, 446
Lamberg, Franz Philipp 39
Lampert, magyar herceg 298, 300
Landau, Peter 469, 477
Landerer Mihály 78, 108, 109
Landovics István 390, 392
Láng Benedek 501
Láng Lajos 53
Langer Mór 113, 114
Lányi Viktor 446
Lárencz László 508
Larrainzar, Carlos 468
Laskai Osvát 113, 288, 297, 299–304, 306–309, 311–314, 464–468, 505
László Gyula 303
László Jenő dr. 279
László mester 514
László nápolyi magyar pártkirály 90
László, I., Szent, magyar király 254–257, 297–314, 464, 466, 468
László, IV., magyar király 467
László, V., magyar király 250
Latour, Théodore Baillet de 36
Latzkovits Miklós 19, 206
Lauer, L.Chr. 101
Lauf Judit 162
Laurembergius, Petrus 488
Laurentius, Jacobus 487
Lay, Heinrich 385
Lázár Oszkár 449
Lázs Sándor *146–161*, 152, 154, 156, 159
Le Rouge, Guillaume 381
Leblanc, Maurice 348
Lefevre d'Étaples, Jacques 379, 380
Lehmann, Paul 515
Lehotzki 367
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 264
Leibrock, Felix 265
Leich, Pierre 25
Lemberg, Hans 32
Lemmens, Leonhard 266, 268
Lempereur, Martin 381
Lendvai István 341, 446
Lendvay Károly 344
Lengyel András *338–359, 444–463*
Lengyel Géza 339, 340, 343, 344, 347, 352, 444, 446, 461, 462
Lengyel Imre 391
Lengyel Márta, S. 239
Lengyel Menyhért 446, 456
Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov 354, 448
Lenkeyné dr-né, Semsey Klára dr. 512
Leó, I., Nagy, Szent, pápa 205
Leó, XIII., pápa 267
León, Enrique de 477
Leopold Lajos, ifj. 351
Lepsius, Karl Richard 323, 325
Lessing, Gotthold Ephraim 265
Lészfalvi Jos. [József] 207
Lesznai Anna 341
Leusden, Johann 201
Lévay József 442
Levente, Árpádházi herceg 298–301, 308, 466
Lichnerová, Lucia 96
Licio, Angelo da 408
Linderfeldt, Klaus August 510
Lipót, I., német-római császár, magyar király 204
Lippai György 515
Lipsius, Justus 489
Liptai Imre 339, 341, 343, 346, 446
Lipthay Sándor 231–236
Livius, Titus Patavinus 8, 11, 169, 200
Lobkowitz, Juan Caramuel y 377

Locke, John 108
Loewenfeld, Samuel 470
Lohenstein, Daniel Casper von 263
Londesz Elek 343
Lorántffy Mihály 479
Losonczy István 344
Losonczy Zoltán 446
Lovassy László 110
Lovászi Józsefné 500
Loyolai Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
Lőcsei Péter 509, 513
Löffladt, Günter 25
Löher, Franz von 246, 247
Lőkös Péter *259–265*, 392
Lőrinczi Réka 506
Lővei Pál 86–88
Lubac, Henri de 521
Lubbertus, Sibrandus 394
Ludwig → Lajos, II., magyar király
Luitpold von Bayern 101
Lukács Gusztáv Jenő 343, 357
Lukacs, John 59
Lukács, Ladislaus 197, 203
Lukcsics Pál 149, 150, 155
Lukianosz 406
Lukinich Imre 17
Lukiosz, Pátrai 406
Lullus, Raymundus 488
Lumpartus → Lampert, magyar herceg
Luther, Martin 14, 140, 141, 205, 212, 379–381
Lüder, Justus 117
Lysandros 334

Maccovius, Johannes 489
Mackanzie, George 469
Macrelius → Micraelius Johannes
Maczák Ibolya 521
Madách Imre 93
Madai Sándor 392
Madas Edit 146, 159, 297, 299, 302, 303, 306, 307, 309, 311–313, 319, 375, 510
Mádi Márton 411
Mádl Antal 289
Magyar Kálmán 303
Magyar Krisztina *516–518*
Magyar Zoltán 303
Magyari István 72
Maillard, Jean-François 377, 378
Mainz, F. R → Reisinger, Franz
Mair, Alexander van der 183, 184, 186, 200
Majer István 441
Majlát István 121, 124
Majláth János 229, 230, 234, 249, 291
Majtényiné Túri Katalin 513
Makkai László 198
Malherbe, François de 264
Malonyay Dezső 273
Mályusz Elemér 17, 256, 466
Mander, Karel van 292
Mannová, Elena 96
Maráczy Urbán 269
Márai Sándor 391
Marcion Sinopensis 324
Marczali Henrik 90, 446
Maresius, Samuel 487
Margit, Navarrai, francia királyné 379–381
Margócsy István 159
Mária Terézia, magyar királynő 39, 424
Mária, Habsburg → Mária, magyar királyné
Mária, magyar királyné 13, 376, 381
Mária, nápolyi királyné, V. István magyar király leánya 87, 90
Markiánosz, kelet-római császár 170
Markó László 16
Márkus Béla 513
Maron, Guy 508
Marosi Ernő 6, 303
Marot, Clément 380, 381
Marquard, Andreas 27
Marschalkó Gábor 165
Marshall, Peter 292
Marsigli, Luigi Ferdinando 504
Martell Károly, Anjou 83–85, 87–91, 93
Martianus → Markiánosz, kelet-római császár
Martin von Krumlov 400
Martin, Henri-Jean 379
Martini, Fritz 33
Martinus, Johannes 488
Márton Gábor 506
Márton Istvánné 511
Márton Mátyás 504
Márton, Szent 305
Martonfalvi György 484
Marx, Karl 354
Masen, Jacob 171
Mästlin, Michael 166
Máthé Elek 171
Matheson, Ann 469

Mathias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
Matthias I., roi de Hongrie → Mátyás, I., magyar király
Mattia Corvino → Mátyás, I., magyar király
Matuskovich (Polykarp) József 369
Matzar, Ibrahim 331
Mátyás, I., magyar király 3, 89, 168, 315, 317, 319, 327, 329–332, 337, 374, 375, 401, 402, 405, 410, 424, 496, 497, 502, 504, 510, 515
Mayer, Lucas 173–175, 177, 185, 188, 195, 199, 200
Mayer, Tobias 392, 506
Mayerová, Erika 96
Mázi Béla *108–110*
Medgyesi Pál 390
Medgyesy-Schickli Norbert 299, 467
Mednyánszky László 509
Méhes György 430
Méhner Vilmos 276, 277
Meier, Jörg 385, 386
Meijer, Theodorus Josephus 364, 491
Meisner, Johannes 21
Melanchthon, Philipp 23, 379
Melischek, Gabriele 95
Melissus-Schede, Paul 478–480
Mencherini, Saturnino 272
Meneghin, Vittorino 266, 272
Merclin, Johann 488
Mercs István 393
Merg Hajnalka 507
Mertens, Sabine 292
Meschendörfer, Adolf 385
Mester Sándor 462
Mészáros Borbála 507
Mészáros Klára 59
Mészáros Lázár 243
Methuen, Charlotte 166
Metternich, Clemens Lothar Wenzeslaus 39, 240, 318, 319
Meyer, Véronique 115, 116
Mezei Zsolt 505
Mezey László 146, 147, 254, 256, 297, 304, 324, 325, 335, 336
Mezőfi Vilmos 278
Michael → Mihály, magyar fejedelem
Michle → Mihály, magyar fejedelem
Micraelius Johannes 487
Middelburch, Petrus de 327
Migne, Jacques-Paul 466, 468, 473, 477
Mihala Vera 393
Mihály, havasalföldi vajda 162, 181, 183, 184, 195
Mihály, magyar fejedelem 298, 300, 464
Mihályi Balázs 504
Miklós Andor 338, 462, 463, 508
Miklós Dezső 74
Miklós, V., pápa 332, 335
Mikó Árpád 316, 319, 322, 510
Mikó Ferenc 162
Mikó Imre 163
Mikolai Mátyás 207
Mikonya György 505
Miksa, II., német-római császár; I., magyar király 70, 72, 168, 186, 478
Mikszáth Kálmán 273, 274, 276, 277, 506
Milano, Ernesto 510
Milde, Heinrich 117
Miles, Matthias 164–166, 168, 199, 200
Miltiadesz 334
Mindszenty József 509
Minutolo, Orso 84–86
Miroston philokratoros 333
Misch, Johann Astrophilus 505
Miskolczy István 89
Misocacus, Wilhelm 163
Módis László 393, 513
Moepps, Emmy 95
Moholy-Nagy László 344
Mohor Jenő 504
Mokos Gyula 74, 77
Molière 264
Molinaeus, Carolus 488
Moll, Bernhard Paul 504
Molnár Antal 521
Molnár Ferenc, A. 390
Molnár István 151
Molnár János (1728–1804) 78–81
Molnár János 21
Molnár József 163, 171
Molnár Mária 511
Moltke 446
Moltzan, Heinrich 22
Moly Tamás 446
Monavius, Jacobus 478
Monok István 98, *94–99, 114–115, 115–117, 117–118,* 162, 172, 186, 188, 285, *291–294,* 315, 318, *375–381, 388–389,* 499, 510, 513

Monostori Imre 508
Monostori Szilveszter 511
Mordtmann, Andreas David 317, 321–325, 337
Morhof, Daniel Georg 264
Móricz Miklós 508
Móricz Zsigmond 446, 447, 501, 513
Morus, Thomas 69
Mosóczy Zakariás 515
Mozart, Wolfgang Amadeus 289
Mózes Mihály 507
Muckenhaupt Erzsébet 113
Múdra, Durina 96, 98
Mudrák József 391
Mullerus, Johann Ulrich 488, 489
Murádin Jenő 503
Murányi Gábor 338
Muret, Marc Antoine 394
Muth Ágota Gizella 289–291
Mügeln, Heinrich von 308
Müller, Quinctian 266

Nabucodonozor 8
Nadányi Zoltán 392
Nádas Sándor 351, 444, 446
Nádasdi Anna 121, 122, 1224, 139, 142
Nádudvari Sámuel 497
Nagel, Michael 94, 95, 98, 99
Nagy Balázs 198
Nagy Ferdinánd 221–224
Nagy Ignác 248
Nagy Iván 112, 150
Nagy László (hadtörténész)197
Nagy László 504
Nagy Pál 218, 219, 221–224, 227, 229
Nagy Réka 500
Nagy Sándor → Sándor, Nagy, makedón király
Nagy Sz. Péter 338
Nagy Zoltán 340, 445
Nagy Zsuzsanna 512
Napóleon, I., francia császár 97, 355
Nápolyi Endre → András herceg, I. Nagy Lajos magyar király öccse
Nápolyi Johanna → Johanna, nápolyi királynő
Nasta, Michael 377
Naujocks, Eberhard 34
Navarrai Margit → Margit, Navarrai, francia királyné
Nell-Breuning, Oswald von 521
Nemere István 93
Nemerkényi Zsombor 501
Nemes Erzsébet 510
Nemes Ödön S.J. 521
Nemeshegyi Péter S.J. 521
Nemeskürty István 457
Nemesszeghy Ervin 520
Németh András 501
Németh Béla 391
Németh G. Béla 386
Németh László 279, 390
Németh Péter 508
Németh S. Katalin *285–287*
Németh Sámuel 27
Némethy Lajos 204
Neubart Christoph 163
Neubauer Lajos dr. 64
Neuber, Wolfgang 32, 248
Neuberger, Valeria 98
Neubrunn család 503
Neumeister, Erdmann 264
Neveu, Bruno 115
Neveu, Valérie 114
Nicolaus, V., papa → Miklós, V., pápa
Niemayer, August Herman 436
Nienes, Arie Pieter van 485
Ninus, asszír király 8
Nischbach, Josef 386
Noble, Philippe 376
Nordau, Max 509
Noszályné Bodnár Ágnes 499
Nottnagel, Christoph 23, 24, 27
Nussbächer, Gernot 138, 141

Nyáry Albert 85

Obernyik Károly 248
Obsopaeus, Vincentius 380
Ockham, William of 270
Odescalchi-Rucellai család 266
Odesirio, Roberto de 93
Ojtozi Eszter 390, 391
Oláh Miklós 376, 515
Oliger, Livier 266
Olivar, Alexandre 360
Oliver → Illucz Oláh János
Oltay Károly 508

Oltványi Ambrus 6
Olty Antal 344
Opitz, Martin, von Boberfeld 264, 265
Opitz, Theodor 251
Orbán, II., pápa 477
Orbán, VI., pápa 93
Orosz Ágnes 392
Orosz József 41, 223
Orosz László 521
Orseolo Péter → Péter, magyar király
Ortelius, Abraham 393
Ortelius, Hieronymus 181, 182
Orth, Myra Dickmann 380
Osualdus de Lasko → Laskai Osvát
Osztern Rózsa 386
Otrokocsi Foris Ferenc 201–217, 517, 518
Ottenfels-Gschwindt, Franz 319
Ottokár I., cseh király 148
Óváry Lipót 89, 90
Ozorai Imre 505

Örkényi Ottília 82
Ősze Mária 513
Ötvös László 505
Ötvös Péter 96, 98, 162, 175, 188, 195, 497
Őze Sándor 299, 467

P. Mester → Anonymus
Pacius, Julius 488
Pade, Marianne 9
Paillet, Antoine 116
Pajorin Klára 1
Pákh Albert 513
Pákozdy Ferenc 393, 513
Paksi Cormaeus Mihály 4769
Pál, lengyel diák 360
Pál, Szent, apostol 151
Palailogoszok 318
Palásti Katalin 149, 150, 153–155, 158, 161
Pálfi György 505
Palkovics Andrea 509
Palló Gábor 22
Pallósiné dr. Toldi Márta 501, 510
Pap József 507
Pap Károly 298
Papillon, Jean Miche (!!) 292
Papp Barbara 508
Papp Bernadette 506
Papp János 442
Papp Júlia *82–93,* 82, 89, 501, 503, 504
Papp-Váry Árpád 504
Paquin, René 379
Pareus, David 73, 478–481
Pareus, Johann Philipp 478–481, 483
Parijs, Guillaume van 393
Parker, Matthew 69, 70, 72
Parshall, Peter 291
Paschalis, II., pápa 477
Passuth László 93
Pataki Sámuel 422
Pathai István 73
Patocka, Franz 98
Patyi Kálmán 762
Patyi Tivadar 62
Pauler Gyula 297, 302
Paulucci, Fabrizio 202
Paulus Bivilaqua de Labobia 362
Paulus Diaconus 474, 475
Paulus Magister 329
Paulus Polonus → Pál, lengyel diák
Paulus, Bernardinus 208
Pázmány Péter 74, 287, 318, 390, 521
Pecchinoli, Angelo 410
Pécsi Ödön 78, 79
Pejtsik Károly 63
Pelbárt Jenő 504
Pelegromius, Simon 489
Pelle János 508
Pellérdi Péter 178, 191, 194
Pemdu (?) Miklós 258
Pennington, Muriel 105
Peresztegi Márton 160
Perger Anna Mária 219
Perger Gyula 503
Perger Péter *121–145, 499–513*, 500
Perger, Richard 149
Perjés Géza 508, 513
Péronnet, Miche (!) 379
Perottus, Nicolaus 324, 330, 335
Perschy, Jacob 98
Persovits József 507
Pestalozzi, Heinrich 108
Péter Katalin 379
Péter László 1, 16., 339, 491
Péter, I., Nagy, orosz cár 95
Péter, magyar király 299, 308

Péter, Orseolo → Péter, magyar király
Péter, Szent, apostol 332, 487
Péterffy Károly 216
Péterfi Albert 434
Péterfi József 429
Péterfy Jenő 370
Peternainé Juhász Zsuzsa 288, 512
Petersohn, Jürgen 314
Pethő Gergely 194
Pethő István 203
Pető Sándor 341, 446
Petőfi Sándor 248–251, 253
Petrarca, Francesco 91, 264
Petrik Géza 383, 519
Petrik Istvánné 512
Petrovszky Sándor 79, 80
Petrózai Trattner Mátyás 219
Petrus Alemanus 298, 300
Petrus Lombardus 269
Petrus, apostol → Péter, Szent, apostol
Pflugk-Harttung, Julius von 318
Phalarisz 501
Philipposz makedón király → Fülöp, II., makedón király
Philostratos 375
Picart, Étienne 116
Pichtel, Balthasar Johann 22
Pignatelli, Francesco 84, 85, 89
Pins, Jean de 400, 405
Pintér Márta Zsuzsanna 501
Pio, Alberto 377
Pirnát Antal 142
Piscator, Ludwig Philipp 490
Pistillius, Antonius 488
Pius, II., pápa 286
Platón 411, 487
Plautus, Titus Maccius 9, 331, 335, 409, 410
Plihál Katalin 501
Plinius Secundus, Caius 331, 335, 399, 405, 415, 417
Plosius → Aemstel, Adrianus Plosius ab
Plutarkhosz 8, 9, 170, 171, 200
Pócs Éva 303
Podhradszky József 92
Pogány György 113, 114, 506, 508, 513
Pogány Károly 440
Pogányné Rózsa Gabriella 504, 510, 512
Pohánka Éva 502, 512
Pokoly József 75
Polanus, Amandus 488
Poliziano, Angelo 400
Pollardt, Marcellus 196
Polybios 324, 330, 335
Ponnickau, Johannes Georgius 505
Pór Antal 85, 86, 316
Portogruaro, Bernardino da 265, 267
Pósaházi János 202, 203
Postma, Ferenc *362–365,*362, 363, 393, 394, *483–491,* 502
Pray György 216, 297, 515
Pražak, Richard 308
Probus, Aemilius 330, 334, 335
Prokesch-Osten Antal 319, 320, 322
Prokopiosz 170, 200
Prokopp Gyula 317
Propertius, Sextus 399, 496, 497
Prosperus Aquitanicus 324, 325, 329
Prúszasz 9
Ptolemaiosz 315, 324
Pukánszky Béla 16, 18, 26, 386, 435
Pulszky Ferenc 3, 6, 41, 239, 241, 243
Pulszky Teréz 241, 252
Purpus, Elke 292
Pusztai Ferenc 505
Pusztai Gábor 392, 506
Pusztai Tamásné 505
Püthagorasz 407
Pyber László 207

Quintilianus, Marcus Fabius 377

R. Kiss → Rugonfalvi Kiss István
Raabe, Paul 117
Racine, Jean 264
Rácz János 508
Radaeus, Aegidius 393, 394
Radclyffe, Thomas 72
Rade, Gillis van den →Radaeus, Aegidius
Radics Márta, H. 511
Radnóti Miklós 112
Radó Polycarp 147, 152–154, 303
Radziszewski, Elizabeth 508
Radzüwiln, Blasius 257
Rae, Thomas Ian 469
Rajnai Judit 510

Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 483, 484
Rákóczi Ferenc, II., magyar és erdélyi fejedelem 319
Rákóczi György II, erdélyi fejedelem. 483, 484
Rákóczi Zsigmond 479
Rákóczy György, I., erdélyi fejedelem 318
Rakonczai János 510
Rákosi Marianna 506
Rákosi Viktor 277
Ramus, Petrus 487–489
Randa, Alexander 185
Rapaics Raymund 1
Ráskai Lea 373
Ráth György 3
Ráth Mór 112
Rátkai Márton 460
Ratzenberger, Georg 5
Ravanellus, Petrus 487
Rédey Tivadar 513
Regiomontanus, Johannes 515
Regius, Johannes 487
Rehbein, Arthur 101
Rehse, Friedrich Joseph Maria 99
Reichmann, Jacob 23, 24
Reisinger, Franz 244
Reisz László 512
Rejtő Jenő 506
Renaudet, Augustin 378
Rendek József 441
Rétfalvi Gábor 510
Réthly Antal 172
Réti Vilmos 344
Reulos, Michel 379
Reuter, Sabine 96
Révai Leó 272
Révai Miklós 78
Révai Mór 275–278
Révai Sámuel 272
Révay Gusztáv 110
Révay József 277
Révay Mór János 276, 277
Révay Péter 505
Révész Béla 446, 447
Révész Mária 397, 399, 401, 405, 406
Révész, fotográfus 450
Reychman, Jan 366
Reynold, Roger E. 477
Réz Henrik 383
Rezsabek Nándor 508
Rheticus, Georg Joachim 23
Rhetor trapezonicus → Trapezuntius, Georgius
Riccioli, Giovanni Battista 25
Richter, Dieter 98
Rico, Francisco 378
Rieger, Franz 82
Rippl-Rónai József 509
Ritoók Emma 446
Ritz Szilvia *289–291*
Ritzsch, Timotheus 95
Róbert, nápolyi király 85
Robitsek Márta 387
Rocchetti, Elpidio 266
Roderich von Dubrava 400
Rojas Mónika *110–112, 389–391, 391–393*
Roland, Martin 5
Rómer Flóris 88, 316, 318, 323
Romhányi Károly 113
Rose, Anna 399–401
Rosenstrauch-Königsberg, Edith 32
Rosenthal, Bernhard M. 504
Rosner, Matthias 20, 27
Ross, David 172
Rossul, John L. 23
Rotarides Mihály 513
Rotenhan, Sebastianus de 400
Roth, Stephan Ludwig 39
Roussel, Gérard 379
Rózsa György 500, 502, 503
Rózsa Mária *32–50,* 35, *238–253, 381–387,* 384–386, 507
Rózsavölgyiné Fried Margit 446
Rozsondai Marianne 1, 4, *112–113,* 504
Rozsondai Rita 98
Rubeus, Johannes 4
Rudolf, I., német-római császár 88
Rudolf, II., német-római császár; I., magyar király 162, 163, 168, 186, 191
Rufinus presbyter 332, 334, 335
Rugonfalvi Kiss István 297–299, 301, 302
Rumschöttel, Hermann 99
Runstedt, Salomon 21, 28
Ruopp, Johann Friedrich 117, 118
Rutai (Rudai) Tamás 361
Rühl, Franz 2, 6

Sabatier, Paul 268
Sabellicus, Antonius 6
Sági Erzsébet 507
Sáji Pál 364
Sajó Géza 1, 286
Sajó → Jókai Mór
Salamon József 424
Salamon, magyar király 255, 257, 301, 303, 306, 307
Salgó Ágnes, W. 285
Salgó Ernő 446
Saliga Irén 501
Sallai István 513
Sallai Károlyné 511
Sallustius, Caius Crispus 113, 186, 415, 416
Salomon, Ludwig 33
Sancta Clara, Abraham a 263
Sanders, Jan 365
Sándor bá → Bródy Sándor
Sándor Imre 446, 447, 456
Sándor, I., lengyel király 400
Sándor, II., orosz cár 48
Sándor, III., pápa 314, 470–472, 474, 476, 477
Sándor, Nagy, makedón király 7, 8, 98, 162, 169, 170, 172, 185, 186, 200, 324, 325, 410, 411
Sándor, VI., pápa 402, 408
Sandrart, Joachim von 292
Saphir Gottlieb Móric 387
Saphir Móric Gottlieb 387
Sarbak Gábor 502
Sárközi Márta 508
Sárközy István 513
Sárközy Péter 521
Sarnyai Csaba Máté 509
Sárosi Gyula 243
Scaevola, Quintus Mucius 328
Schaer, Frank 467
Schaffer, Rosa 56
Schaider Pál 1, 2, 5–15,
Schaider Péter 11, 12
Schedius Lajos 387
Scheibe, Michaela 117, 118
Scheibler, Christoph 487
Schein, Johann Hermann 261
Scheitler, Irmgard 262
Schelling, Friedrich Wilhelm 97
Scherger 367
Schickardus, Wilhelmus 488
Schier, Xystus 318
Schilde, René 504
Schiller Erzsébet 508
Schimmelpfenning, Bernhard 314
Schlesinger, Max 35, 342
Schlüter, Severin 488
Schmeizel, Martin 188
Schmerling, Anton 39
Schmidt Adolf 317
Schmidt, Johann 117
Schmidt, Julian 32, 250–253
Schmidt, Peter 291, 294
Schmidt, Sebastian 117
Schmiedt Szabolcs 508
Schmitt, Clément 269, 270
Schmitth Miklós 215
Schmutz, Jacob 377
Schnabel, Werner Wihelm 260, 261, 263
Schneider, Cornelia 292
Schnitzler, Erasmus 16
Schnitzler, Jacob 16–20, 22–25, 27–29, 31
Schnitzler, Jacob, junior. 21
Schnitzler, Jacob, senior. 21
Schnitzler, Jacobus Cibiniensis 17, 21
Schoch, Rainer 291, 292
Schofield, Christine Jones 24
Schotanus, Henricus 393, 394, 487, 489
Schönherr Gyula 86
Schöpflin Aladár 274, 277, 342, 446, 447
Schrödl József 516
Schulman, Aline 378
Schultens, Albertus 362, 363
Schunke, Ilse 113
Schuster, Matthaeus 21, 28
Schüler, Dionysius 268
Schütte, Anton 239
Schüttler Tamás 508
Schütz, Brigitte 99
Schwandtner, Johann Georg 91
Schwarz, Karl 96
Schwarzenberg, Felix 35
Schwob, Anton 173, 386
Schwob, Ute Monika 173, 177
Scipio, Publius Cornelius, Africanus Maior 186, 328
Scitovszky János 230
Sebestyén Attila 392
Sebestyén Géza 513

Sebestyén Kálmán 67
Seebergi Sasváry Zoltán 514
Seel, Otto 7
Seethaler, Jozef 95
Segesváry Lajos 364
Seibert, Ernst 96
Seibert, Jutta 172
Seidler, Andrea 96, 98, 385, 386
Seidler, Wolfram 96, 385, 386
Seivert, Johann 16–18, 21, 22
Seláf Levente *360–362*
Semsey Viktória 509
Seneca, Lucius Annaeus 172, 173, 327, 328, 488
Senguerdus, Arnoldus 490
Senner, Michael 20
Sennyei, Ladislaus 204
Siebmacher, Hans 181, 200
Siebmachers, Johannes 5
Sigerus, Emil 385
Sigismondi, Consantino 165
Sigismondo, Giuseppe 88
Sihri Zsuzsa 508
Sijnocusca, Joh. Bapt. 488
Sikabonyi Antal 449
Siklóssy László 446
Silagi, Gabriel *99–106,*106, 466
Sileo, Leonardo 272
Silius Italicus, Tiberius Caius 335
Simon András 506
Simon de Ianua 329, 336
Simon Szilvia *72–78*
Simonyi Ernő 88
Sina Bassa →Szinán pasa
Sinai Miklós 390
Sinka Erzsébet 338
Sinka István 283
Sinkovics István 197
Sipos András 54
Sipos Anna Magdolna 512
Sipos György 320, 321
Siposné Lenkey Klára 512
Sithmann, Johann 489
Sluis, Jacob van 362, 394
Sluterus → Schlüter, Severin
Snader, Jan dr. 364
Sokcsevits Dénes 509
Solinus, Caius Julius 405
Soltész Zoltánné 1, 159, 160, 286
Solymosi László 12
Somerset, Anne 72
Somlyai Báthory Zsigmond 163
Somlyó Zoltán 341
Sommer, Johannes 478
Sommervogel, Carlos 203
Somogyi Ambrus 198
Somogyi Katalin 149
Somogyi Orsolya 149
Somssich Pál 38, 239, 245
Sonnevend Péter 510
Sophocle → Szophoklész
Soproni Ferenc 162
Spartianus, Aelius 330, 335
Speciano, Cesare 195
Sperling, Johannes 23, 24
Spinula, Georgius 202
Springer, Anton 35, 46, 47
Staden, Hermann von 261, 262
Stadion, Franz 35
Stael, Anne Louise Germaine de 341
Stainhofer, Kaspar 492
Stancsics Mihály → Táncsics Mihály
Stapulensis, Jacobus → Lefevre d'Étaples, Jacques
Steck, Balthasar 13
Stein, Marquard von 400
Steinacker Gusztáv 249, 252
Steiner, Franz dr. 56
Steinhagen, Harald 261
Steinmetz, Horst 264, 265
Stemler Ágnes 500, 505
Stempel, Johan August 28
Stephanus, rex → István, I., Szent, magyar király
Stephanus, rex Poloniae → Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király
Steyn, Carol 502
Stier, Gottlieb 249
Stifter, Adalbert 289–291
Stockinger Mátyás 288
Stoll Béla 193, 259
Stöber, Rudolf 94
Stöwer, Willy 101
Strauch, Aegidius 21, 22
Strauch, Michael 22
Strauss, L. Walter 173, 174
Strindberg, August 446
Strobel, Georg Fridrich 28

Sturm, Johann 117
Sturm, Johann Christoph 25
Suetonius, Gaius Tranquillus 501
Surányi Imre 505
Surányi József 339–341, 343, 345
Suri Orvos Mihály 479, 482, 483
Suri Orvos Pál 479, 483
Surján Miklós 386
Sussex earlje → Radclyffe, Thomas
Sybrandy, Sybren 393, 394
Sylvester János 510

Szabadi István 390
Szabados György 201
Szabó András 18, 483
Szabó Dániel 51, 54, 61
Szabó Ervin 111, 350, 446, 451, 452, 511, 512
Szabó Ferenc S.J. *520–521*, 521
Szabó Géza 74
Szabó István dr. 344, 349, 357
Szabó Károly 122, 491, 518
Szabó Katalin 507, 509
Szabó Krisztián 390
Cs. Szabó László 512
Szabó Márta 501
Szabó Melinda, P. 512
Szabó Miklós 21, 491
Szabó Sándor 499, 500, 505, 506, 508, 510, 512
Szabó Titusz 269
Szabolcs Éva 509
Szakács Margit 512
Szakmári György 286
Szála Erzsébet 499, 500, 505, 507
Szalai Sándor 504
Szalay László 411
Szalkai László 515
Szamosközy István 3, 193, 197–199
Szántó (Arator) István 521
Szántó Judit 505
Szarvady Frigyes 239
Szász Károly 370, 432–435
Szász Zoltán 452, 456
Szathmári István 391
Szathmári Pap Mihály 363
P. Szathmáry Károly 17
Szatmári György 405
Szávuly Mária 501, 518

Széchényi Ferenc 218, 318, 504
Széchenyi István 219, 223, 226, 233, 244, 247, 280
Szederkényi Anna 446
Szegedi Benedek 160
Szegedi Erzsébet 160
Szegedinus, Martinus 75
Szegedy-Maszák Hugó 89
Szegő Elemér dr. 344, 346, 462
Székely Domokos 508
Székely György 86, 175, 255, 297, 312
Székely László 22
Székely László, utazó 392, 506
Székely Zoltán 506
Szelényi Ödön 433, 435
Szelepchényi György 515
Szelestei N. László *257–259,* 287, 288, 516
Szemere Bertalan 110
Szemere György 446
Szemző Piroska 386
Szénássy Barna 17
Szenci Molnár Albert 76, 113, 478, 479, 483, 502, 505
Szenczi Dávid 76
Szendi Emma 513
Szendrei János 82
Szendrei László 391, 393
Szentecki Csaba 292
Szentiványi Gyula 82
Szent-Iványi komisszárius 367
Szentiványi Márton 25, 31
Szentpétery Imre 93, 254, 307, 465
Szép Ernő 341, 345, 348, 445, 446, 449, 451, 452
Szepesi Zsuzsa 514
Szepesi Zsuzsanna 514, 516
Szepesy Ignác 428
Szepsi Bényés Pál 483
Szepsi Laczkó Máté 199
Szerafinné Szabolcsi Ágnes 510, 512
Szeszákné Takács Eleonóra 389, 391
Szigethy Lajos 17
Szigethy Warga János 437
Szigeti János 283
Szigeti Jenő 504
Szíj Rezső 513
Sziklay László 366
Szikra → Teleki Sándorné, gróf
Szikszai Fabricius Balázs 491

Szilády Áron 258, 363
Szilágyi András 503, 520, 521
Szilágyi Csaba 520, 521
Szilágyi Ferenc, id. 431, 432
Szilágyi Hugó 344
Szilágyi János 198
Szilágyi János György 6
Szilágyi Márton 96, 98
Szilágyi Sándor 16, 18, 86, 90, 171, 193, 239
Szilágyi Tamás 503
Szilárdfy Zoltán 503
Szilas László SJ 175
Szimonidész Lajos 204
Szinán pasa 162, 171, 175–177, 179, 183, 188, 191, 193–195, 200
Szini Gyula 342–348, 351, 444, 446, 447
Szinnyei József 19, 21, 82, 203, 205, 216, 259, 260, 339, 383, 483, 491
Sziráki Zsuzsanna 512
Szoboszlai Pap István 432
Szokolszky Rezső 513
Szomaházy István 343, 348, 350, 446, 447
Szomory Dezső 345, 445, 451, 456
Szontagh Gusztáv 368
Szophoklész 378
Szovák Kornél 254–256, 303, 305, 307, 465
Szögedi Gabriella 391
Szőke Lajos 391
Szőke Sándor dr. 344
Szőlősi István 193, 195
Szőlősi Jacobinus János 193
Szőnyegi Hajnalka 513
Szőnyi Benjámin 390
Szörényi László 521
Szuhafői Jakab 12
Szulejmán, II., Nagy, török szultán 69, 317
Szuromi Szabolcs Anzelm *468–478*, 468, 469, 475, 477
Szűcs Jenő 298, 308
Szvorényi Róbert 162
Szydłowiecki, Paweł 400

Tábori Kornél 90, 343
Tacitus, Cornelius 331, 335
Tafferner, Anton 386
Tagliacozzo, Giovanni da 268
Takács Ferenc 283
Takács Miklós 386
Takács Róbert 509
Taksony, magyar fejedelem 298, 300
Tallau, Celerino 266
Talon, Omer 489
Tamás, budai magyar diák 360–362
Tamás, Spalatói 312–314
Tamás, Szent, Aquinói 267, 270, 489
Tamürisz szkíta királynő 8
Tanaquil, etruszk királynő 169
Tancer, Jozef 96
Táncsics Mihály 235
Tar Ibolya 2, 406
Tarczy Lajos 371, 372
Tarnai Andor 157, 466, 513
Tarquinius Priscus 169
Tarquinius Superbus 8, 170, 171
Tasi Réka 390, 392, 500
Tasso, Torquato 264
Tatai János 207
Tatai Zoltán 513
Tatinghof, Joannes 488
Tausz Béla, dr. 65
Tecnon, Johannes 492, 493, 496
Tegyey Imre 393
Telegdi Miklós 257, 287, 515
Teleki Elek 432
Teleki József, a könyvtáralapító 3
Teleki László 41
Teleki Sámuel 496–498
Teleki Sándorné, gróf 446
Temesvári Pelbárt 113, 297, 505
Tencer Pali 52
Tengely Adrien 509
Terczki 249
Terentius Afer, Publius 264, 336, 394, 490
Teres Ágoston S.J. 521
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 324, 325, 394
Tessedik Sámuel 96
Teutsch, Friedrich 17
Tevan Andor 112
Thalaeus → Talon, Omer
Thaner, Friedrich 475
Thann András 19, 20, 27
Themisztoklész 9
Theodoric Winshemius, Sebastian 23
Theodoricus, Graecus Thessalonicensis 332
Theodosius 305
Theophrastos 331, 332, 335

Theopomposz 417
Theunissen-Faider, Marie 376–378
Thieme, Ulrich 88
Thienemann Tivadar 449
Thomas Armenius Michaelis de Buda 361
Thomas de Aquino → Tamás, Szent, Aquinói
Thomas, episcopus Cantuariensis → Beckett, Thomas
Thoroczkay Gábor 312, 502
Thoxon → Taksony
Thúri Farkas Pál 479
Thúri György 478–483
Thúri Pál 478
Thuróczy János 85, 91, 92, 256, 299, 307, 312, 464, 466, 468
Thury Etele 16, 21, 73–75, 77
Thurzó János 12
Thurzó Szaniszló 286
Thurzók 134
Tibullus, Albius 496–498
Tielens, Antoine 393
Tímár Árpád 509
Timár Kálmán 146, 147, 155
Timkó György 502, 503
Timmermann, Ina 95
Timon Sámuel 203, 505
Tiranul, Anton 177
Tischendorf, Lobgott Friedrich Constantin 323, 325
Tisza Kálmán 246
Tiziano, Vecellio da Cadore 83
Tofeus Mihály 26
Toldy Ferenc 92, 170, 252, 319, 321, 397
Toledo Anna 501, 510
Tolosanus, Johannes 405
Tolosanus, Johannes Pinus → Pins, Jean de
Tomasi, Giorgio 176, 177, 197
Tomicki, Piotr 400
Tomka Szászky János 504
Tonk Sándor 21, 483, 491
Torda 464
Tormay Cecile 446
Tóth András 315
Tóth Árpád 340, 341, 444–447, 454
Tóth Gergely 504, 516–518
Tóth Gyula 393
Tóth Istvánné 511
Tóth Péter 502
Tóth Sándor László 175
T. Tóth Sándor 17
Tóth Zoltán 310
Tóth Zsombor 505
Toxon → Taksony
Tölgy László 344, 346
Tömörkény István 446
Törő Györgyi, H. 338
Törő Norbert 391
Török Enikő 504
Török Éva 289
Török József orvos, tanár, akadémikus 439
Török József 297, 304, 310
Török Zsolt 501, 504
Tőzsér Endre 501
Traianus, római császár 331, 411
Trainatis, Barnabes 329
Trapezoncius → Trapezuntius, Georgius Trapezuntius, Georgius 329, 335
Trasybulos 334
Trausch, Franz Josef 165, 166
Trausch, Joseph 22, 141
Trauschenfels, Eugen von 164–166
Trentsch, Christian 21
Trentsch, Michael 22
Trockij, Lev Davidovics 354, 448
Trócsányi Zoltán 122–124, 129, 135
Trócsányi Zsolt 434, 440
Trogus, Pompeius 2, 3
Tscherning, Andreas 264
Tsedregius, Petrus P. 484
Tuinen, P. van 365
Tull Viktor 64
Turner 367
Turner, Bryan S. 54
Turnowszky Károly 433
Túróczi-Trostler József 26
Türk Péter 504
Tüskés Anna 503
Tüskés Gábor 513
Typot, Jacob 191, 193

Udvardy József 401, 411
Udvarhelyi István 201
Udvari István 392
Uhl Gabriella 158
Uhrbeiger, Stanislaus Adam 167
Újfalvi Imre 502
Ujvári Hedvig 507, 509
Ulászló, I., magyar király 501

Ulászló, II., magyar király 11, 317, 400, 402, 403, 411, 412, 414
Ungár Elemér 386
Unyi Bernárdin OFM 206
Urbanus, papa → Orbán, II., pápa
Uylenburgh, Rombertus ab 485
Uzoni Béldi Pál 389

Űgyek, magyar vezér 464–466
Ürményi József 78, 79

Vago da Portogruaro, Bernardino del 265
Vahot Imre 243, 248
Vajda Dániel 434
Vajda László 503
Vak Béla → Béla, II., Vak, magyar király
Valentinus pater → Ladó Bálint
Valerius Maximus 488
Vallet, Guillaume 116
Vámbéry Ármin 320
Vámos Péter 521
Vanautgaerden, Alexandre 376, 377
Ványai István 362–364
Ványai, Joh. 363
Váradi Pál 403
Váradi Péter 4, 397–419
Várallyai Illucz Oláh János → Illucz Oláh János
Várdai Ferenc 397
Várdai Miklós 410
Várday Pál érsek 14
Varga András 19, 206
Varga Imre 391
Varga Istvánné 512
Varga László 521
Varga Norbert 390
Varga Róbert 512
Várhelyi Gyula 512
Vári Dezső 339, 346
Varjas Béla 186, 513
Várkonyi Ágnes, R. 186, 197, 505
Várnai Jakab *265–272*
Várnai Zseni 445
Váró Ferenc 17
Varsányi Attila 279, 283
Vas Gereben 243
Vásárhelyi András 157
Vásárhelyi Judit, P. 134, *288–289*
Vásárhelyi Katalin 149, 155
Vasari, Giorgio 93, 292
Vasfi → Eisler Mór
Vasquez, Carl, 503
Vasváry Pál 248
Vatablus, Franciscus 115
Vazul, magyar herceg 298, 300
Vázsonyi Vilmos 341
Véber János 1, *1–15*, 15, *397–419*
Végh Dezső 100
Végh Ferenc 142
Vekerdi József 285, 286, 308
Vékony Gábor 502
Vekov Károly 179
Velkey Ferenc 392
Venema, Hermannus 391
Verancsics Antal 411
Veress Endre 12, 89, 90, 179, 185, 195–197, 199, 361, 397, 407, 413
Vergilius Maro, Publius 264, 496
Verók Attila 188
Vértesy Miklós 315
Vespasianus, római császár 162, 172, 332
Vészi Margit 446
Veszprémy László 19, 254, 307, 465, 467, 502
Vésztői Kun Béla 278–284
Victoris, Johanes 257
Vida Máté 501
Viejo-Ximénez, José Miguel 468
Vigyázó Ferenc 3, 4
Vilmos, I., német császár 48
Vilmos, Orániai 393
Vincze Eszter 508
Vincze Tamás 509
Vingle, Pierre de 381
Violáné Bakonyi Ibolya 513
Virág Benedek 78
Virágos Márta 389
Visconti, Alfonso 197
Vitellius, Erasmus 400
Vitéz János 3, 315, 401, 404, 515
Vitéz Zsuzsanna 389, 391
Vitringa, Campegius 363–365
Vitringa, Campegius, senior 362
Vizkelety András 96, *287–288*, 502, *514–516*
Vizkelety Tamás 162, 200
Vladár Zsuzsa, C. 502
Vlieger, A. 365

Voelkel, Robert James 167
Voetius, Gisbert 201, 487
Vogel, E.G. 318
Voigt Vilmos 303, 509
Voit Krisztina 110–112, 500
Volf György 146
Volkelius, Joannes 487
Volpi, Gianluca 106
Voltaire 264, 390
Völgyesi Orsolya 507
Vörös Antal 109
Vörös Géza 512
Vörös Hajnalka 151
Vörös Imre 521
Vörös László 501
Vulpius, Joannes Antonius 498

Waczulik Margit 19
Wágner Zita, T. 512
Wagner, Carolus 403, 408
Wagner, Richard 289
Wagner, Valentinus 141
Waldmüller, Lothar 468
Warga János 371, 372, 437
Wartenberg, Johann von 412
Wase, Christopher 489
Washington, George 366
Wattenbach, Wilhelm 470
Watzatka Ágnes 506
Weber Katalin 506
Weber, Carl Maria von 289
Weber, Johannes 94, 95, 99
Wedel, Johann Georg 21
Wehli Tünde 502
Weichenhan, Michael 166
Weise, Christian 263
Weiss Róbert 273
Weiss, Wolfgang 265
Wendeler, Michael 21, 22, 26, 27
Wendelin, Marcus Friedrich 489
Weöres Sándor 509, 513
Wesselényi Miklós 223
Wesselius, Jan Wilhelm 365
Westenbergius, Joannes Ortwinus 362
Westmann, Robert S. 23
Widemann, Elias 502
Wierda, Lydia Stijntje 393
Wiese, Benno von 261
Wigand, Otto 37
Wilk, R. Stephen 165
Wimmer, August Gottlieb 41
Windisch, Karl Gottlieb 96
Windischgrätz, Alfred 35
Winkelmayer Zoltán 500
Wiriek, Jacobus 258
Wlassics Gyula 111
Wojnowska, Elzbieta 513
Wolfard István 198
Wolff, Christian 436
Wolfgang, Szent 151
Wurst, Raimund Jakob 370
Wurzbach, Constant von 243
Wustmann, Gustav 34

Xenophón 8, 9, 186

Yves de Chartres→Ivó, Chartres-i Szent

Zach, Franz Xaver von 23
Zachariae György 27
Zádori Ev.-János 88, 89
Zágorec-Csuka Judit 507, 509
Zák, Alfons 148
Zákány József 435–437
Zalainé Kovács Éva 510
Zalánkeményi Kakas István 199
Zápolya János → János, I., (Szapolyai), magyar király
Závodszky Levente 468
Zeidler, Heinrich 23
Zemplén Jolán, M. 16, 17, 19, 22, 25, 26, 78
Zentgraf, Johann Joachim 117
Zeppelin, Ferdinand von 101
Zettner Ödön 344
Zeyk János 432
Zichy Mihály 512
Zichy Ödön 39
Ziegler und Kliphausen, Heinrich Anselm von 263
Ziegra, Constantin 19, 22, 24
Zilahy Lajos 446
Zimmermann, Harro 97
Zoilos 492, 493
Zoltay István 150
Zoltay Márta 150
Zoltán, magyar vezér 298, 300, 464, 465

Zombori István 186
Zonta, Caspare 360, 361
Zoványi Jenő 18, 483, 491
Zrínyi Miklós, a költő 513
Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 478
Zuber Marianne 386
Zündorf, Columban 266
Zvara Edina 121, 207

Zsámboky János 479, 512
Zsedényi Pál 242, 244, 253
Zsigmond Ágost, II., lengyel király 163
Zsigmond fejedelem → Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem
Zsigmond, Luxemburgi → Zsigmond, I., német-római császár, magyar király
Zsigmond, I., német-római császár, magyar király 183, 250
Zsigmond, Szent 196
Zsigovits Béla 13
Zsinka Ferenc 22
Zsoldos Endre *16–31,* 23, 25, 31, 162, 165, 166, 173
Zsupán Edina *496–498*

MAI

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 200

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS *and/or* AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

VÉBER JÁNOS

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ősnyomtatványának bejegyzései*

A magyarországi humanizmuskutatás gyakran vette hasznát egy kódex, vagy ősnyomtatvány bejegyzéseinek, ha a könyv tulajdonosának, vagy a bejegyzések készítőjének munkásságáról, műveltségéről keveset lehet tudni, vagy egyes részkérdésekben további információkra volt szükség. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (= MTAK) egyik ősnyomtatványa, Justinus *Epitomé*jának 1470-es római, Ulrich Hahn-féle kiadása éppen ebből a szempontból jelentős: a nyomtatott szöveget ugyanis a körmöcbányai születésű Schaider Pál javította, emendálta az ifjabbik Guarino Justinus kódexe alapján 1494-ben, és magyarázó jegyzetekkel, kommentárokkal is ellátta. Még egy kötet maradt korunkra, amely az ő javításait tartalmazza, ez Cicero *Epistolae ad familiares*ának 1477-es kiadása, amelyen 1495-ben dolgozott. Az értékes ősnyomtatvány jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van.[1] Schaider életéről, munkásságáról csak kevés információval rendelkezünk. A két köteten kívül csak egyetlen, nyomtatásban megjelent levelét ismerte eddig a magyar kutatás.[2] Az eddig ismert információkat Pajorin Klára foglalta össze az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkében.[3]

* Az ősnyomtatványra és annak bejegyzéseire Dr. Rozsondai Marianne az MTAK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetője hívta fel figyelmemet, akinek sok fontos adatért, továbbá tanulmányom kéziratának átnézéséért tartozom köszönettel. Köszönet illeti Dr. Pajorin Klárát, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársát is, aki a kéziratot alaposan áttanulmányozta és további adatokkal gazdagította.

[1] CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III.* Bp., MTAK, 1988–1994. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat: 23, 31, 33. (98, 106, 108.)/, (=BH) 249. sz.; SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabularum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Bp., MTA, 1970. (=CIH) 1987. sz.

[2] A levél kiadása: *Monumenta ecclesia tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia* In: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk.: BUNNYITAY V. – RAPAICS R. – KARÁCSONYI J. Bp., Szent István Társulat, 1904. II., 216–224, Nr. 189.; A levél magyar fordításban is megjelent: *Magyar Humanisták Levelei. XV–XVI. század.* Közread.: V. KOVÁCS Sándor. Bp., Gondolat, 1971. /Nemzeti Könyvtár Művelődéstörténet/ 542–551., 262. sz. (a levelet KAPITÁNFFY István fordította).

[3] PAJORIN Klára: *Schaider Pál.* In: *Új magyar irodalmi lexikon. III.* Főszerk. PÉTER László. 2. jav., bőv. kiad. Bp., Akadémiai Kiadó, 2000. 1779.

Az MTAK ősnyomtatvány-gyűjteményét elsőként tudományos igénnyel feldolgozó Hellebrant Árpád az igényes, szépírással készült bejegyzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy „Schaider Pálban... irodalomtörténetünk egy egészen ismeretlen XV. századi szövegjavítóval (emendátor) gyarapodik, ki tudomásunk szerint ekkorig az egyedüli hazánkfia, ki a XV. században ősnyomtatványok javításával foglalkozott."[4]

Jelen tanulmányban ezt a Justinus-ősnyomtatványát, Schaider bejegyzéseit és életpályáját teszem vizsgálat tárgyává.

Justinus Epitoméja[5] *Magyarországon*

Justinus *Epitomé*ja korunkban keveset idézett, szinte elfeledett alkotás. A modern irodalomtörténeti művek, mint például Michael von Albrecht alapos, magyar nyelvre is lefordított kézikönyve csak a mű alapjául szolgáló munka szerzőjének, a Kr. u. 1. századi Pompeius Trogusnak szentel néhány szót.[6] Az *Epitome* modern magyar fordításának megjelenésére is a legutóbbi időkig kellett várni. Nem volt ez mindig így: Justinus műve, Trogus Világkrónikájának talán a 3–4. században készült kivonata, a késő-antikvitás és a középkor kedvelt olvasmánya volt, amit az is bizonyít, hogy Franz Rühl, a Justinus-kutatás megalapozója az *Epitome* szöveghagyományának feldolgozásakor több mint kétszáz, szövegkritikai szempontból fontos középkori kéziratot talált. A szóba jöhető kódexek mintegy harmada a kora középkorból, a 11. század előtti időkből származik.[7] Rühl a 19. század végén vette számba a fellelhető kéziratokat. Ha ma az internet és a számítógépes adatbázisok világában végezne valaki hasonló kutatásokat, ez a szám nyilván jóval meghaladná eredményét. A mű első kiadása a könyvnyomtatás hajnaláról, 1470-ből származik, és a következő három évtizedben további tizenkilenc alkalommal jelent meg, ami szintén nagy sikerére utal.[8] Azt, hogy Justinus

[4] HELLEBRANT Árpád: *Magyarországi vonatkozású ősnyomtatványok (Incunabula) a M.T. Akadémia könytárában.* = MKsz 1880. 19.; HELLEBRANT Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő ősnyomtatványoknak jegyzéke.* Bp., MTA, 1886. 422. sz.

[5] Kritikai kiadása: *M. Iuniani Iustini epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi.* Post Franciscum RUEHL ... ed. Otto SEEL. Stutgardiae, Teubner, 1985. Korszerű magyar fordítása: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből.* Ford. HORVÁTH János, sajtó alá rend. BOLLÓK János, az utószót BORZSÁK István írta. Bp., Helikon, [é. n.].

[6] ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története.* Ford. TAR Ibolya. Bp., Balassi, 2003–2004. 1102.; Adamik Tamás magyar nyelvű római irodalomtörténetében viszont alaposan elemzi a művet: ADAMIK Tamás: *A római irodalom története a késő császárkorban.* Bp., Seneca, 1996. 156–159.

[7] RÜHL, Franz: *Die Textesquellen des Justinus.* Leipzig, Teubner, 1872. /Besonderer Abdruck aus dem sechsten Supplementband der Jahrbücher für classische Philologie./ 7 skk., 59 skk.

[8] *The Illustrated ISTC on CD-ROM.* [H.n.], Primary Source Media Ltd. in association with The British Library, 1997.

Epitoméja ilyen széles körben elterjedt, a mű kompendium-jellegével és igényes latinságával magyarázhatjuk. Az anekdotázó, az egész világtörténetét átfogó művet az iskolai oktatásban is jól fel tudták használták.

Justinus *Epitoméja* a középkori Magyarországon is ismert volt, gazdag recepcióját. Horváth János, majd Borzsák István kutatásai tárták fel. Anonymus *Gesta Hungarorum*ában a szkíta eredet mítosz forrása Justinus, pontosabban az ő művéből készült *Exordia Scythica* című kivonat Szkítia-leírása volt. A Trogus-féle Szkítia-képet azonban Anonymus átalakította. A szkíták becsületességét és tiszta erkölcseit ő is kiemelte, ám másképpen indokolta meg, mint a forrásául szolgáló munka. Trogus szkítái szegény, terméketlen vidéken éltek, ezért nem kerítette őket hatalmába a bírvágy. III. Béla jegyzője viszont Szkítia mérhetetlen gazdagságával magyarázta azt, hogy erkölcsösebbek voltak, mint az őket követő népek.[9] A szkítákat a későbbi korokban is a magyarok őseinek tekintették, ezért az *Epitome* mind a középkorban, mind pedig a kora újkorban kedvelt olvasmány volt Magyarországon.

A magyarországi humanista könyvgyűjtemények maradványai között is gyakran találkozunk Justinus művével. Az *Epitome* Vitéz János könyvtárában is megvolt, aki saját kezű bejegyzéseinek tanúsága szerint alaposan ismerte a művet.[10] A Vitéz körébe tartozó humanista, Garázda Péter Firenzében fennmaradt könyvei között szintén van egy díszes Justinus-kódex. A kötetet korábban tévesen corvinaként azonosították.[11] A mű valóban megvolt Mátyás király könyvtárában, egy hártya kódexben, ám ez a kötet sajnos nem maradt korunkra. Ennek a corvinának fontos művelődéstörténeti jelentősége van, mivel Szamosközy István is használta történeti munkája megírásához.[12]

A magyarországi ősnyomtatvány- és régi könyvgyűjteményekben, amelyek többsége a török kiűzése utáni időszakban jött létre, szintén sok Justinus-kiadást találunk. A 18–19. század nagy főúri és egyházi magángyűjtői nyilván a mű magyar vonatkozásait is szem előtt tartották, amikor beszerezték ezeket a köteteket.

Magyarország második legnagyobb ősnyomtatvány-gyűjteményét az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek gyűjteménye őrzi. (A legnagyobb magyar ősnyomtatvány állománnyal az Országos Széchenyi Könyvtár rendelkezik.) A könyvek zömmel az Akadémiát adományaikkal gazdagító könyvgyűjtőktől származnak, akik külföldi utazásaik során antikváriusoknál, vagy magángyűjtőktől vásárolták könyveiket. Közöttük olyan nagy neveket kell meg említenünk, mint az alapító Teleki József, Pulszky Ferenc, Ráth György vagy Vigyázó Ferenc. A könyvek között tehát viszonylag kevés, a középkori Magyarországon használt ősnyom-

[9] BORZSÁK I.: *Utószó*. In: *Világkrónika... i. m.*, 420–422.

[10] BH I. 52. sz.; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp., Akadémiai, 1984. /Studia Humanitatis 6./ 53.

[11] BH II. 2521. sz.; CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library History and Stock*. Bp., Akadémiai, 1973. /Studia Humanitatis 1./ 372. sz. (a továbbiakban: *Stock...*); V. KOVÁCS Sándor: *Garázda Péter*. = ItK (61.) 1957. 48–62.

[12] CSAPODI Cs.: *Stock... i. m.* 374. sz.

tatvány található. A fent említett gyűjtők azonban vásárlásaik során nagy hangsúlyt helyeztek a magyar vonatkozású művek beszerzésére, ezért az állomány mintegy negyede hungarikum.[13]

Justinus művének három kiadása is megtalálható az MTAK ősnyomtatvány-gyűjteményében. A mű első, illetve második kiadásának példányával csak könyvtárunk rendelkezik Magyarországon. A művet először Nicolaus Jenson adta ki Rómában, 1470-ben. A könyvtár Inc. 682 jelzetű ősnyomtatványában sajnos nem találhatóak a közép- vagy kora újkori tulajdonosra utaló bejegyzések. A kötet magyar, vagy magyarországi használatát egyedül az egykori, 15–16. századi olvasó aláhúzásai bizonyíthatják, aki a szkíták erkölcseiről szóló részt is gondosan kiemelte.[14] Az Inc. 415-ös számú ősnyomtatvánnyal, amely dolgozatom tárgyát alkotja, a következő fejezetben foglalkozom. Justinus *Epitomé*ja mellett a római történelmet összefoglaló Florus műve szintén a középkor és a kora újkor fontos olvasmánya volt. A két kompendium jól kiegészítette egymást, mert alapos áttekintést nyújtottak olvasóik számára az ókori történelemről. Könyvtárunk harmadik, Velencében Johannes Rubeus által 1494-ben megjelentetett, Inc.654 jelzetű ősnyomtatványa a két mű közös kiadása.[15] A kötetben szintén nem találunk a régi tulajdonosokra utaló bejegyzést, de a szövegek kiadója Philippo Beroaldo miatt van az ősnyomtatványnak magyar vonatkozása is. Beroaldo a 15–16. század fordulójának jeles humanistája fontos magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett: bolognai iskolájában magyar diákok tanultak, műveket ajánlott magyar mecénásoknak, például a humanista Váradi Péter kalocsai érseknek és Bakócz Tamás bíborosnak.[16] A két említett ősnyomtatvány Vigyázó Ferenc adományaként került a könyvtárba 1928-ban, aki családja teljes vagyonát és értékes könyvtárát is az Akadémiára hagyta.

Az MTAK Inc. 415

Könyvtárunk egyik legértékesebb ősnyomtatványa az *Epitome* második, 1470 körül Rómában megjelent kiadása.[17] A negyedrét formátumú, 30 cm nagyságú kötet

[13] Könyvtárunk ősnyomtatvány-gyűjteményének ismertetései: HELLEBRANT Á.: *A Magyar Tudományos Akadémia... i. m.*; CSAPODI Cs.: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Ősnyomtatvány-gyűjteménye*. Bp., MTAK, 1967. /A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei 53./; ROZSONDAI Marianne: *Az Akadémiai Könyvtár Ősnyomtatvány-gyűjteménye 2000-ben*. In: *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Szerk.: FEKETE Gézáné. Bp., MTAK, 2001. /A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Közleményei 37. (112.), Új sorozat./ 34–62.

[14] CIH 1986. sz.

[15] CIH 1990. sz.

[16] HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar Humanizmus*. Bp., Akadémiai, 1988. /Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata./ 207 skk.

[17] CIH 1987. sz.

jelenleg arannyal mintázott, historizáló barna bőrkötésben van, amely a 19. században készült. Az utolsó oldalon található bejegyzés szerint Schaider Pál emendálta, és a szöveg javításához Battista Guarinó példányát használta fel:

„Τέλος·
Emendatus est hic liber per me Paulum Schaider Cremnicianum anno Salvatoris MoCCCCoLXXXXiiii mense Iunio ex libro Baptistae Guarrini.: Annotacionesque ego hoc colore annotaui purpureo." (Ezt a könyvet én körmöci Schaider Pál emendáltam az Úr 1494-ik esztendejében, június hónapban Battista Guarino könyve alapján. A megjegyzéseket ezzel a vörös színű tintával írtam be.)

Az indafonatos díszítésű, gazdagon aranyozott címlap alján címer látható. A címer kék színű lófejpajzsában balra néző, koronás pegazus fő lebeg. Csapodi Csaba nyilván annak alapján, hogy ez a címer más Georg Ratzenberger tulajdonos-bejegyzését viselő könyvekben is látható, Ratzenberger-címereként azonosította.[18] Ratzenberger a bécsi városi iskola rektora volt a 16. század első felében. Könyv- és kéziratgyűjteménye a bécsi Stadtbibliothekba került, miután az iskolai és városi könyvtár 1640-ben egyesült. Később, 1780-ban a bécsi városvezetés, mivel II. József reformjai következtében súlyos anyagi gondokkal küzdött, beszüntette a könyvtár működését, és teljes állományát eladta a Hofbibliotheknak. Az, hogy valóban Ratzenberger címere szerepel az ősnyomtatványban vitatható, mert az ő fennmaradt és Dr. Martin Roland által nemrégiben feldolgozott kéziratiba nem festetett címert, hanem egyszerűen a „magistri Georgii Ratzenberger" bejegyzést használta. A Schaider által emendált másik, jelenleg Bécsben őrzött ősnyomtatványban szintén ez a címer szerepel. Ez a kötet lehet, hogy később valóban Ratzenberger tulajdonába került és így jutott jelenlegi őrzési helyére. Ratzenberger bécsi működése 1498-tól datálható, amikor a bécsi egyetem hallgatója lett. A biztos anyagi hátteret jelentő rektori hivatalt pedig csak 1505-ben nyerte el.[19] Valószínűtlen tehát, hogy Schaider az ő megbízásából dolgozott volna. A kötetben található címert megpróbáltam azonosítani az egykori német római császárság területére vonatkozóan jól használható Siebmacher-féle, először a 17. század derekán megjelent *Allgemeines Grosses Wappenbuch* segítségével, de sajnos nem jutottam eredményre.[20] A gyűjtemény ugyan tartalmazza a hasonló nevű, hesseni Ratzenberg család címerét, ám ez nem mutat rokonságot az ősnyomtatványba festett címerrel. A bécsi illetőségű Georg Ratzenberger pedig valószínűleg nem hozható kapcsolatba ezzel a hesseni családdal. Könyvtárunk Justinus-

[18] BH 739. sz.

[19] ROLAND, Martin: *Die Handschriften der alten Wiener Stadtbibliothek in der Österreichischen Nationalbibliothek.* Wien, Wiener Stadt- und Landesbibliothek, 1999. /Publikationen aus der Wiener Stadt- und Landesbibliothek 4./ A katalógus sajnos Magyarországon nem érhető el, az idézett, Ratzenbergerrel kapcsolatos adatokért Dr. Martin Rolandnak tartozom köszönettel.

[20] SIEBMACHERS, Johann: *Allgemeines grosses und vollständiges Wappenbuch in welchem aller Hohen Potentaten. Fürsten, Grafen, Herren und Stände ... in sechs Theilen abgebildet sind,* nebst einer Vorrede Johann David KÖHLERS. Nürnberg, Raspisch, 1772. Band I–VI., Supplement I–XII. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának példánya.)

ősnyomtatványának további sorsa ismeretlen. Az első lap aljáról valószínűleg vegyszerrel több, kb. kétsornyi terjedelmű, a betűformák alapján 17–18. századi tulajdonos-bejegyzést távolítottak el. A lap jobb szélén UV lámpa fényénél 1639-es évszám olvasható. Az ősnyomtatvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába 1867-ben került Pulszky Ferenc adományaként. Pulszky, aki a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként fejezte be pályafutását, már ifjúkorában tett itáliai és nyugat-európai utazásokat, amelyekkel megalapozta műkincs- és könyvgyűjteményét. Az 1848-as forradalmat követő emigráció éveiben először Londonban, majd Itáliában élt, ahol a magyarság érdekében kifejtett politikai tevékenysége mellett könyv- és régiséggyűjtő-szenvedélyének is hódolhatott.[21] Valószínűleg ezekben az években vásárolta a Justinus ősnyomtatványt, noha nem emlékezett meg erről terjedelmes, sajtó alá rendezett emlékiratában.[22] Az, hogy az említett bejegyzéseket eltávolították, és a művet újra kötötték, arra utal, hogy az egykori tulajdonos, akitől Pulszky a művet beszerezte, a könyvhöz nem egészen tisztességes úton jutott.

Mint említettem, Pulszky 1867-ben, a kiegyezés évében adományozta a kötetet sok más, többségében orientalisztikai témájú könyvével együtt a Magyar Tudományos Akadémiának. A könyvekről az Akadémia könyvtári hivatala nem pontos, hozzávetőleges jegyzéket készített. A listán a Justinus-ősnyomtatvány mint az egyik legértékesebb darab szerepel.[23] A kötet azóta van a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tulajdonában.

Schaider bejegyzései

Az *Epitome*, mivel az iskolai oktatásban is használták, számtalan jobb-rosszabb kéziratban terjedt, ami a mai napig megnehezíti a szövegkiadók dolgát. A pontos szöveg iránti igényt jól jelzi, hogy Antonius Sabellicus 1497-es szövegkiadása már kritikai igénnyel készült, természetesen a 15. század lehetőségeinek megfelelően.[24] Az 1470-ben megjelent Hahn-féle kiadás szövege azonban, mint azt Schaider Pál számtalan szövegjavítása tanúsítja, már kiadásának idejében sem felelt meg a művelt olvasók igényeinek. Schaider Guarino kódexe, vagy ősnyomtatványa alapján jó munkát végzett, mert az emendálás során kialakított szöveg közel áll a mai textus receptushoz. A javítások nagy része nem túl súlyos, a szöveg megértését alapvetően nem befolyásoló hibát érint. Ilyenek az egyszerű

[21] SZILÁGYI János György: *„Ismerem helyemet" (A másik Pulszky életrajz.)* In: *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére.* Főszerk.: MAROSI Ernő. Bp., MTA Művészeti Gyűjtemény, 1997. 27 skk.

[22] PULSZKY Ferenc: *Életem és korom.* Sajtó alárendezte OLTVÁNYI Ambrus. Bp., Szépirodalmi, 1958. /Magyar Századok/

[23] Az Akadémia Könyvtári Hivatalának jelentése Pulszky adományáról: MTAK Régi Akadémiai Levéltár, RAL 214/1867. A Budenz József által fogalmazott, Pulszkynak küldött köszönőlevél másolata: RAL 61/1867.

[24] RÜHL: *i. m.* 1.

betűtévesztések, ragozási hibák. Jó néhány esetben azonban durva, a mondatok megértését akadályozó szótévesztéseket kellett Schaidernak javítania. A javításokat Schaider egyszerű, barna színű tintával vezette be az ősnyomtatványba. A praefatio szövegében különösen sok javítanivalója akadt. Gyakran egy-egy, szinte lényegtelen betűtévesztést korrigált, például „in historiam" (Praef. 1.)[25] az ősnyomtatvány szövegének „in historias" alakja helyett, vagy az I. könyvben az „anos" szó „n" betűje fölé írandó, hiányzó nazális jelet pótolta. Egy-egy szó javításával azonban néha súlyos, a mondat értelmét veszélyeztető problémát küszöbölt ki például „Et que historici (az eredeti szövegben: historia) Grecorum, prout commodum cuique fuit, inter se segregatim occupauerunt." (És az eseményeket, amelyeket a görög történetírók olyan csoportosításban tárgyaltak, ahogyan kinekkinek éppen tetszett.) (Praef. 3.) Az ősnyomtatványban, az ebben a szövegkörnyezetben értelmetlen „történetírás" szó szerepel a „történetírók" helyett. Ezek a szövegjavítások azért fontosak, mert Guarino azóta elveszett Justinus kódexének olvasatait tükrözik. Egy olyan nagy tudású és műveltségű filológus, mint Guarino olvasatai akár a modern Justinus kiadóknak is segítségére lehetnek.

Az ősnyomtatvány nyomtatott szövegét elegáns, kék és piros tintával írt bejegyzések is kísérik, amelyek döntő többsége egyszerű alcím, tartalmi utaló. Ezeknek csupán annyi a funkciója, hogy a hosszú, fejezetekre nem bontott nyomtatott szövegben rámutassanak egy-egy eseményre, vagy szereplőre megkönnyítve az olvasó dolgát. A legtöbbször egy szóban, vagy kifejezésben foglalják össze az egyes fejezetek tartalmát, hogy megkönnyítsék a kötet használatát, például „Disceptatio Scytharum cum Egyptiis de generis vetustate" (A szkíták vitája az egyiptomiakkal arról, hogy melyik nép a régebbi) olvashatjuk a II. könyv „Scytharum gens antiquissima habita ..." (A szkítákat mindig a legrégibb népnek tartották ...) kezdetű mondatánál. (II. 1. 5.) A példákat hosszan lehetne sorolni. Az alcímeken kívül találunk különböző belső utalókat is, amelyek a mű későbbi részeire mutatnak. Például a második könyvben, amikor Justinus a szkíták történetének leírásában Nagy Sándor ellenük indított sikertelen hadjáratáról is megemlékezett, igaz csak egy mondat erejéig, (II. 3. 4.) Schaider ezt az utalót jegyezte be: „De hoc inferius libro XII!" (Erről alább, a tizenkettedik könyvben.)

Az egyszerű alcímek és utalók mellett, amelyek a bejegyzések döntő többségét teszik ki, több, hosszabb, rövidebb glosszát is találunk. A különböző megjegyzések nem alkotnak önálló, egybefüggő kommentár szöveget, inkább a mai iskolai oktatási célokra készült szövegkiadások megértést, feldolgozást segítő jegyzeteihez hasonlóak. Ezek a jegyzetek, mivel a 15. század végén korszerűnek számító, antik auktorok szövegeire támaszkodó ismeretanyagot tartalmaznak, több figyelmet érdemelnek. A glosszák többsége történeti tárgyú, ugyanakkor találunk moralizáló, az elolvasott szöveg erkölcsi mondanivalóját kifejtő megjegyzéseket is. Végül vannak praktikus, egyértelműen a tanár, vagy az önállóan olvasó tanuló

[25] A továbbiakban az *Epitome* latin szövegét Otto SEEL idézett kiadásának fejezetbeosztása szerint, a Justinus szöveg magyar fordítását pedig HORVÁTH János idézett, BOLLÓK János által sajtó alá rendezett fordításából idézem. (l. az 5. lábjegyzetben!).

munkáját segítő megjegyzések, utasítások is. Néhány fontos esemény, vagy személy esetében a jegyzetszöveg segít, hogy az olvasó az időben el tudja helyezni a történéseket. A mű elején, a Ninus asszír királyról szóló mondatok (I. 1. 4. sqq.) mellé Schaider ezt jegyezte le: „Hic regnavit annis LII. Huius etiam etate natus est Abraam Caldeus annis mundi MCLXXXV ante urbem conditam MCCLXV." (Ő ötvenkét évig uralkodott, az ő idejében született Ábrahám a világ teremtésének 1185. évében, a Róma alapítása előtti 1265. évben). Vagy, a mű hatodik könyvében, ahol Justinus a Peloponésszoszi-szövetség és a perzsák Kr.e. 4. századi háborúit beszéli el, és közben megemlíti, hogy a gallok elfoglalták Rómát (VI. 6. 5.) ezt a megjegyzést találjuk: „Capta Roma anno ab urbe condita circiter CCCCo." (Rómát a gallok a Város alapítása után körülbelül 400 évvel foglalták el). Az egyszerű datálási információk közlése mellett azonban arra is igény mutatkozott, hogy a tanuló, vagy az olvasó egymással szinkronban lássa az eseményeket: „VI reges interfuere usque ad Astyagem, quo tempore Nabucodonosor regnabat Rome Tarquinius Superbus." (Asztüagészig hat király uralkodott, ebben az időben uralkodott Nabukodonozor és Rómában Tarquinius Superbus), olvashatjuk az első könyv médek történetéről szóló mondataihoz (I. 4. 1.) írt glosszában. A fenti, nagyrészt kronológiai kiegészítéseknek az esetében Schaider nem tüntette fel a forrásokat, nyilván azért nem, mert ezek az adatok közismertek voltak a kor művelt emberei számára. Máskor azonban a történeti forráskritika igényének megfelelően az adott eseményeket más történeti művek adataival vetette össze. Forrásai között görög és latin szerzők egyaránt szerepeltek. Az *Epitome* első könyvének az asszír birodalom végéről szóló mondatához (I. 3. 7.) ezt a glosszát fűzte Schaider: „Hoc regnum ab Nino usque in translacionem eius in Medos permansit annos MCCXL Augustino teste libro IIII de Civitate Dei." (Ez a királyság Ninus idejétől fogva a hatalom médekhez jutásáig, ezerkétszáznegyven esztendeig állt fenn, ahogy Szent Ágoston is bizonyítja Az Isten Városáról című műve negyedik könyvében). A tizenkettedik könyvben, ahol Nagy Sándor hódításai mellett Justinus kitér Alexander epiruszi király itáliai hadjárataira is (XII. 2. 1.), Schaider glosszája Livius művéhez utalja az olvasót: „Vide Titum Livium VIII! "(Lásd Livius művének nyolcadik könyvében.) Guarino körében a görög történetírók műveit is alaposan ismerték, azzal azonban tisztában lehettek, hogy a görög szövegekhez nem mindenki juthatott hozzá, ezért ezeknek a szövegeknek az esetében nem elégedtek meg egyszerű utalásokkal, hanem néhányszor felhívták a figyelmet a Justinus szövegétől eltérő névalakokra is. A görögök közül Hérodotosz, Plutarkhosz, Xenophón és Euszébiosz művei tűnnek fel a jegyzetekben. Kürosz perzsa király és Tamürisz szkíta királynő háborújának leírásához, amely szerint Kürosz legyőzte a királynő fiát egy csatában és megölte, Schaider tudálékosan, latin, illetve görög betűkkel ezt a glosszát fűzte: „Sibi ipsi mortem consciuit κάτα Ἡρόδοτον." (Hérodotosz szerint öngyilkos lett). (I. 8. 9.) A második könyvben Athén első királyi között szerepel Amphictyon. (II. 6. 9.) Az ő nevéhez Schaider ezt a glosszát fűzte: „Eusebius hunc vocat Amphietonem." (Őt Euszébiosz Amphietónnak nevezte.) Szidón alapításával kapcsolatban a tizennyolcadik könyvhöz ismét Euszébiont idézte: „eam Eusebius condita dicit ante urbem Romam

XXVI annos." (Ezt a várost Euszébiosz szerint Róma városa alapítása előtt huszonhat esztendővel alapították.) Az ötödik könyvben, a perzsa birodalom történeténél, Artaxerxész testvérét csak megemlítette, de nem nevezte meg Justinus, Schaider glosszája kiegészíti ezt: „Nomine Prusatis, ut testat Xenophon ..." (Prúszasznak hívták, ahohgy Xenophón is tanúsítja). A tizedik könyvben pedig Plutarkhosz munkájának adatit idézte Schaider: „Plutarchus Aspasiam vocat, non Astasiam et Artoxerxen, non Artaxerxem" (Plutarkhosz Aszpasziásznak, nem Asztasziásznak, a másikat pedig Artoxerxésznek és nem Artaxerxésznek nevezte.)

A Schaider által idézett történetírók eredeti, görög szövegei a 15. század végén még friss, újonnan felfedezett források voltak. A művek latin fordításainak készítése még ekkor is folyt, és az első közkézen forgó, görög nyelvű szövegkiadások is csak a 16. század első évtizedeiben jelentek meg.[26]

A történeti kommentár mellett egy-egy alkalommal moralizáló megjegyzéseket is írt Schaider a szöveghez. Az Epitome első könyvének végén, a médek elpuhulásának leírásához Catullus jól ismert sorait fűzte. „Catullus: Otium et multos reges prius beatas perdidit urbes." (Renyheség tett tönkre királyokat s dús városokat már. (Cat. Carm. LI. 15–16.) (Devecseri Gábor fordítása). A nyolcadik könyvben pedig, Philipposz makedón király és az athéniak közötti csatajelenet kapcsán, ahol a görögök vereségük ellenére vitézül helytálltak, Plautus *Amphitruó*jának egyik idevágó jelenete jutott eszébe: „Idem Plautus in Amphitruone: Sed fugam in se tamen nemo convortit, nec recedit loco, quam statui rem gerat, animos omittunt prius quam loco demigrent." (Ugyanerről így írt Plautus az *Amphitruó*ban: Mégse fut senki és vissza sem fordul ott, őrhelyet nem hagy el, küzd, ahol kezdte ott; meghal inkább, de nem tágít onnan tovább.) (Plaut. Amph. 238–240.) (Devecseri Gábor fordítása). A fenti csataleírás Sosia, Amphitruo szolgájának monológjából származik, aki hazatérőben az ura által vezetett hadjáratból, hogy mentse magát a harcban tanúsított gyávaságáért, nagy átéléssel próbálja el magában, hogy hogyan fogja odahaza előadni a történteket. Kicsit különös, hogy éppen ezt, egy komédiából származó monológrészletét állították párhuzamba egy komoly történeti eseménnyel, bár Sosia realisztikus, szinte eposzi mondatai valóban illenek Justinus leírásához.

Ahogy már említettem, az *Epitome* fontos, az iskolai oktatásban is használt mű volt, ezért nem csoda, hogy a Schaider által beírt glosszák között olyanok is vannak, amelyek kimondottan a tanári munkát, vagy az önállóan olvasó tanulót segítik. Most egy ilyen bejegyzésre hívom fel a figyelmet. A második könyvben, annál a résznél, amikor Themisztoklész vezérletével az athéni nép Apollón jóslatának megfelelően hajóépítésbe fogott (II., 12–14.), ezt a glosszát olvashatjuk: „Vide ne municipium sit potius legendum, quam municipes." (Ügyelj, nehogy „várost" olvass, városi polgárok helyett.)

A Justinus-ősnyomtatvány igényes díszítése, tudományos igénnyel készült glosszái és a befestett címer, arra utalnak, hogy Schaider megrendelésre dolgozott.

[26] PADE, Marianne: *Zur Rezeption der griechischen Historiker im italienischen Humanismus des fünfzehnten Jahrhunderts.* = Neulateinisches Jahrbuch, Band 1. 1999. 151–169.

A megrendelő olyan gazdag mecénás lehetett, aki nem pusztán egy díszes kötettel akarta könyvtárát gazdagítani, hanem jól használható, korszerű ismereteket tartalmazó történeti munkát akart használni. Schaider Pál Guarino iskolájának köréhez tartozott, ha a mester kódexeit használhatta a szöveg javításához. Kettejük közeli kapcsolatára utal a kölcsönzés ténye, hiszen a korban egy ősnyomtatványnak, vagy egy jó szöveget tartalmazó kódexnek rendkívüli értéke volt. További kérdés, hogy Schaider a glosszák készítésekor mennyiben támaszkodott Guarino kódexére. Ahogy műveltségére utaló életrajzi adataiból látni fogjuk, nem valószínű, hogy pusztán lemásolta volna Guarino jegyzeteit. Azonban azt sem feltételezhetjük, hogy viszonylag fiatal kora ellenére akkora görög és latin szövegismeret állt volna a háta mögött, hogy egyedül készítette volna a kommentárt. A kérdést azoknak az ismereteknek a segítségével válaszolhatjuk meg, amelyek Guarino iskolájáról rendelkezésünkre állnak. Guarino nevelési elveit, iskolájának működését fia, az ifjabbik Guarino *De ordine docendi et discendi* című műve alapján, Magyarországon elsőként Huszti József ismertette Janus Pannonius monográfiájában.[27] A művet Janus költészetét új szempontok alapján, a kortársak szemszögéből feldolgozó Jankovits László is felhasználta.[28] Az oktatás klasszikus görög és latin szövegek elmélyült tanulmányozására épült. Az auktorok megértését szolgáló kommentárok fontos szerepet játszottak: nemcsak olvasták, hanem a magasabb szintre jutott tanulók maguk is írtak ilyeneket:

> „Nec sint solum a praeceptore audire contenti, sed qui in auctores commentaria scripserunt et probati sunt, eos ipsimet perlegant et radicitius, ut aiunt sententias ad rem accomodatas exquirant. Explantationes quoque in libros scribere vehementer conducet, sed tamen magis si sperabunt eas in lucem aliquando prodituras. Attentiores enim ad ea sumus, ex quibus laudem venari studemus. Hoc exercitationis genus mirifice acuit ingenium, linguam expolit, scribendi promptitudinem gignit, perfectam rerum noticiam inducit, memoriam confirmat, postremo studiosius quasi quandam expositionum cellam promptuariam et memoriae subsidium praestat."[29] (Ne elégedjenek meg azzal, hogy csak a tanárt hallgatják, hanem alaposan olvassák el az auktorokhoz írt, érdemes szerzőktől származó kommentárokat, keressék ki, ahogy mondani szokták, a dologhoz leginkább illő bölcsességeket. Igencsak hasznos lesz az is, hogyha magyarázatokat írnak a könyvekhez, de még inkább akkor, ha abban reménykednek, hogy valamikor majd közzéteszik azokat. Jobban odafigyelünk ugyanis azokra a dolgokra, amelyekből dicsőséget remélünk nyerni. Az ilyenfajta gyakorlat csodálatosképpen élesíti az elmét, csiszolja a nyelvet, íráskészséget szül, a dolgok tökéletes ismeretéhez vezet, megerősíti az emlékezetet, végül pedig az abban buzgólkodók számára mintegy az előadás éléskamrájául és az emlékezet segédletéül szolgál.) (Jankovits László fordításának kiegészítése)

[27] HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931. 1–12.

[28] JANKOVITS László: *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Bp., Balassi, 2002. /Humanizmus és Reformáció 27./ 16, 20.

[29] *Il pensiero pedagogico dello Umanesimo*. A cura di Eugenio GARIN. Firenze, Giuntine; Sansoni, 1958. 460. A szöveghely egy részét idézi JANKOVITS L.: *Accessus... i. m.* 20.

Guarino nagyon fontosnak tartotta tehát a tanulók egyéni hozzáállásának befolyásolását, érdeklődésük felkeltését, a mai pedagógia terminológiájával a motivációt. A kommentárok, magyarázatok készítését motivációs eszköznek tartotta, különösen akkor, ha ezek megjelentetése a nyilvánosság elé lépéssel, önálló irodalmi alkotással kecsegtette a tanulókat. A Justinus ősnyomtatványba másolt kommentár valószínűleg egy ilyen, a tanulók és a mester közös filológiai munkája során keletkezett mű, Schaider által végső formába öntött tisztázata lehet. Guarino nyilván maga is részt vett a jegyzetek készítésében, mert Livius és Cicero mellett maga is sokra értékelte Justinus „édes" világtörténetét.[30]

Schaider Pál munkájával a megrendelő meg volt elégedve, hiszen egy évvel később az említett Cicero ősnyomtatvány javítását is rábízta. Azt azonban, hogy a könyv emendálást hivatásszerűen gyakorolta volna, mint ahogyan azt Hellebrant Árpád korábban idézett katalógusában feltételezte, életrajzi adatai és későbbi magyarországi pályája nem támasztják alá.

Schaider Pál életrajzi adatai

Schaider Pál gazdag körmöcbányai családból származott. Patrónusa, itáliai tartózkodásának finanszírozója minden bizonnyal Schaider Péter körmöci kamaraispán volt. Családi kapcsolatukat eddig sajnos nem sikerült feltárni, lehet, hogy az édesapja, de lehet, hogy a nagybátyja volt. Az 1480-as évek végén a körmöci kamara Beatrix királyné tulajdonában volt, aki a városból származó Schaider Pétert nevezte ki kamaraispánná. Az ő működési idejében, amely az 1480-as évek második felétől az 1496-ig végéig tartott, foglalták írásba a bányaművelés szabályait (*Pergwerchgerechtigskeit*).[31] A Schaider-család a város levéltárában fennmaradt adókönyek tanúsága szerint a tehetős polgárok közé tartozott, mert neve a leggazdagabbak között szerepel.[32] A kamara jövedelme Beatrix királynét illette meg, akinek az 1490-es évek elején, hogy II. Ulászló királlyal kötött névházasságát el tudja ismertetni, továbbá költséges udvartatását fenn tudja tartani, rengeteg készpénzre volt szüksége. Kiadásai fedezésére gyakran kért pénzt kamarásától, vagy utasította kisebb-nagyobb összegek kiutalására.[33] Egy 16. századi, kéziratos másolatgyűjteményben fennmaradt egy oklevél, amelyben Beatrix királyné helyben hagyta a kamaraispán az 1492. évre vonatkozó elszámolását. Beatrix említett tete-

[30] BORZSÁK I.: *Utószó*. In: *Világkrónika... i. m.* 419–420.

[31] KRIZSKÓ Pál: *A régi körmöczi kamara grófjai.* Bp., MTA, 1880. /Értekezések a történelemtudomány köréből, VIII. 1878–1880./ 40. A bányaszabályzat középkori kódexe: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=MOL DF) 274522.

[32] MOL DF 250088 (Körmöcbánya város 1489-es adókönyve) fol. [2].

[33] *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok.* Közli BERZEVICZY Albert. Bp., MTA, 1914. /Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, Vol. XXXIX./ 118 (LXXVIII sz.), 126 (LXXXIV sz.), 136 (XCII) etc.

mes kiadásai miatt majd négyezer arannyal maradt Schaider Péter adósa.[34] Az elszámolás fontos gazdaságtörténeti forrás, mivel bepillantást enged a királynéi udvartartás gazdálkodásába, továbbá művelődéstörténeti információkat is rejt: gondolok itt azokra az itáliai művészekre, akik számára a kamaraispán kisebb-nagyobb összegeket utalt ki az elvégzett munkák fejében. Schaider Péter tehát magánvagyona és a kezében összpontosuló bevételek miatt finanszírozni tudta Schaider Pál itáliai tanulmányainak tetemes költségeit.

Schaider Pálról az első információnk 1493 őszéről származik, amikor a ferrarai egyetemen Gyarmati István pécsi kanonok doktori védésén tanúként szerepelt, a humanista műveltségű, későbbi erdélyi püspök Gosztonyi János, továbbá Szuhafői Jakab társaságában. Egy hónappal később ismét Szuhafői Jakabbal együtt szerepel tanúként. Sajnos a második esetben, az Itáliában tanuló magyar tanulók adattárát összeállító Veress Endre nem közölte a vizsgázó nevét.[35] A bejegyzésekben Schaider mint esztergomi kanonok szerepel. Veress Endre Schaidert tévesen Kétházi Pál nagyprépposttal azonosította, noha ő már az 1500-as évek elején távozott az élők sorából.[36] Schaider Pál a jól jövedelmező esztergomi stallumot nyilván Schaider Péter, pontosabban Beatrix özvegy királyné révén szerezte meg. Ezekben az években ugyanis Beatrix unokaöccsei, először Aragóniai János, majd a gyermekkorú Estei Hippolit viselték az esztergomi érseki méltóságot. Mivel mindketten igen fiatalok voltak, Estei Hippolit pedig kiskorú, Beatrixnak nagy befolyása volt az érsekség ügyeiben. A rendszeres kanonoki jövedelem biztos anyagi alapot nyújtott a nagy költséggel járó külföldi tanulmányokhoz. A nagy létszámú esztergomi káptalanban nem volt ritka, hogy sokak akár évekig is távol voltak tanulmányaik folytatása miatt. A helyben maradás, a rezidencia kötelességének betartatása miatt a főpapok többször felléptek a középkor folyamán, ám nem sok sikerrel. Valószínűleg Schaider sem sokat tartózkodott Esztergomban, talán ő lehet az, a közelebbről meg nem nevezett, körmöcbányainak mondott kanonok, aki 1500-ban a káptalan jegyzőkönyvében szerepel.[37]

Az 1500-as évek elején térhetett haza Itáliából, miután Beatrix királyné Thurzó Jánosnak adta bérbe a kamarát 1496-ban, amivel véget vetett Schaider Péter megbízatásának is. Mindenesetre 1506-ban már Budán találjuk Schaider Pált, ahol Körmöcbánya város tanácsához intézett levelének tanúsága szerint különböző, közelebbről meg nem nevezett fontos peres ügyeket intézett városa tanácsa megbízásából a királyi bíróságokon.[38] 1508-ban már a város jegyzőjeként kéri kollégá-

[34] Uo. 301–304.

[35] VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864.* In: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1861.* Bp., MTA, 1941. /Olaszországi magyar emlékek 3./ 379.

[36] KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1900.* Esztergom, Esztergomi káptalan, 1900. 117.

[37] *Az Esztergomi Székeskáptalan jegyzőkönyve, 1500–1502, 1507–1527.* Közzéteszi SOLYMOSI László. Bp., Argumentum, 2002. 63–65.

[38] MOL DF 249640

ját, Balthasar Steck selmecbányai jegyzőt, hogy a Körmöcbánya városa és Haraszthy Miklós közötti perben kérje ki a garamszentbenedeki konventtől azt a jelentést, amelyet az ügyben végzett vizsgálat során állítottak ki.[39] A város 1511–12-es pénztárkönyve szerint, mint jegyző heti rendszeres, kétforintos fizetésben részesült.[40] A város számadáskönyveit és adólajstromait Schaider elődeihez képest lelkiismeretesen vezette: gondosan bejegyezte a bevételeket és a kiadásokat, továbbá pontos számításokat végzett. Nyilván nem véletlen, hogy az ő tevékenységének idejéből maradt fenn a legtöbb ilyen kötet a város levéltárában. Schaider városi tisztségét az 1510-es évek végéig töltötte be, amikor visszatért az egyházi pályára. Az 1520-as években már szülővárosa plébánosa volt. Körmöcbányán közben, az 1510-es 20-as évekre egyre nehezebb lett a helyzet, mivel a régi bányák kimerülőben voltak és a kamara jövedelmeit bérlő Thurzók egészen 1519-es eltávolításukig a város érdekeivel ellentétes gazdaságpolitikát folytattak. Mindennaposak voltak a különböző erőszakos cselekmények a bányavárosok bányászainak és pénzverőinek elégedetlensége miatt, noha Mária királyné, akinek tulajdonjogát II. Lajos 1519-ben helyreállította, igyekezett enyhíteni a helyzeten, és fejleszteni akarta az egyre nehezebben működő bányákat. A mohácsi katasztrófát megelőző időszak csak tetézte a bajokat, amikor az udvar pénzszükségletei miatt a pénzverőket Budára rendelték és lefoglalták a város nemesfémkészleteit. A templomi kegyszereket is elszállíttatták, hogy pénzt verhessenek belőlük.[41] Schaider Pál ezekben az években már a város plébánosa volt. A begyűjtést végrehajtó Dóczi János kincstartóhoz intézett levelének tanúsága szerint kapott némi kompenzációt az elkobzott javakért cserébe, de a visszakapott ezüst egy lottóval gyengébb minőségű volt, annál, mint amit beszolgáltattak.[42] A Mohácsot követő zavaros időszakban 1532-ig János király hívei tartották kezükben a bányavárosokat. Az 1520-as években a reformáció első hullámai Magyarországot is elérték. A német polgárságú városokban gyorsan tért nyertek a lutheri eszmék, amihez az említett gazdasági nehézségek is hozzájárultak. A korszak esztergomi érsekei egy jó ideig hiába küzdöttek az új tanok terjedése ellen, egyéb eszközök híján fenyegető hangvételű levelekben figyelmeztették a joghatóságuk alá tartozó plébánosokat. A magyarországi reformáció hajnalán annyira zavarosak voltak a viszonyok, hogy még a deklaráltan katolikus oldalon maradt papok és szerzetesek egy része is házasságban élt.[43] Körmöcbányán is napról-napra változhatott a helyzet, mert 1530-ban a város tanácsa felszólította Selmecbánya városát, hogy bizonyos vallási kérdésekben együttesen forduljanak tanácsért az esztergomi érsekhez. Úgy látszik, hogy sikeres tárgyalásokat folytattak, mert az érsek baráti hangvételű levélben köszönte meg a város lakóinak, hogy kitartottak hitük mellett. 1532 őszén viszont

[39] MOL DF 235540

[40] MOL DF 250095 (Körmöcbánya város 1511–12-es pénztárnaplója), fol. 59.; A napló külzetén 19. századi kézírással: „scriptum Pauli Schaider notarii".

[41] KRIZSKÓ: *A régi körmöczi... i. m.* 42 skk.

[42] MOL DL 24318

[43] ZSIGOVITS Béla: *A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon.* Bp., Élet, 1914. 44.

büntetlenség ígérete mellett, magához hívatta a város plébánosát, hogy megvizsgálhassa valóban a katolikus hitet követi-e.[44] Erre azért is volt lehetősége, mert Ferdinánd király ekkor szerezte vissza a bányavárosokat János király híveitől. Schaider életének utolsó ismert, de annál informatívabb adata ezzel kapcsolatos. Mint a város plébánosa hosszú válaszlevelet írt Várday Pál érseknek, amely sok értékes önéletrajzi elemet tartalmaz. A levélben a lutheránusok következetes ellenfelének állította be magát. Mesterien vezette be mondanivalóját, mivel az érsek hozzáintézett levele dicséretet és vádakat is tartalmaz, bizonytalanságot színlelt. Először a címzett személyének megnyerése (captatio benevolentiae) érdekében az őt illető dicséretekért mondott köszönetet, majd rátért a rágalmakra. Ellenségei – állítása szerint jogtalanul – házasságtöréssel vádolták meg. Annak ellenére, hogy egyházi személy volt, elismerte, hogy ifjúkorában viszonyt folytatott egy asszonnyal, aki akkoriban már özvegy volt. Közös, törvénytelen gyermekük is született, egy lány, aki a levél írásakor már eladósorba került. Ám mivel Schaider 1515-ben, a Habsburg–Jagelló házassági szerződés megkötésekor néhány hónapot Bécsben töltött, és hazatérte után súlyosan megbetegedett, az asszony már más férfival kötött újabb házasságot. Kútba esett házassága után a Szentírás tanulmányozásának szentelte magát, véleménye szerint olyannyira, hogy „Neque eius laboris satietas fastidiumve unquam me cepit, verum hidropisi quadam aquarum illarum laborare cepi, ut quo plus illas biberem, eo plus illas sitierim." (Unalom vagy csömör sohasem fogott el munka közben, sőt szinte vízkóros lettem tőle, minél többet ittam, belőle, annál jobban szomjaztam rá.).[45] Közben megismerte Luther tanítását is, ami csak növelte benne a tudásvágyat. A katolikus oldal érveit azonban, állítása szerint, erősebbnek találta és buzgón védelmezte a régi hitet, akár olyan ellenfelekkel szemben is, mint Cordatus Konrád. Arról is beszámolt, hogy többször életveszélyben volt, egy ízben börtönbe vetették ellenségei, sőt még röpiratot is terjesztettek ellene, *„In Paulum Schaider crucis Christi inimicum"* (Schaider Pál Krisztus keresztjének üldözője ellen) címmel. Érdemeinek felsorolása után visszatért a vádhoz, pontosabban az érsek felszólításához, aki arra buzdította, hogy döntsön a papi szolgálat, vagy a házasság között: „Ago enim ... inter studia mea et si non angelicam ... vitam ab carnalibus desideriis illecebrisque quoad fieri potest, liberam et immunem." (Tanulmányaim közepette, ha nem is angyalhoz méltó, de a testi örömöktől és vágyaktól mentes életet élek.). A levelet ügyesen fejezte be, először saját katolikus hit védelmében tett erőfeszítéseit állította a középpontba, majd az érseknek hízelegve felszólítja, hogy szabadítsa meg az országot a lutheránus mételytől. A mai olvasó nyilván fennakad az egyházi rendűek házasságkötésének a puszta gondolatán is, ám nem szabad elfelejteni, hogy a tridenti zsinatig a különböző utakon terjedő lutheránus, és anakronisztikus fogalommal ellenreformációs eszmék micsoda zűrzavart okozhattak a kortársak gondolkodásában és értékrendjében. Sajnos nem tudjuk, hogy mi lett

[44] *Egyháztörténelmi emlékek... i. m. II.* 32 (34. sz.), 35–36 (39. sz.), 214–215 (188. sz.)

[45] *Egyháztörténelmi emlékek... i. m.* II. 216–224. (189. sz.); Magyar fordítása: *Magyar Humanisták levelei... i. m.* 542–551, 262 sz.

a levélváltás kimenetele. Schaider valószínűleg ezután nem sokkal halhatott meg, a kor viszonyaihoz képest magas, hatvan év körüli életkorban.

A fenti adatok nem elegendőek Schaider pályaképének pontos megrajzolásához, de bepillantást engednek kalandos életébe. Úgy tűnik, hogy hazatérése után nem foglalkozott irodalmi tevékenységgel, legalábbis nem rendelkezünk efféle adatokkal. Ám az, hogy az 1515-ös bécsi kongresszuson is – ahol a kor tudományos világának számtalan képviselője jelent meg – részt vett, továbbá szentírás tanulmányai arra utalnak, mégsem múltak el nyomtalanul a Guarino környezetében töltött évek. Átmeneti kor gyermeke volt, hiszen képzettségét, hasonlóan a Mátyás-Jagelló kori humanizmus képviselőihez, Itáliában szerezte, idős korában viszont a reformáció hatása alá került. Esetében az is különleges volt, hogy városi környezetből, nem főpapi mecénások segítségével indult el pályáján. Személyében egy jól képzett városi értelmiségit tisztelhetünk, akinek a két ősnyomtatvány emendálás mellett 1532-es, gondosan megszerkesztett levele is helyet biztosít a magyarországi humanizmus történetében.

JÁNOS VÉBER

Die Einträge eines Justinus-Inkunabels der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

In der Erforschung des ungarischen Humanismus spielte die Erfassung und Erschließung der handschriftlichen Eintragungen in die Bücher immer eine wichtige Rolle. In diesem Hinsicht ist die Justinus-Ausgabe von 1470 (HC 9646), die Inkunabel der Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Inc.415) sehr bedeutend. Das Buch wurde von Paul Schaider – einem Schüler von Battista Guarino des Jüngeren – im Jahre 1494 emendiert. Er ersah den Text mit historischen und philologischen Anmerkungen auch. In diesem Aufsatz werden die Provenienz dieser Inkunabel, die handschriftlichen Eintragungen und die Laufbahn von Schaider kurz vorgestellt. Zur Emendation der Inkunabel benutzte Schaider eine Justinus-Inkunabel, oder einen Kodex von Guarino. Neben dem Haupttext der Inkunabel fügte Schaider viele Glossen bei, die im Text vorkommenden Ereignisse historisch, philologisch, und moralisch kommentieren. Die philologischen und historischen Eintragungen enthalten viele, im 15 Jh. neue Informationen, die zum Teil aus neu entdeckten griechischen Historikern stammten. Schaider war in der 90-er Jahren des 15 Jhs jung, deshalb konnte nicht allein diese philologischen Notizen schreiben. Nach der Meinung des Verfassers sind diese Emendationen und die Notizen eine gemeinsame wissenschaftliche Arbeit des Humanistenkreises von Guarino. Paul Schaider wurde in Körmöcbánya (Kremnitz, heute Kremnica, Slowakei), in ehemaliger Oberungarn geboren und studierte in Ferrara. Nach seinem Rückkehr nach Ungarn war er als Notar in seiner Heimatstadt tätig. Er setzte seine wissenschaftliche Arbeit nicht fort, aber hatte viele wichtige Verbindungen mit den ersten Reformatoren von Ungarn, z. B. Conradus Cordatus. Er nahm in den Reformationsbewegungen teil. Er starb wahrscheinlich in den dreißigen Jahren des 16 Jhs. Seine Laufbahn und Tätigkeit steht nicht nur mit dem italienischen Humanismus, sondern mit der frühen Reformation in Verbindung, deswegen ist er eine interessante Persönlichkeit seines Zeitalters.

ZSOLDOS ENDRE – BLAGA, CRISTINA

Jacob Schnitzler Wittenbergben*

„Egy férfi, akinek emléke még az aggastyánok és a fiatalemberek számára is felejthetetlen!", írta optimistán Jacob Schnitzlerről Johann Seivert a 18. század végén.[1] Optimizmusa bizonyos mértékig indokolt is volt, hiszen pl. Erdély irodalomtörténetével kapcsolatban Szilágyi Sándor még ismerte és nagyra értékelte Schnitzler munkásságát.[2] A 20–21. század azonban már feledékenyebbnek bizonyult. Természetesen a megfelelő tudománytörténetek[3] továbbra is számon tartották, és rövid életrajza több lexikonban is megtalálható.[4] Az általa írt művek egy részét azonban néha másnak tulajdonítják, így talán nem lesz érdektelen megvizsgálni alaposabban Schnitzler jelentős életművét.

Schnitzler élete elég jól ismert. A család Brassóból származott, ahol Erasmus nevű nagyapja fafaragó volt. Ő költözött át Szebenbe, és foglalkozása miatt kapta a Schnitzler (fafaragó, faszobrász) nevet. A család eredeti neve ismeretlen.[5] Az édesapa, szintén Jacob, 1598-ban született, 1620-ig Szebenben, majd Debrecenben és Lőcsén tanult.[6] Hosszú európai körút (Lengyelország, Poroszország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Anglia) után Németországban folytatta tanulmányait, első-

* Köszönettel tartozunk Farkas Gábor Farkasnak és az Egyetemi Könyvtár Régi Nyomtatványok Osztálya minden munkatársának állandó és készséges segítségéért.

[1] SEIVERT, Johann: *Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbürgen Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785. 376–387. „Ein Mann, dessen Gedächtniss noch bey Greisen und Jünglingen unvergesslich ist!"

[2] SZILÁGYI Sándor: *Erdély irodalomtörténete. IV.* = Budapesti Szemle (4.) 1858. 190–241.

[3] PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926. – M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. – M. ZEMPLÉN Jolán: *A felvidéki fizika története*. Piliscsaba, 1998.

[4] A legfrissebbek közül szerepel az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* ötödik kötetében (Főszerk. MARKÓ László. Bp. 2004. 1033–1034.), de hiányzik a *Magyar Nagylexikon*ból (Bp. 2002.) és az *Új magyar irodalmi lexikon*ból (Főszerk. PÉTER László. Bp. 2000.) is.

[5] SEIVERT, Johann: *Die Sächsische Stadt-Pfarrern in Herrmannstadt*. Herrmannstadt, 1777. 21. „Schnitzler ist gar nicht sein Geschlechts Name, dieser ist unbekannt. Sein Grosvater Erasmus, war ein Bildschnizer zu Kronstadt, und davon, nichts ungewöhnliches bey unsern Vätern! haben seine Nachkommen den Namen Schnitzler, erhalten..."

[6] SEIVERT: *i. m.* 1785. 376. – *Iskolatörténeti adattár. II.* Szerk. THURY Etele. Pápa, 1908. 107. Jacobus Cibinensis.

sorban Wittenbergben.[7] Hazatérte után először lektor a szebeni gimnáziumban, majd 1638-tól haláláig (1661. május 22.) nagydisznódi (Heltau) lelkész volt.[8] Az özvegye által adományozott, férjének dedikált harang az ottani templomban volt megtalálható.[9]

Fia, a fiatalabb Jacob Schnitzler 1636. január 1-jén született Szebenben.[10] Ott is járt iskolába 1655. június 28-ig, majd egy rövid nagyszombati kitérő után Wittenbergben folytatta tanulmányait.[11] 1658. október 14-én avatták magisterré és 1661 májusában lett a filozófiai kar tagja.[12] Számos nyilvános vitán (disputáció) vett részt, 1658-ban még csak respondens, 1659-től azonban már elnökölt ezeken. 1662 szeptemberében volt utoljára elnök Wittenbergben. Már 1660-ban hívta őt a szebeni tanács iskolaigazgatónak, de apja és testvére halála, illetve az erdélyi háborús helyzet hírére ekkor még visszafordult Wittenbergbe.[13] A második hívásra azonban már hazatért, és 1663-tól 1665-ig, majd 1666-tól 1668-ig a szebeni gimnázium rektoraként működött. A szünet annak volt köszönhető, hogy „... ellenei galádsága már két év múlva ki tudta vinni, hogy hivatalától megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tanszékkel kínálta meg,[14] némult el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philo-

[7] SEIVERT: *i. m.* 1785. 377. szerint 1627-ben végzett, és tért vissza Erdélybe. – FABINI, Th.– TEUTSCH, Fr.: *Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872.* =Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. (Neue Folge, 10.) 1872. 386–416. alapján feltehető, hogy először Lipcsében tanult, mivel 1625/26-ból található egy „Jacobus Schnitzler Cibiniensis Transylvanus jur." bejegyzés. (390.)

[8] SEIVERT: *i. m.* 1785. 377. – ARZ, Gustav: *Series Pastorum III.* = Siebenbürgische Familienforschung (8.) 1991. 49–86.

[9] HALAVÁTS Gyula: *A nagydisznódi ágost. ev. templom.* =Archaeologiai Értesítő (Új Folyam, 34.) 1914. 232–240.

[10] Schnitzler életéről l. SEIVERT: *i. m.* 1785. – ALBRICH, Carl: *Geschichte des evangelischen Gymnasiums A. B. in Hermannstadt.* In: *Programm des evangel. Gymnasiums A. B. ... zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/96.* Hrsg. Carl ALBRICH. Hermannstadt, 1896. 1–224. Schnitzlerről 37–40. – Magyarul: M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 139.

[11] ALBRICH: *i. m.* 1896. 37.

[12] ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár,* XIV. évf. Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Bp. 1930. 111–174. – ASZTALOS Miklós: *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554–1750).* = Erdélyi Múzeum (36.) 1931. 240–250. – SEIVERT: *i. m.* 1785.

[13] SEIVERT: *i. m.* 1785. 378. – ALBRICH: *i. m.* 1896. 37.

[14] Ennek nincs nyoma a nagyenyedi kollégium történetéről szóló művekben. – HUSZTI, Andreas: *Origo, Incrementum, et Facies hodierna trium in Transilvania Illustrium Gymnasiorum Reformatorum.* Francofurti ad Viadrum, Typis Sigismundi Gabriel. Alex., 1731. – P. SZATHMÁRY Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagy-Enyed, 1868. – VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma.* Nagyenyed, 1903. –SZIGETHY Lajos: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium története.* In: *Nagyenyedi Album.* Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926. 138–168. – Ennek ellenére SZÉNÁSSY Barna: *A magyarországi matematika története.* Bp. 1970. 363. azt állítja, hogy Schnitzler tanított Nagyenyeden, sőt, ott is halt meg. Valószínűleg Szénássytól vette hasonló állítását T. TÓTH Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből.* Kolozsvár, 2004. 39.

sophiai tanszéket."[15] 1668. november 9-től haláláig, 1684. június 16-ig ő volt Szeben városi lelkésze.[16]

A wittenbergi időszakban 24 nyomtatvány címlapján szerepelt Jacob Schnitzler neve (l. Függelék). Ezek többségét ő maga írta. A szerzőség megállapítása általában nem nehéz: hacsak másként nem jelölik, feltehetjük, hogy az elnök írta a disputáció szövegét.[17] Schnitzler esetében ezt alátámasztja az is, hogy időnként hivatkozik korábbi műveire is – mivel a respondens ezekben az esetekben más és más, így egyértelműen ő a szerző. Amikor azonban nem ő írta, a címlapon ezt a felelő neve elé vagy mögé írt „Autor et Respondens" kifejezéssel tudatta. Egy esetben pedig az ünneplő versben jelezte, hogy a respondens írta az adott művet.

A Függelékben felsorolt 24 tételből 16-ot Schnitzler írt (a listán az 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24 számúakat). Ezek közül legalább 9 szorosan kapcsolódik a csillagászathoz, így jogos az a feltételezés, hogy ez volt Schnitzler kedvenc témája. Ezt szebeni működése is megerősíti, bár az ott publikált értekezései általában nem csillagászati, hanem teológiai vagy filozófiai témájúak – ez alól kivétel az 1680-as nagy üstökös feltűnése alkalmából tartott prédikáció, amelyet a következő év elején nyomtatásban is megjelentetett Szebenben[18] –, de ilyen esetekben is hajlamos volt egy-két paragrafust vagy esetleg kérdést asztronómiára fordítani. Seivert szerint derült téli estéken a nagy piactéren gyakran figyelte az eget, és az érdeklődőket felvilágosította.[19] Ugyancsak a csillagászat iránti lelkesedését mutatja, hogy még prédikációiban is gyakran utalt a csillagászatra (és az asztrológiára).[20]

[15] SZILÁGYI: *i. h.* 1858. 228.

[16] SEIVERT: *i. m.* 1777. 20. – SEIVERT: *i. m.* 1785. 381. – ARZ: *i. h.* 1991. 59.

[17] ZOVÁNYI Jenő: *A főiskolai disputatiók és szerzőik.* = Protestáns Szemle (45.) 1936. 12–16.

[18] RMK II/1491. *Comet-Stern Predigt.* Herrmannstadt, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1681.

[19] SEIVERT: *i. m.* 1785. 381. „Man erzählt von ihm, dass er oft bey heitern Winterabenden auf dem grossen Marktplatze sich mit der Sternkunde beschäftigt, und Unterricht darinnen gegeben habe." Sajnos nem lehet tudni, volt-e távcsöve. – Schnitzler ezzel a magyarországi csillagászati ismeretterjesztés egyik úttörője.

[20] PUKÁNSZKY: *i. m.* 1926. 264. „...rengeteg fantasztikummal kevert csillagászati és csillagjóslási ismereteit igyekszik hallgatói elé tárni. Ezt nemcsak akkor teszi, mikor beszédének kiindulópontja valamely rendkívüli tünemény, pl. egy üstökös feltűnése, vagy földrengés, hanem egyébként is csaknem minden mondatában találunk az égi jelenségekből vett egy-egy képet, hasonlatot. Ily módon természetesen gyakran túllépi az egyházi beszédeknek szabott kereteket s prédikációi a hallgatóságnak inkább szórakozást, mint lelki épülést nyújtottak." Erre jó példa a már említett üstökös-prédikáció. – Hasonló megállapítás Melanchthonról is található. SZABÓ András: *Magyarok Wittenbergben (1555–1592).* In: *Respublica litteraria.* Bp. 1999. 79–90. „Közismert, hogy – főként a német nyelvet nem ismerő magyarok kedvéért – vasárnaponként latin nyelvű bibliamagyarázatot, áhítatot tartott, azt azonban már kevesen tudják, hogy a 'prédikációk' inkább ismeretterjesztő előadásokra hasonlítottak, a teológián kívül felbukkantak bennük más tudományágak is, főként a grammatika és a história."

Az elmúlt húsz évben vitatottá vált az egyik wittenbergi értekezés szerzősége. Zemplén Jolán a 9. tételt még egyértelműen Schnitzlernek tulajdonította,[21] újabban azonban ismét felmerült Thann András szerzősége is.[22] Ez ellen azonban több kifogás hozható fel: (1) Mint látható volt, Schnitzler mindig jelezte, ha nem ő volt a szerző. (2) Thann-nak nincs más építészeti műve, Schnitzlernek van ebben a témában két másik értekezése is. (3) A disputa bevezetése Magyarország és Erdély, de főleg az utóbbi sorsán kesereg,[23] ez sokkal inkább illik egy erdélyi szerzőhöz. (4) A disputáció végén az üdvözlő versek egyértelműen csak respondensnek nevezik Thannt. (5) Thann neve még két wittenbergi disputáción szerepel, ezek közül az egyik Constantin Ziegra, a másik Michael Cordes elnökletével zajlott. Az utóbbinak a szerzője az elnök, míg az elsőnek maga Thann, aki mint Autor

[21] M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 75.

[22] *A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század.* Vál. bev. jegyz. ellátta WACZULIK Margit. Bp. 1984. 234–235. – DOMOKOS György–HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben.* = Magyar Könyvszemle (113.) 1997. 33–57. Korábbi cikkükben, HAUSNER Gábor–VESZPRÉMY László: *Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig.* = Hadtörténelmi Közlemények (109.) 1996. 2. sz. 118–126, még nem említik a szóban forgó disputációt, hacsak nem a *Dissertationes Politicae Militaris*ra gondoltak. Ez azonban náluk is, és a forrásul megadott hivatkozásban is (*Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1588–1721.* Sajtó alá rendezte FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992. 90.) szerző nélkül szerepel. – Régen sem volt teljesen egyértelmű a szerző kiléte. SEIVERT: *i. m.* 1785. Schnitzler művének tartja, míg Fabó András Thann-nak tulajdonítja (FABÓ András: *Adalékok Czvittingerhez. VI.* = Figyelő (18.) 1885. 376–391.) – Szinnyei mindkettőjüknél említi, SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XII.* Bp. 1908. cols. 540–543. Schnitzler Jakab. és *XIV.* Bp. 1914. cols. 90–91. Thann András. – Thann András szepesszombati evangélikus lelkész volt, 1657 és 1661 között Wittenbergben tanult. Később Lőcsén élt, ahol 1688-ban áttért a katolikus hitre.

[23] WACZULIK (vál.): *i. m.* 1984. 244. „Vessük tekintetünket inkább a mi nagyon szeretett hazánkra, Magyarországra és Erdélyre: milyen súlyos zaklatásoktól, sebektől szenved, majd hogy le nem rombolták! Micsoda idők, micsoda erkölcsök! Olyan ékes volt Erdély, hogy rajta kívül nem is lehetett keleten mást találni, csak barbárságot! Tágas földje, termékenysége révén mint valami viruló anya táplálta az összes szomszédos tartományokat. Egyszóval: igazi székhelye volt Ceresnek, most pedig – ó, istenek! – a barbárok pusztításainak martaléka és félelmetes katonák dicsőségének színhelye lett." Ford. Waczulik Margit. SCHNITZLER, Jacob: *Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu fortificatione De Praemunitionibus Fortalitiorum.* Wittebergae, Literis Johannis Haken, 1659. A_{2r}. „...consideremus saltem *patriam nostram dilectissimam Ungariae et Transylvaniae* quam haec divaricata, divexata et jam fere diruta sit. O tempora! O mores! Erat ea ornamentum *Daciae* extra quam nihil in Oriente quam Barbaries reperiebatur: erat fundus largissimus fertilitate sua omnes vicinas regiones ceu foecunda Mater nutriens: erat unico verbo Cereris ipsissima sedes, nunc vero proh superi! facta est Barbarorum devastantium rapira, facta est militum horribilium gloria."

et Respondens szerepel a címlapon![24] Következésképp, semmi okunk feltételezni, hogy a 9. tételt nem Schnitzler írta.

Nemcsak a címlapon jelenhetett meg Schnitzler neve a wittenbergi értekezésekben. Hivatkozhattak a munkájára, írhatott üdvözlő verset valakinek, illetve ő maga lehetett az alanya a versnek vagy dedikációnak. Hivatkozást három esetben találtunk rá, mindannyiszor saját maga hivatkozott korábbi műveire. Két alkalommal az üstökösökről szóló disputációját[25] idézte: először a betlehemi csillaggal kapcsolatban,[26] másodszor pedig abban kérdésben, hogy az üstökösök előfordulhatnak-e a Szaturnuszon túl.[27] A harmadik hivatkozás[28] pedig egy közelebbről meg nem határozott értekezésére vonatkozik a Föld mozdulatlanságának kérdésében (lehetséges jelöltek: 3, 15, 16 tételek a Függelékben).

Schnitzler az alábbiakat üdvözölte versekkel: Johann-Wilhelm Barger (Függelék #21), Simon Basch (RMK III/2090a=RMK III/6402),[29] Philipp Christoph Beer (Függelék #16), Michael Cleophas (RMK III/6445=RMK III/7668),[30] Philipp Albert Cöler (Függelék #15), Csehi P. András (RMK II/871),[31] Andreas Grell (RMK III/4820),[32] Heinrich Jacob Hattorp (Függelék#22), Matthias Rosner (Füg-

[24] THANN András: *De altera hominis primaria facultate nempe Voluntate.* [Wittenberg], Literis Johannis Haken, 1659. – CORDES, Michael: *De Eclipsi Luminarium Magnorum in Genere.* Wittebergae, Excudebat Michael Wendt, 1660.

[25] SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis Extraordinariis seu Cometis.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659.

[26] SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. B_{4r}. „De Stella illa Evangelica, quae Magos ad Cunas Salvatoris nostri duxitdictum est in *Dissertatione nostra Cometica...*"

[27] SCHNITZLER, Jacob: *Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsionem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos agitatae.* Wittebergae, Ex Chalcographeo Johannis Borckardi, 1660. B_{1v}. „Contrarium nos demonstravimus in Disputatione nostra Cometica, ac ea propter cramben bis coquere nolumus."

[28] SCHNITZLER, Jacob: *Tractatio Geographica De Globo Terrestri.* Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Haken, 1662. B_{2r}. „Potest videri, si placet, Respons. mea ad Argum. Copernic. De Motu Terrae."

[29] KEMMEL, Johann: *De Materia Prima Peripatetica.* [Wittenberg], Literis Johannis Haken, 1659. A vers a respondensnek szól. Basch volt Schnitzler respondense az üstökösökről szóló disputációnál, és maga is szebeni volt.

[30] SENNERT, Michael: *Disputatio medica exhibens casum laborantis febre maligna Ungarica.* Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Haken, 1662. Schnitzler a verset a respondensnek írta.

[31] KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Theologica De Lamiis Veneficis Secunda.* Varadini, Apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, 1656. A vers a respondesnek szól.

[32] DEUTSCHMANN, Johann: *Methodica Augustanae Confessionis Repetitio, Cujus Disputationem XXXVI. Ex Articulo XXV. De Confessione.* Wittebergae, Literis Johannis Haken, 1659. A vers a respondensnek szól.

gelék #14), Salomon Runstedt (Függelék #23), Matthaeus Schuster (Függelék #17), Johann Georg Wedel (RMK III/2073).[33]

Kérdéses a Csehi P. Andrásnak szóló vers szerzősége: az biztos, hogy Jacobus Schnitzlerus Cibiniensis írta, de melyik? Schnitzler apja, szintén Jacob Schnitzler, éppúgy elképzelhető szerzőként, mint az ifjabb. Az idősebb Schnitzler tanult Debrecenben is, mielőtt egy európai körút után beiratkozott volna Wittenbergbe.[34] Mivel a szóban forgó disputa Debrecenben zajlott, nem zárható ki, hogy ő írta a verset. A kérdés eldöntésében Csehi személye segíthetne, de róla nagyon kevés tudható. Szinnyei szerint „...Cs. István diószeghi ev. ref. lelkész fia; a debreczeni főiskolában theologus volt, midőn Komáromi Csipkés György ottani tanár elnöklete alatt vitatkozott a következő munkával..."[35] A debreceni diákok között két Csehi Andrást is találunk,[36] feltehetően az 1653-ban beiratkozottról lehet szó, akinek tanára a későbbi disputáció elnöke, Komáromi Csipkés volt. Ebben az esetben a fiatalabb Schnitzler is lehetett a költő. Mivel ő csak szeptemberben írt alá Wittenbergben, ennek időpontja nem nyújt segítséget a szerzőség kérdésének eldöntésében (a vita 1656 júliusában volt).[37]

Schnitzlerhez szóló verseket három nyomtatványban találtunk. A legelső, Bayer János által elnökölt disputációban[38] a felelőt maga az elnök és Georgius Fabricius, szebeni honfitárs köszöntötte. A következő, szintén Schnitzler által írt értekezésben[39] ismét az elnök, ezúttal Michael Wendeler, illetve Aegidius Strauch, Heinrich Baumann és Georg Caspar Kirchmaier professzorok köszöntötték. Végül a magisterré avatás tiszteletére kiadott nyomtatványban[40] barátok és tanárok írtak verseket Schnitzler tiszteletére. A tizenöt versből kettőnek magyarországi a szerzője: Bayer János és Erythräus Joachim. A többiek: Johannes Meisner, Abraham Calov, Johann Deutschmann, Christian Trentsch, Augustus Buchner, Michael Wen-

[33] BAYER János: *Disputatio Metaphysica Septima. Summasiam Decisionem Controversiarum De Actu et Potentia itemque De Principio et Eo Cujus Est Principium.* Wittebergae, Typis Johannis Borckardi, 1659. A vers a respondensnek szól.

[34] SEIVERT: *i. m.* 1785. 376. – THURY (szerk.): *i. m.* 1908. 107.

[35] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. col. 237. – MOLNÁR János: *A bihar diószegi ev. ref. egyház multja és jelene. Egyháztörténeti monográphia.* Nagyvárad, 1885. 193. szerint viszont nem volt ilyen nevű lelkész Diószegen.

[36] THURY (szerk.): *i. m.* 1908. Van egy Andreas Csehi 1637-ből, egy pedig 1653-ból.

[37] Egy kis kronológiai zűrzavar van e kérdésben: ASZTALOS: *i. h.* 1930. szerint május 13-án iktatták Schnitzlert Wittenbergben, de e dátum egy szeptemberi időpont után szerepel! SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Szeged, 1992. /Fontes rerum Scholasticarum IV/. 95. szerint viszont szeptember 13. a helyes időpont. A közeli napokban szereplő magyarországi hallgatókat tekintve ez jól egyezik Bartholomaeides adataival (BARTHOLOMAEIDES, Ioannis Ladislai: *Memoriae Vngarorum...* Pest, 1817. 150–152.)

[38] Függelék #1.

[39] Függelék #3.

[40] Függelék #5.

deler, Constantin Ziegra, Balthasar Bebel, Heinrich Baumann, Balthasar Johann Pichtel, Georg Caspar Kirchmayer, Michael Strauch és Heinrich Moltzan.[41]

Öt műből ismerünk Schnitzlerhez szóló dedikációt. Ezek közül kettő származik a most tárgyalt időszakból, a másik három pedig a szebeni évekből. Az első esetben Johannes Gunesch,[42] a másodikban Aegidius Strauch[43] ajánlotta neki értekezését illetve könyvét.

Érdemes még néhány szót ejteni két olyan nyomtatványról, amelyek nem szerepelnek az RMK-ban. Az első (Függelék #5), a Schnitzlert üdvözlő verseket tartalmazó könyv a Brukenthal Múzeumban megtalálható.[44] Seivert hármat közölt a versek közül (a Christian Trentsch, August Buchner és Michael Wendeler által írottakat), tőle vett át kettőt Zemplén Jolán, és fordíttatott le magyarra.

A másik, Schnitzler második disputációja a három világrendszerről (Függelék #16), bár az RMK-ban nem szerepel, nem teljesen ismeretlen Magyarországon. Van belőle egy példány az Egyetemi Könyvtárban, és 1928-ban már ismertette Asztalos Miklós.[45]

Mivel Schnitzler legtöbbször és legszívesebben csillagászati témákkal foglalkozott, időszerű ezek áttekintése. Különösen azért fontos, mert – csakúgy mint a csillagászat magyarországi történetét a 16–17. században – Schnitzler csillagászatát is eddig szinte csak abból a szempontból vizsgálták, hogy kopernikánus-e vagy sem.[46] Wittenbergi diákként a kopernikuszi rendszerrel való szembenállása természetes, hiszen Wittenberget sose lehetett a kopernikánizmus fellegvárának

[41] A versek egy részét már M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 140. közölte HEGEDÜS Géza fordításában. M. Zemplén azonban a verseket Trauschtól és Seiverttől vette. – TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Band III. Kronstadt, 1871. (reprint Köln-Wien, 1983.) 216–223. – SEIVERT: *i. m.* 1785. 377.

[42] RMK III/2019. GUNESCH, Johannes: *Medicatio Viri Arthritide Vaga, de Varen Belgice dicta, laborantis.* Utrecht, 1658. (Nincs elérhető példány.)

[43] STRAUCH, Aegidius: *Tabulae Per Universam Mathesin, Summopere Necessariae, Diu Et Vehementer Desideratae Hactenus, Nunc In Forma Compendiaria, In Qva Nunqvam Visae.* Wittebergae, Ex Officina Typographica Johannis Röhneri, Academiae Typographi, 1662. A dedikáció szövege: „Dn. M. JACOBO SCHNITZLERO, Cibiniensi, Gymnasii Metropolitani, in Transylvania, vocato Rectori, Facultatis Philosophicae in Academia Wittebergensi Adjunctus Meritissimis."

[44] Sibiu. Biblioteca Brukenthal. A nyomtatvány jelzete Tr XVII/247.

[45] ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XII. évf. Szerk. ZSINKA Ferenc. Bp. 1928. 123–185. A szóban forgó értekezés a 143. oldalon található, a 121. tétel a listában.

[46] M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. – M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1998. – M. ZEMPLÉN, Jolán: *The Reception of Copernicanism in Hungary.* In: *Études sur l'audience de la théorie héliocentrique.* Jerzy DOBRZYCKI, ed. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. 311–356. – SZÉKELY László: *A kopernikuszi fordulat és a kopernikuszi fordulat nyomán kialakuló új fizikai világkép Magyarországon.* In: *A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjig.* Szerk. PALLÓ Gábor. Bp. 2004. 23–58.

nevezni.[47] Viszont nemcsak ez a kérdés jelentette Schnitzler csillagászatát. Ő is és a kor más csillagászai, filozófusai, vagy akár csak a magisteri vizsgára készülő hallgatók, más témákról is írtak rendszeresen. Schnitzler foglalkozott az állócsillagokkal, az új csillagokkal,[48] bolygókkal, üstökösökkel, de ezzel távolról sem volt egyedül, Wittenbergben sok hasonló témájú értekezést publikáltak ebben az időben.[49] A sokkal többre értékelt Bayer János műveivel összehasonlítva látható, hogy Schnitzler szinte csak olyan témákról értekezett, amelyeket ma természet- vagy műszaki tudományosnak neveznénk (ez természetesen csak a témára vonatkozik, a tartalomra nem!), szemben Bayer angyalokról vagy az entről szóló disputációival.

Példaként nézzünk egy egyszerű kérdést: mi a csillag? A 16. századi Wittenbergben még a késő középkori, Arisztotelésznek tulajdonított, de nem tőle származó definíciót használták,[50] amely szerint a csillag gömbhéjának sűrűbb része, fényes, egyszerű (nem összetett) objektum, amely a gömbhéjjal együtt mozog.[51] Ez a meghatározás a következő században kissé módosult. Johannes Sperling népszerű fizikakönyve szerint a csillag egy egyszerű természetes test, fényes, gömb alakú, állandóan mozgó, az ősfényből (luce primigenia) készült objek-

[47] WESTMANN, Robert S.: *The Melanchthon Circle, Rheticus, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory.* = Isis (66.) 1975. 165–193. – Természetesen nemcsak Wittenbergben utasították el ebben az időben a kopernikuszi elmélet Bibliának ellentmondó részeit, l. BROCKLISS, L. W. B.: *Aristotle, Descartes and the New Science: Natural Philosophy at the University of Paris, 1600–1740.* = Annals of Science (38.) 1981. 33–69. – RUSSELL, JOHN L.: *Cosmological Teaching in the Seventeenth-Century Scottish Universities.* = Journal for the History of Astronomy (5.) 1974. 122–132, 145–154.

[48] Schnitzler csillagokról szóló értekezéseiről l. ZSOLDOS, Endre: *The beginnings of variable star astronomy in Hungary.* In: *The European Scientist: Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832).* L. G. BALÁZS, P. BROSCHE, H. W. DUERBECK, E. ZSOLDOS, eds. Frankfurt am Main, 2004. /Acta Historica Astronomiae Vol. 24./ 132–155.

[49] Néhány példa a csillagokról: REICHMANN, Jacob: *De Stellis Tam Usitatis, Quam Inusitatis, ac Cometis.* Wittebergae, Typis Michaelis Wendt, 1653. – ZEIDLER, Heinrich: *De Stellis, Tam Fixis quam Erraticis, tam Ordinariis quam Extraordinarijs.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1655. (Christoph Nottnagel elnöklete mellett). – KIRCHMAIER, Georg Caspar: *De Stellis, Generaliter Spectatis.* Wittebergae, Literis Haered. Melchioris Oelschlegelii, 1659. – Üstökösökről: NOTTNAGEL, Christoph: *De Ventis Insolentibus,... cum Appendice De recenti Cometa.* Wittebergae, Ex Ergasterio Henckeliano, 1661. – REICHMANN: *i. m.* 1653. – A kopernikuszi elméletről: KIRCHMAIER, Georg Caspar: *Pro Hypothesi Tychonica Contra Dogma Copernicanum.* [Wittenberg], Literis Johannes Haken, 1658.

[50] GRANT, Edward: *Planets, Stars, and Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687.* Cambridge, 1996. 426–428.

[51] THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Qvaestiones Sphaerae.* [Vitebergae, Excudebat Johannes Crato], 1564. 66. „Stella est densior pars sui orbis, globosa, lucida, purissima ac simplicissima, adfixa suo orbi, a quo circulariter ac regulariter circumuecta..."

tum.[52] Ez a definíció sokáig fennmaradt Wittenbergben, még 1684-ben is ezt használja Constantin Ziegra.[53]

Schnitzler szintén ezt a definíciót használta, azzal a különbséggel, hogy az ősfényről nem tett említést. Tagadta, hogy a csillagok más, távoli napok lennének[54] – ez nem is fért volna össze az általa előnyben részesített Tycho-féle rendszerrel.[55] Ezeknél azonban sokkal érdekesebb az, ahogy a csillagokat osztályozza:

> „Az állócsillagokat tekinthetjük abszolút vagy relatív módon. Abszolút módon lehetnek közönségesek (ordinariae) vagy különlegesek (extraordinariae). Azok a közönségesek, melyek a világ kezdetétől láthatóak voltak és láthatóak továbbra is. Azok a különlegesek, melyek Isten egyedi akaratából egy bizonyos időben jelennek meg."[56]

Bár ez a felosztás előfordul más wittenbergi disputában is, ilyen tömör megfogalmazásban nem találtuk.[57] Jelentőségét jobban megérthetjük, ha összevetjük az új csillagoknak (a fenti felosztásban a különleges állócsillagok) a jezsuita

[52] SPERLING, Johannes: *Institutiones physicae*. Wittebergae, Apud Johannem Bergerum Bibl. Typis Jobi Wilhelmi Fioncelii, 1639. 489. „Stellae sunt corpora naturalia simplicia, lucida, globosa, semper mobilia, ex luce primigenia ad salutem inferiorum producta." – 1672-ben már a hatodik kiadása jelent meg.

[53] ZIEGRA, Constantin: *Decanus Collegii Philosophici in Academia VVittenbergensi, Constantinus Ziegra / Dobela-Miscinus, Philos. et Theol Doct. Physic. P. P. Philosophiae ac Bonarum Artium Candidatis S. P. D.* [h.n.], 1684. A_{3r}. „[a betlehemi csillag] ... dicitur in Scriptura αστρον, stella. Non ordinaria, qvae est corpus naturale simplex, lucidum, rotundum, semper mobile, ex luce primigenia ad salutem inferiorum productum,..."

[54] SCHNITZLER, Jacob: *De Stellis Erraticis seu Planetis*. Wittebergae, Excudebat Michael Wendt, 1659. B_{1r}. „Stellas fixas Soles esse splendidum est figmentum." – Ezzel szemben a kartéziánus Apáczai az örvények közepén forgó részecskékből állónak képzelte a csillagokat. APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopedia*. Bukarest, 1977. 174–175. „S mivel penig az elsúrlódott részecskék többek, hogynem amennyi a gömbölyegek közt maradt tágasság bétöltésére szükségesek volnának, annak okáért ők az örvény közepett maradnak, és ott szörnyű sebességgel forogván, magokon világoskodó állatok lesznek."

[55] A Tycho-féle rendszerben a Föld körül kering a Hold és a Nap. A Nap körül kering viszont a Merkur, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. L. BRAHE, Tycho: *De Mvndi Aetherei Recentioribvst Phaenomenis*. Francofvrt,: Impensis Ioannis Godofredi Schönwetteri, 1648. 97. (Első kiadás Uraniborg, 1588.) – SCHOFIELD, Christine Jones: *Tychonic and Semi-Tychonic World Systems*. New York, 1981.

[56] SCHNITZLER, Jacob: *De Stellis Fixis*. Wittebergae, Typis Johannis Röhneri, Acad. Typogr., 1659. B_{2v}. „Considerantur stellae fixae vel absolute, vel relative. *Absolute* consideratae sunt vel ordinariae vel extraordinariae. *Ordinariae* sunt, quae ab initio mundi semper conspicuae et adhuc conspiciuntur. *Extraordinariae*, quae singulari Dei dispensatione ad certum tantum tempus conspiciuntur."

[57] REICHMANN: *i. m.* 1653. – NOTTNAGEL, Christoph: *Synopsis mathematica*. Wittebergae, Typis Johannis Röhneri Academ. Typogr., 1657. 158–161.

Szentiványi Márton[58] által adott definíciójával: „...a Nap és más csillagok kigőzölgéseiből keletkeznek. Ahol ez a kigőzölgés összesűrűsödik és a Nap megvilágítja, nóvacsillag alakjában jelentkeznek."[59] Bár ténylegesen nem definiálja az állócsillagokat, különféle tulajdonságaikból egyértelmű, hogy ezeket nem kigőzölgéseknek tartja. Ezzel szemben a Schnitzler által képviselt wittenbergi álláspont egyértelműen csillagnak tekinti a nóvákat:

> „Az új állócsillagok azok, melyeket Isten közvetlen akaratából a semmiből teremtett, a többi csillaggal közös mozgással, és a nyolcadik égi gömbhéjban egy ideig elhelyezte, ahol ISTEN dicsőségét hirdetik..."[60]

A csillagok fentebb idézett felosztásában Schnitzler teljesen egyértelművé teszi, hogy bár az új csillagok természetfeletti módon keletkeztek, ettől még az állócsillagok közé tartoznak (amelyek szintúgy természetfeletti módon keletkeztek a Teremtés negyedik napján). A különbség a két nézet között jelentős: Szentiványinál természetes úton keletkeztek az új csillagok, de nem valódi csillagok, míg Schnitzlernél természetfeletti úton és valódi csillagok. Az állócsillagok közé való besorolásuk elősegítette az új csillagok osztályozásának megszületését, ami rögtön be is következett, amint a megfelelő megfigyelések rendelkezésre álltak.[61]

Schnitzler nagyon tájékozott volt a csillagászati irodalomban, nemcsak a régebbieket, hanem a kortársakat is ismerte. Idézte Kopernikuszt, Galileit, Descartes-ot, de a jezsuita Ricciolit is. Bár rendszeresen „cáfolta" Descartes állításait, olyan vehemens elutasítást nem találunk nála, mint más wittenbergi kiadványban,[62] vagy akár Erdélyben.[63]

[58] M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 144–150. – CSABA György Gábor: *Szentiványi Márton csillagászati nézetei a „Miscellanea"-ban.* Bp. 1998. 11–21.

[59] CSABA: *i. m.* 1998. 46. – SZENTIVÁNYI Márton: *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea.* Tyrnaviae, Typis Academicis, 1689. 69. „Novas Stellas generari ex Solis, aliorumque Syderum exhalationibus, et effluvijs. Haec enim effluvia, ubi condensata, et a Sole illuminata fuerint, speciem novarum stellarum referunt." – Eredetileg a nagyszombati kalendáriumban jelent meg: *Calendarivm Tyrnaviense Ad Annum Christi M.DC.LXXXVI.* Monachij, Typis Sebastiani Rauch, [é.n.]. H_{1v}–H_{2r}.

[60] SCHNITZLER, Jacob: *Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. $A2_r$–$A2_v$. „Stellae Fixae Novae sunt Stellae a Deo immediate virtute supernaturali ex nihilo creatae, motum cum reliquis stellis fixis communem habentes et in octavo coeli ad tempus locatae, ut gloriam DEI enarrent..."

[61] ZSOLDOS: *i. h.* 2004. 147–148. – Az első osztályozást Johann Christoph Sturm, az altdorfi egyetem professzora adta meg. STURM, Johann Christoph: *Mathesis juvenilis.* Tomus posterior. Editio Altera. Norimbergae, Apud B. Joh. Hoffmanni Viduam et Engelbertum Streckium, 1704. 413. – Sturmról l. GAAB, Hans–LEICH, Pierre–LÖFFLADT, Günter, szerk.: *Johann Christoph Sturm (1635–1703).* Frankfurt am Main, 2004. /Acta Historica Astronomiae Vol. 22/.

[62] KIRCHMAIER, Georg Caspar: *De Terra.* [Wittenberg], Literis Henckelianis, 1659. B_{3r}. „Viderit Cartesius ipse, quo blasphemiae inductus Spiritu, tales illoto ore eructare bolos non erubuerit,..."; egy Descartes idézet után: „Sed feritas haec est, blasphemia set, furor Satanicus est, vox Sapientis non est, et ne hominis quidem." – Az OSzK példányának (RMK III/2097/3, a 19. tétel a 94 tagú

Miután hazatért Nagyszebenbe, elfoglaltságai – rektorság, plébánosság – nem tették lehetővé, hogy annyit foglalkozzon a csillagászattal, mint feltehetően szeretett volna. Azonban, mint Pukánszky is megjegyezte, nem tudott teljesen elszakadni tőle sohasem.[64]

Függelék

A wittenbergi időszakból 24 nyomtatvány ismeretes,[65] amelyeken szerepel Schnitzler neve. Ezek három csoportba oszthatók: (1) azok, amelyek a vizsgájával kapcsolatosak (1 db), (2) azok, amelyeket ő írt, akár elnökként, akár respondensként (16 db), (3) azok, amelyeken elnökként vagy respondensként szerepel, de nem ő írta (7 db).

Ezek után a lista, amennyire lehet, időrendben:

1. 1658.02.06: Disputatio mathematica, insignes quasdam positiones ex universa mathesi deprompta[66]
2. 1658.04.30: Collegii Publici Secundi Disputat. XII. et penultimam De Rerumpublicarum mutatione[67]

---

kolligátumban) egykori posszesszora a Descartes idézetnél a margón megjegyezte „Bolond!", majd az utolsó mondatot aláhúzta, és a margón kommentálta: „Ne neked bolond Kartesi! Ugyan derék posleves!"

[63] TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar cartesiánusok*. Bp. 1933. 31. „Hogy idehaza is milyen végletes a német szellemből táplálkozó Descartes-gyűlölet..." – TOFEUS Mihály: *A' szent soltarok resolutioja*. Kolosvaratt, 1683. 272 (RMK I/1302). „De mind az eget, mind a' földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Istentül: Az eget a' *Philosophusok*, a' földet e' világi hatalmasságok: Mind a' régi mind a' mostani *Philosophusoknak* a tudományok azt mutattya: hogy ugy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget; hanem a' világ örökké való. Illyenek: *Copernicus Galilaeus, Hobbes Gassendus Carthesius*."

[64] PUKÁNSZKY: *i. m.* 1926. 264.

[65] Egy huszonötödik megtalálható a VD/17 honlapján (jelzete VD17 125:044174U). Ez szintén a magisterré avatáshoz kapcsolódik. Az egyetlen fellelhető példány helye a zwickaui Ratsschulbibliothek, ők azonban megkeresésünkre eddig nem reagáltak. A leírása a VD/17 alapján: *Acerra Qua Honori et Virtuti Praestantissimi ... M. Jacobi Schnitzleri Cibiniensis Saxonis Transsylvani; cum eidem Authoritate et Consensu Amplissimi Philosophorum Ordinis Per Decanum Spectabilem ... M. Christophorum Lyserum Philosophiae Adjunctum et Ecclesiae Hallensis ad D. Ulrici Ecclesiasten Digniss. In Alma Wittebergens. Universitate Summum In Philosophia Gradum die 14. Octobr. Exacti proxime anni collatum esse...* Altdorphii, Typis Georgi Hagen, 1659. Ez egy egyleveles nyomtatvány.

[66] RMK III/6377, RMK III/2046a. Az elnök Bayer János, de Schnitzler az „author et respondens". – M. ZEMPLÉN: *i. m.* 1961. 140. 126-os jegyzete szerint ennek az értekezésnek nem tudott a nyomára akadni, pedig van belőle példány az OSzK-ban és az Egyetemi Könyvtárban is (EK RMK III/350).

[67] RMK III/2044. A szerző az elnök, Michael Wendeler.

3. 1658.09.01: Disputatio Physica De Terra[68]
4. 1658.09.04:. Collegii Publici Tertii atque ultimi Disputationem IV. De Potestate Domestica[69]
5. 1658.10.14: Vota Quibus De Multifariae Eruditionis et Probatae Virtutis Praemio Laurea Magistrali Clarissimo Viro Dn. M. Jacobo Schnitzlero Cibiniensi Transylvano[70]
6. 1659.01.20: Decas illustrium thesium astronomicarum[71]
7. 1659.01.29: Disputatio Astronomica De Stellis Fixis[72]
8. 1659.03.30: Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis seu Planetis[73]
9. 1659.04.20: Dissertatio Politico-Mathematica ex Architectura Militari seu fortificatione De Praemunitionibus Fortalitiorum[74]
10. 1659.06.15: Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis Extraordinariis seu Cometis[75]
11. 1659.06.25: Disputatio Astronomica De Stellis Fixis Novis[76]
12. 1659.09.17: Disputatio pnevmatologica succinctam quaestionum praeliminarium discussionem exhibens[77]
13. 1659.12.10: Dissertatio Geographica De Zonis[78]
14. 1660.05.16: Dissertatio geographica, exhibens descriptionem breviorem celeberrimae illius regiae juxta ac liberae civitatis Sempronii, quae est in Hungaria Inferiori[79]
15. 1660.08.01: Discussio Physico-Astronomica Controversiae inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos agitatae, An stellae in coelo subsistant immotae et Terra jugi circum volvatur motu, eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis?[80]
16. 1660.08.04: Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsionem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos

[68] RMK III/2045. Az elnök Michael Wendeler, de Schnitzler az „autor et respondens".

[69] RMK III/2046. A szerző az elnök, Michael Wendeler.

[70] A magisterré avatás emlékére kiadott ünneplő versek. Nincs benne az RMK-ban. Leírása: *Vota Quibus De Multifariae Eruditionis et Probatae Virtutis Praemio Laurea Magistrali Clarissimo Viro Dn. M. Jacobo Schnitzlero Cibiniensi Transylvano, Ante hoc semestre Anno M. DC. LIIX, Die XIV. Octobris ex suffragio Amplissimae Facultatis Philosophicae In Academia Wittebergensi Liberaliter non sine applausu ipsi collata, gratulantur, Dn. Praeceptores, Fautores et Amici solenniter.* Wittebergae, Typis Johannis Haken, 1659. 4r. A = 4 sztlan levél.

[71] RMK III/6404. A szerző az elnök, Christoph Nottnagel.

[72] RMK III/2094, RMK III/7654. Az első Schnitzler által elnökölt disputáció, innentől kezdve mindegyiken elnök. A respondens Andreas Marquard.

[73] RMK III/2095. A respondens Julius Hartmann.

[74] RMK III/2096. A respondens Thann András. L. fentebb.

[75] RMK III/2097. A respondens Simon Basch.

[76] RMK III/2098. A respondens Zachariae (Zachariás) György.

[77] RMK III/6405. A respondens és szerző Simon Hammerdörffer („autor et respondens").

[78] RMK III/2099. A respondens Johann Peter Hetzel.

[79] RMK III/2129, RMK III/6423. A respondens és szerző Rosner Mátyás („autor et respondens Matthias Rosner Sempronio-Hungarus"). Rövidített magyar fordítása ROSNER Mátyás: *Sopron leírása 1660-ból.* (Fordította Németh Sámuel. Bevezette és jegyzettel ellátta Csatkai Endre.) = Soproni Szemle (14.) 1960. 300–311.

[80] RMK III/2130. A respondens Philipp Albert Cöler.

agitatae, An Stellae in Coelo subsistant immotae et Terra jugi circumvolvatur motu eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis?[81]

17. 1660.09.??: Dissertatio Chorographica De Franconia[82]
18. 1660.12.22: Disputatio mathematica prima, syllogen I., qvaestionum arithmeticarum complectens[83]
19. 1660.12.14: Mathematica Ex Architectura Civili De Quinque Columnis Architectonicis, Tuscana, Dorica, Jonica, Corinthia et Composita[84]
20. 1661.06.20: Tractatio Astronomica De Globo Coelesti[85]
21. 1661.07.20: Dissertatio Geographica De Climatibus[86]
22. 1661.10.05: Theses miscellaneae mathematicae[87]
23. 1662.08.27: Tractatio Geographica De Globo Terrestri[88]
24. 1662.09.03: Mathematica ex Architectura Militari De Praxi Bellica Offensiva et Defensiva[89]

A különböző internetes adatbázisok segítségével meg lehet becsülni, hogy ezek a művek milyen gyakorisággal maradtak fent. A VD/17[90] és a Karlsruher Virtueller Katalog[91] alapján úgy látszik, hogy Németországban szép számmal maradtak fent Schnitzler wittenbergi disputációi (a 24-ből 18, összesen 37 példányban). Két nyomtatvány (Függelék #5 és #6) csak a szebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található, egy (Függelék #18) csak az Egyetemi Könyvtárban, három másikból (Függelék #1, #2 és #4) pedig legalább két példány van Magyarországon (OSzK, Egyetemi Könyvtár, MTA Könyvtára).

[81] Nincs benne az RMK-ban. Bizonyosan Schnitzler írta, mivel hivatkozik az üstökösökről szóló munkájára (RMK III/2097): „in *Disputatione nostra Cometica*" (p. B_{1v}). A respondens Philipp Christoph Beer. A teljes cím: *Discussio Physico-Astronomica exhibens Responsionem Ad Argumenta Opposita Controversia inter Ptolemaicos, Tychonicos et Copernicaeos agitatae, An Stellae in Coelo subsistant immotae et Terra jugi circumvolvatur motu eoque triplici, Diurno, Annuo et Inclinationis seu Reflexionis? Quam Auxiliante Deo Optimo, Maximo sub Praesidio M. Jacobi Schnitzlern, Cibiniensis Transylvani. In Celeberrima ad Albim Academia publico Eruditorum examini submittit Philippus Christophorus Beer / Creilshemio-Francus. In Auditor. Minor. d. 4. Aug. hor. matutin.* Wittebergae, Ex Chalcographeo Johannis Borckardi, 1660. 4r. A–B = 8 sztlan levél.

[82] RMK III/2131. A respondens és szerző Matthaeus Schuster. Bár a címlapon nincs jelezve, a Schnitzler által írt üdvözlő vers alapján egyértelműen Schuster a szerző („Literatissimo Dn. Aut. et Resp. animitus gratulatur Praeses").

[83] RMK III/6422. A respondens Christian Friedrich Jahn.

[84] RMK III/2132. A respondens Conrad Wilhelm Bratz.

[85] RMK III/2152. A respondens Johan August Stempel. Először említi, hogy a szebeni gimnázium hívta rektornak.

[86] RMK III/2153. A respondens Johann Wilhelm Barger.

[87] RMK III/6432. A respondens és szerző Heinrich Jacob Hattorp („autor et respondens"). Az üdvözlő versnél is említi Schnitzler, hogy a respondens a szerző („Sic Praestantissimo Dn. Resp. et Aut. Amico honoratissimo gratulatur Praeses").

[88] RMK III/2180. A respondens Salomon Runstedt.

[89] RMK III/2181. A respondens Georg Fridrich Strobel.

[90] www.vd17.de

[91] www.ubka.uni-karlsruhe.de/hylib/virtueller_katalog.html

1. Táblázat Schnitzler műveinek előfordulása[92]

	RMK III	OSzK	EK RMK III	MTAK RM III	Téma	Egyéb előfordulás
1	2046a, 6377	X	350		Disp. Math.	
2	2044		347	480	De Rerumpublicarum	BM Nagyszeben
3	2045	X	348	481	De Terra	UB Göttingen
4	2046		349	482	De Potestate	BM Nagyszeben
5					Vota quibus...	BM Nagyszeben
6	6404				Decas ill. thesium astron.	BM Nagyszeben
7	2094, 7654	X	362		De Stellis Fixis	SUB Dresden UB Göttingen BM Nagyszeben Obs. Paris HAAB Weimar
8	2095	X	363		De ... Planetis	SUB Dresden UB Göttingen HAAB Weimar
9	2096	X	364	496	Diss. Architectura Mil.	UB Göttingen ULB Halle
10	2097	X	365		De ... Cometis	UB Göttingen HAB Wolfenbüttel
11	2098	X	367	497	De Stellis Fixis Novis	SUB Dresden UB Göttingen BSB München BM Nagyszeben
12	6405		366		Disp. Pneumatologica	SB Berlin
13	2099	X	368		Diss. Geog. De Zonis	BM Nagyszeben HAAB Weimar
14	2129, 6423	X	377		Diss. Geog. ... Sempronii	SUB Dresden HAB Wolfenbüttel
15	2130	X	378		Discuss. Controversiae ...	SUB Dresden UB Göttingen BSB München
16			381		Discuss. Controversiae ...	SUB Dresden BL London? BSB München
17	2131		379		Diss. ... De Franconia	SUB Dresden ULB Jena BL London ? BSB München
18	6422		376		Disp. Math. prima	
19	2132		380		De Quinque Columnis...	SUB Dresden ULB Jena BM Nagyszeben HAAB Weimar

[92] Az OSzK oszlopban „X" jelzi, hogy az adott nyomtatvány megtalálható.

	RMK III	OSzK	EK RMK III	MTAK RM III	Téma	Egyéb előfordulás
20	2152	X	386	508	De Globo Coelesti	BM Nagyszeben HAAB Weimar
21	2153		387	509	De Climatibus	BSB München
22	6432	X		938	Theses misc. Mathem.	UB Göttingen BM Nagyszeben HAAB Weimar
23	2180			513	De Globo Terrestri	BM Nagyszeben HAAB Weimar
24	2181			514	Arch. Mil. De Praxi Bell.	LMU München BM Nagyszeben UB Tübingen HAAB Weimar

Mint említettük, az üdvözlő verseket tartalmazó nyomtatványban (Függelék #5) megtalálható két magyarországi szerző költeménye.

Bayer János:

Schnitzlere, quam Te amo, quod inclyta nites / Non laude Virtutis modo; Sed digna quoque / Capessis ejus praemia, insignis Gradu / Sophiae supremo, Sed magis, quod quem Gradum / Laudis reportas, esse notis, hunc, gradum / Non terminum Eruditionis, Proh pudor! / Quam vana multos abripit persvasio, / Quod esse se putant satis doctos, satis / Rerum peritos, quando Laurea caput / Cinctum Magistrali efferunt: hinc protinus / De pristino fervore discendi manum / Retrahunt, diesque tantum, et annos, lustraque / Numerant, in hoc laudem decusque maximum / Quaerunt, catenam si queant ostendere / Annorum: Et angve caneque pejus hunc putant / Sibi persequendum qui secus decurrerit. / O vana gens! Ingressus an juxta cum aliis / Qui flumen est, quod enatet reliquis prior, / In flumen ille rursus intrudentus erit? / Sed Tu, cui mens alta, vividus animus, / Schnitzlere, carum pectus! ignavum id pecus / Fuge, quodque jam facis (facis namque optime) / Fac strenue! Immotus decet animus Virum. / Ringatur ut ut, et ilibus ruptis, iners / Se turpiter det Momus, an nocet? nihil. / Nocet sibi. Virtutis ut Pedissequa / Invidia; Sic Comes Honos, I fortiter!

Erythräus Joachim:

Virtus quea meruit, quae docta scientia dudum / Praemia, pervigili sedulitate, capis. / Gratulor hinc tantos summi Doctoris honores, / Inde Tibique fluant commoda mille, precor! / Laudibus incrementatuis Ecclesia Christi / Sentiat, ut Christi sic cumuletur honor.

ENDRE ZSOLDOS – CRISTINA BLAGA

Jacob Schnitzler in Wittenberg

Jacob Schnitzler was one of the most notable figures of the scientific life of the 17th century Transylvanian Saxons. He was born in Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) in 1636, and died there in 1684. He studied in the University of Wittenberg. After graduation he remained at the Faculty of Philosophy and presided over several disputes. Returning to Hermannstadt in 1663 he was first the rector of the Gymnasium, then in 1668 he became the minister of the city. During his stay in Wittenberg there appeared 24 booklets with his name on the title page. More than half of them covered astronomical topics (stars, comets, planets etc.) showing Schnitzler's preferences. We have investigated the authorship of these booklets: sixteen of them had been written by Schnitzler himself, seven by the respective presidents or respondents, and the last one contained laudatory poems on his successful graduation written by his professors and friends. We have described two booklets in detail which were missing from the RMK. Finally, to illustrate Schnitzler's astronomical views, we compared his notions on stars with those of the Jesuit Márton Szentiványi.

RÓZSA MÁRIA

Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I.

Szerkesztők, kiadók

1848 júliusában az író, újságíró Gustav Freytag (1816–1895) és az író, irodalomtörténész Julian Schmidt (1818–1886) vették át az 1841-ben alapított és akkor már Lipcsében megjelenő *Grenzboten* szerkesztését. Freytag részletesen beszámol arról, hogyan ismerte meg Lipcsében szerkesztőtársát, Schmidtet, aki akkor már a lap munkatársa volt, és aki aztán később felajánlotta neki, hogy vegye át a korábbi szerkesztő, Kuranda tulajdonrészét a folyóirat alapító tőkéjéből.[1] A szerkesztőváltás után a lap tartalma és irányvonala megváltozott, porosz érdekeknek rendelték alá, mivel az új szerkesztők az osztrák Ignaz Kurandával ellentétben németek voltak.[2] Őket mindenekelőtt a porosz állam fennmaradásának gondolata vezette, amelyet a németországi protestantizmus fő tartópillérének, és Ausztria fő riválisának tekintettek.[3] Elhatározták, hogy a „zöld lapot", ahogy borítójának színe után a *Grenzboten*t általában nevezték, olyan orgánummá teszik, amely a német kérdés porosz vezetéssel való megoldását Ausztria teljes kiválásával képzeli el, és ezt propagálja, miközben a lap hagyományos, mérsékelt liberális irányvonalát továbbra is megőrzik.[4] A *Grenzboten* Ausztriával kapcsolatos politikai programjáról egy rövid cikkből tudhatunk meg többet. Ez a program a császárságnak a német államoktól való politikai leválását, az osztrák állam föderatív átalakulását erős birodalmi kormányzással, valamint Ausztria és a német államszövetség közti nemzetközi jogi szövetségi alapon tartalmazta.[5] A szerkesztők azok közé a publicisták közé tartoztak, akik felismerték, hogy a forradalom elért eredményei ellenére is van még elegendő megvalósítandó reform hátra. A szerkesztők a munkát a kö-

[1] FREYTAG, Gustav: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Leipzig, 1887. 224.

[2] A *Grenzboten* 1848 előtti korszakáról lásd: FENYŐ István: *Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter*. = Acta Litteraria Academiae Scientiarium Hungaricae. Tom 12. (3–4.) 1970. 313–347. NEUBER, Wolfgang: *Das literarische Programm der Grenzboten bis zum Jahr Achtzehnhundertachtundvierzig*. In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. István FRIED, Hans LEMBERG u. Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG. Berlin, 1986. 211–227.

[3] *Fünfzig Jahre!* = Grenzboten Jg. (50.) 1891. 4. Vierteljahr, 28.

[4] HAACKE, Wilmont: *Die politische Zeitschrift. 1665–1965*. Stuttgart, 1968. Bd.1. 144.

[5] *Die Grenzboten und die kaiserliche Regierung*. = Grenzboten 1850. 1. Semester. 2. Bd. 230–233.

vetkezőképpen osztották fel egymás között: Schmidt a német cikkeket szerkesztette, Freytag az osztrákokat és a külföldet illetőeket. Schmidt ezen kívül gondozta az egész irodalmat és művészetet a színház kivételével, amit Freytag magának tartott meg.[6] A *Grenzboten* továbbra is Lipcsében, Herbignél jelent meg negyedrét méretben, hetente. A szerkesztők arra törekedtek, hogy a lapot érdekessé tegyék, az angol és francia példák szerinti nagyszabású revűvé alakítsák, ami azonban nem igazán sikerült. A *Grenzboten* behatárolt, de igényes olvasóközönséggel rendelkezett, és évtizedekig az északnémet polgári–nemzeti liberalizmus nagyon befolyásos orgánuma maradt.[7] Az olvasók korábbi magas számát (1847-ben 1300-ra rúgott, ami aztán egy évvel később majdnem a háromszorosára nőtt meg)[8] később már nem sikerült elérni.

Miután Schmidtet politikai cikkei miatt kritikájának mérséklésére szólították fel, visszahúzódott a szépirodalom területére, és itt juttatta kifejezésre a romantikusok és a Junges Deutschland képviselői ellen irányuló kritikáját. A reakció erősödésével az 50-es évek vége felé, és mert Freytag a nyár egy részét mindig vidéken töltötte, megváltoztatták a szerkesztők a munka megosztását: Julian Schmidt nyáron látta el a szerkesztést, Freytag télen. 1865-ben, mivel a szász sajtótörvény helybeli szerkesztőt írt elő, Moritz Busch (1821–1899) csatlakozott a szerkesztőkhöz és 1866-ig maradt.[9] Julian Schmidt tulajdonrészét a *Grenzboten*ban 1865-ben Max Jordan vette meg. Ő szépirodalomról és képzőművészetekről szóló írásokat közölt a lapban.[10] 1866-ban Buscht Bismarck a Külügyminisztérium sajtóatasséjává választotta ki, és így ő is elhagyta a szerkesztőséget. Ezután a rigai Julius Eckardt lépett a helyére 1869-ig. Csak az 1864 és 1870-es háborúk közötti mozgalmas években, amelyek minden lap számára fellendülést hoztak, kezdett el az előfizetők száma magasabbra emelkedni, mint amilyen 1848 óta volt.[11] Eckardt helyét Alfred Dove (1844–1916) vette át 1870-ig. A *Grenzboten* továbbra is ellenzéki „óliberális" oldalon állt és Bismarck politikája volt kritikájának célpontja. 1870 végén Freytag is visszavonult a *Grenzboten* szerkesztőségéből, és J. W. Grunow (1845–1906), a kiadó lett a lap egyedüli tulajdonosa. A kiadó korábban csak a lap társtulajdonosa volt, pusztán anyagi dolgokban volt szava, a lap vezetését, annak jellegét a szerkesztők határozták meg. A *Grenzboten*t azonban olyan szellemben szerkesztették, ami Grunow nézeteinek nem felelt meg. Elhatározta, hogy megszerzi magának a lapot, és újra felfuttatja.[12] 1871-től kezdve a nemzeti liberális alapokon álló Hans Blum (1841–1910) szerkesztette a lapot, aki „teljesen Bis-

[6] SALOMON, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches.* Bd 3. Oldenburg u.Leipzig, 1906. 652.

[7] MARTINI, Fritz: *Gustav Freytag.* In: *Neue Deutsche Biographie.* Bd. 5. Berlin, 1961. 425–427.

[8] *Fünfzig Jahre! i. h.* 12.

[9] SALOMON, Ludwig: *i. m.* 653. és FREYTAG: *i. m.* 243.

[10] FREYTAG: *i. m.* 246.

[11] *Fünfzig Jahre! i. h.* 38.

[12] *Fünfzig Jahre! i. h.* 42.

marck híve volt",[13] és a *Grenzbotent* Bismarck politikai nézeteinek szócsövévé tette. A lap politikai irányában bekövetkezett változásban az új szerkesztő személye mellett a politikai változások is közrejátszottak. Az 1866-os és még jobban az 1870-es háborús sikerek is előidézték a polgári sajtó átállását Bismarck oldalára. Blum, aki ügyvédi praxisát a *Grenzboten* szerkesztésének idején sem függesztette fel, már kezdetben ajánlatot tett Bismarcknak, hogy fontos nemzeti kérdések megvilágításához használja fel a *Grenzbotent*.[14] Visszaemlékezéseiben azonban azt hangsúlyozza, hogy a lap teljesen függetlenül és önállóan képviselte Bismarck politikáját, és sohasem kapott semmilyen támogatást fentről. Az 1872-ben indult „Kulturkampf"-ban is a birodalmi kancellár pártját fogták. A „kultúrharc"-ban a liberálisok kísérletet tettek a katolikus egyház befolyásának csökkentésére a kulturális életben és a politikában. Ekkor utasították ki a jezsuitákat az országból, az iskolai hittanoktatást, a papképzést állami felügyelet alá vonták, 1875-ben vezették be a kötelező polgári házasságot. A *Grenzboten* részletesen tudósított Bismarck 1871 és 1878 közti békepolitikájáról is.

> „Miután a szocialistákról alkotott első törvényt – sajnos a nemzeti liberálisok szavazataival – elutasították és a birodalmi tanácsot feloszlatták, (...), az 1878 nyarán rendezett választások klerikális-konzervatív birodalmi tanácsi többséget eredményeztek. (...) A parlamentbeli viszonyok ilyen irányú megváltozása és Bismarck belpolitikájának ebből következő átalakulása véget vetett szerkesztőségemnek a *Grenzbotennél* és Bismarck iránti bizalmamat is egy időre megrázta (...) Bismarck közeledését a centrumhoz vagy a birodalmi kancellár velük való egyesülését nemzeti tragédiának tekintettem"

– magyarázza Blum a szerkesztőségből való kiválását.[15] 1878. december 31-én Blum elbúcsúzott az olvasóktól. Moritz Busch visszatérése a szerkesztőségbe a Wilhelmstraße (azaz a kormány, R.M. megj.) akaratának való teljes alárendeltséget jelentette, és ezután a lap egyre inkább eltért korábbi liberális kurzusától és Berlin pártokon felüli, kormányzati felfogásához közeledett.[16] 1879-ben, apja halála után Johannes Grunow vette át a *Grenzboten* kiadását, és felelős szerkesztőként is ő jegyezte a lapot. A társszerkesztő, akinek neve azonban nem jelent meg a lapban, a lap régi munkatársa, Gustav Wustmann volt.

A magyar politikáról

A magyar kérdést a *Grenzboten* szerkesztői Ausztria és ezzel Németország sorsa számára döntő problémának tekintették, és számos írásban jelentek meg tudósítások erről. Az 50-es években aktuális témákat mutattak be röviden az „Aus Pesth"

[13] KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Geschichte der deutschen Presse.* Berlin, 1966. 238.

[14] KOSZYK: *i. m.* 236.

[15] BLUM, Hans: *Lebenserinnerungen.* Zweiter Band: 1870 bis 1907. Berlin, 1908. 1–30.

[16] NAUJOCKS, Eberhard: *Die Grenzboten (1841–1922). Deutsche Zeitschriften des 17. Bis 20. Jahrhunderts.* Hrsg. Heinz-Dietrich FISCHER. Pullach bei München, 1973. 164.

című rovatban helyszíni tudósításokban, vagy kiküldött tudósítók írásaiban. Egy ideig sok ilyen tudósítás szerzője Max Schlesinger volt, aki Ausztriából küldte tudósításait. A 70-es években Otto Kaemmel írt Magyarországról. Maga Freytag is írt az ausztriai viszonyokról. A 70-es években a bonni művészettörténész és történész Anton Springer a szerzője több Ausztria-Magyarországról szóló írásnak.[17] Adatainkkal be akarjuk bizonyítani Fenyő állításának ellenkezőjét, hogy a lap érdeklődése Magyarország iránt az új szerkesztés alatt csökkent volna.

Nem kívánjuk az összes magyar témájú írást felsorolni, csak azokra fogunk részletesebben kitérni, amelyek Magyarország politikai fejlődése szempontjából fontosak voltak, illetve amelyek azt az álláspontot tükrözik, amelyet a *Grenzboten* adott szerkesztése az adott pillanatban képviselt. A magyar irodalommal kapcsolatos írásokkal külön tanulmányban foglalkozunk.[18]

1849-ben a szerkesztőség leszögezte a magyar szabadságharccal kapcsolatos álláspontját:

> „mi a császárság egységét akarjuk és erős központi kormányzást [...] Jól tudjuk, hogy pl. a magyar háborúban az osztrák liberális párt inkább Magyarország oldalán áll, mint a kormányén, mivel a közös ellenség leküzdése Magyarország iránti szimpátiát szül. Mi ezt a véleményt nem osztjuk, mi a Magyarország elleni harcot ésszerűnek és szükségesnek tartjuk, ugyanakkor nem dícsérjük azok cselekedeteit, akik ezt a harcot értünk vívják."[19]

Miután a magyarországi háború elérte tetőpontját, megjelent a helyzet hosszabb elemzése, éleslátással megállapították, hogy Ausztria seregei a harcot egyedül nehezen tudnák megvívni.[20] B. Friedmann, a *Grenzboten* egyik szerzője kifejtette kétségeit, hogy a „megszállás hőse (vagyis Windischgrätz herceg, R. M. megj.) képes lesz-e a visszahódított területek megbékítésére." Miután Oroszország is bekapcsolódott a háborúba, úgy nyilatkozott a *Grenzboten* egyik szerzője, „vajon Schwarzenberg-Stadion-Bach urak nem bíznak saját erejükben, hogy számukra az egységes és erős Ausztria fennmaradása nem európai szükségszerűségnek, hanem a Habsburgok, az ő híveik és minisztereik szinekúrájának tűnik." Az a véleménye, hogy a formális jog a pragmatica sanctióra való hivatkozással és az 1848. áprilisi törvények a magyar nemzet oldalán állnak. „A magyarok jogtalansága nem abban áll, hogy jogaikat követelik, hanem politikai helyzetük félreismerésében." Ezt az állítását a cikkíró azzal indokolta meg, hogy a magyarok azon kívánsága, hogy az abszolutista császárhoz való természetellenes viszonyukat és alkotmányos helyzetüket megreformálják, teljesen jogos, csak nem ismerték fel, hogy földrajzi helyzetükből kifolyólag mindez csak egy erős osztrák központosított hatalommal szövetségben és annak védelme alatt lehetséges. „Az,

[17] FREYTAG: *i. m.* 236.

[18] RÓZSA, Mária: *Ungarische Literatur in der Zeitschrift Grenzboten (1849–1880).* = Ural-Altaische Jahrbücher Bd. 17. 2001/2002. 27–46.

[19] *Für unsre Correspondenten und Leser in Oestreich.* = Grenzboten 1849. 1. Semester. Bd. 2. 40.

[20] *Zur neuesten Geschichte Ungarns.* = Grenzboten 1849. 1. Semester. Bd. 2. 197–205.

hogy Ausztria Magyarországot megbékítse, teljesen lehetetlen Anglia és Franciaország beavatkozása nélkül." – így látja a probléma megoldását. A háborút szélesebb, európai kontextusban szemléli:

> „Már nem osztrák-magyar harcról beszélünk, hanem orosz-európairól. A tényleges jog, amit a magyarok mint szent előjogot védtek Ausztriával szemben, most az ellenforradalom együttes fellépése után Németországban, Olaszországban és Ausztriában az 1848-ban felszabadított európai népek közös szentségévé vált. Most csak a durva önkény harcol a szabadság és a népek benne megalapozott jogai ellen."[21]

A cikk írója, Otto Bernhard Friedmann (1824–1880) osztrák újságíró 1848-ban Németországba volt kénytelen szökni, ahol különböző lapoknál dolgozott, később a *Wiener Lloyd* hasábjain fejtette ki Ausztria újjászervezésével kapcsolatos programját és a dualista államforma mellett érvelt.[22] Még a háború eldőlése előtt szerkesztőségi állásfoglalást tettek közzé a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. A szerkesztőség – bár Magyarország iránti szimpátiáját kifejezésre juttatta – az osztrák fegyvereknek kívánt sikert.[23] Ausztria egységének megtartását hangsúlyozzák ismét, és Magyarország esetleges győzelmének Németországra gyakorolt hatásáról a következőket írják:

> „Ha Magyarország győz, még jólétünk második harmadát is elveszítjük, de a Nyugat szabadsága nem kerül veszélybe, és újra a határokon túlra kukucskálhatunk, és azt a szerényt kívánságot táplálhatjuk, hogy a Monarchia roncsából német hazánk kikötőjébe érkezhetünk."[24]

A magyar szabadságharc legyőzése után újra , de alaptalanul optimistán nyilatkozott a legyőzött Magyarország egyik ésszerű lehetséges útjáról:

> „Magyarország le van győzve (...), de Ausztria ezzel a győzelemmel nagy kötelességet vállalt magára, mégpedig azt, hogy a nemzetnek széttört nemzetisége helyett nagyobb szerencsét hoz: szabad életet egy ésszerűen szervezett államban." [25]

A legyőzött magyar szabadságharc után az együttérzés hangjai is hallhatók a *Grenzboten*ben. Egy pesti levelezőtől kaphattak az olvasók képet a városban uralkodó hangulatról. „Elítélés, kivégzés, agyonlövés és felakasztás, ezek a mi napi újságaink." – írja, és Batthyány kivégzéséről is tudósít, amely ugyanazon a napon, október 6-án ment végbe, amelyen egy évvel azelőtt Bécsben népítélettel felakasztották Latour gróf hadügyminisztert. Megjegyzi, hogy Batthyány sem a függetlenségi nyilatkozatban, sem a debreceni parlamentben nem vett részt, sőt miniszterelnöksége utolsó heteiben a liberálisok reakciósnak kiáltották ki. A magyar

[21] FRIEDMANN, B.: *Der russisch-ungarische Krieg.* = Grenzboten 1849. 1. Semester. Bd. 2. 294–298.

[22] Friedmannról lásd: *Deutsche biographische Enzyklopädie.* München–New Providence–London–Paris, Bd. 3. 1996. 455.

[23] *Die Grenzboten über Ungarn.* = Grenzboten 1849. 1. Semester. Bd. 2. 496–498.

[24] *Zur neuesten Geschichte Ungarns.* = Grenzboten 1849. 2. Semester. Bd. 3. 86–194.

[25] *Die Grenzboten über Ungarn.* = Grenzboten 1849. 2. Semester. Bd. 3. 354–358.

radikálisok ellen határozottan fellépett, és mindig békés úton próbálta a bécsi kormánnyal való konfliktusokat megoldani. A templomokban békemiséket tartottak, és azokon a papok felhívták a népet, hogy mondjon köszönetet a béke áldásaiért, és hogy hódoljon a gyengéd, kegyelmes osztrák uralkodói pálca előtt. A cikk szerzője kifejezésre juttatja elítélő véleményét, hogy az egyház részt vett ebben a színjátékban.[26] Két írás foglalkozik Klapkával, akinek Komárom feladása után sikerült Hamburgba menekülnie, és ott Amerikába való kivándorlására várt. A magyar szabadságharc résztvevőit a nép hősöknek tartja, dalok, mondák, balladák keletkeznek róluk. A második levélben a *Grenzboten* egyik levelezője, aki korábban magyar huszárezredben szolgált elmeséli, hogy felkereste a Hamburgba menekült huszárokat és Klapkát, és tudósít arról, hogyan élnek ott, mik a terveik, és beszámol a hamburgiak irántuk tanúsított szimpátiájáról.[27]

1850-ben jelent meg egy cikksorozat „Beiträge zur Geschichte der ungarischen Revolution" [Adalékok a magyar forradalom történetéhez] címen egy „V"-betűvel jelölt szerzőtől, aki a szerkesztőség megjegyzése szerint magyar. A szerző azt állítja, hogy a magyar forradalom tragikus végével kapcsolatos kérdések közül az egyik legfontosabb Görgey viszonya a kossuthi kormányhoz. Két publikációra hivatkozik, az egyik egy Otto Wigandnál megjelent brosúra *Die Katastrophe in Ungarn*, amelyet Kossuth Viddinben írt, és amelyben Görgeyt tette felelőssé a szabadságharc elbukásáért, a másik az Aradon felakasztott Damjanich tábornok egyik segédtisztjének levele, amelyet a *Daily News*ban közöltek, és amelyet a *Grenzboten* teljes terjedelmében lehozott. Tárgyalja Görgey konfliktusait a különböző katonai vezetőkkel és a kormánnyal szembeni engedetlenségét. Azon a véleményen van, hogy Kossuth aligha lehet a Wigandnál megjelent brosúra szerzője, majd az eseményekből a következőket vonja le tanulságul:

> „A forradalom a nép erejét, a függetlenségi nyilatkozat büszkeségét keltette fel, az erőt az árulás és a túlerő győzte le, de a büszkeség a szerencsétlenségben is felemelkedik mint a pálma a teher alatt, és ez a büszkeség sosem fog beleegyezni egy Ausztriához való békés csatlakozásba."[28]

Hadászati szempontból elemzi a helyzetet a „Das Ende der ungarischen Revolution. Die Katastrophe von Facset" [A magyar forradalom vége. A facseti katasztrófa] című írás. A szerző úgy ítéli meg, hogy a magyar kormány azon döntése, hogy a seregeket összegyűjtse, rossz volt, és ez vezetett a világosi fegyverletételhez.[29] Egy Magyarországról küldött tudósításból tudhatunk meg többet a *Figyelmező* című folyóirat „kicsinyes és rövidlátó" elnyomásáról.

[26] *Aus Pesth.* = Grenzboten 1849. 2. Semester. Bd. 4. 149–150.

[27] *Klapka und Memoiren über den ungarischen Krieg.* = Grenzboten 1849. 2. Semester. Bd. 4. 192–195.; és *Die Ungarn in Hamburg.* = Grenzboten 1849. 2. Semester. Bd. 4. 230–235.

[28] V.: *Beiträge zur Geschichte der ungarischen Revolution.* = Grenzboten I. 1850. 1. Semester. Bd. 1. 95–103.; II. 1850. 1. Semester. Bd. 1. 141–147.

[29] *Das Ende der ungarischen Revolution. Die Katastrophe von Facset.* = Grenzboten 1850. 1. Semester. Bd. 1. 186–194.

„Somssich Pál [...] korábban udvari tanácsos, a konzervatív párt vezetője a pozsonyi országgyűlés alsó házában, Kossuth egyik legelszántabb ellensége, azt hitte, hogy joga és engedélye van arra, hogy nézeteit, legyenek azok bármilyen lojálisak a király iránt, kifejtheti."[30]

Valóban, a lapban Somssich nevével megjelent cikkek nyilvánvalóvá tették, hogy a *Figyelmező* a konzervatív párt szócsöve, és ez megpecsételte sorsát, alig két hónapi lét után, 1850. január 8-án Geringer, Magyarország helytartója betiltotta a lapot.[31] Tudósít még további aktuális eseményekről, amelyek a közvéleményt foglalkoztatták. Nagy ellentétet lát a forradalmi kormány által emancipált zsidók és a német városlakók között. A civilizált világ által kínosnak tartott probléma, hogy Komárom kapitulációs feltételei között szerepelt az a pont, hogy a honvédtisztek hazájukban maradhatnak, és nem lesz ellenük bírósági eljárás. „Ennek ellenére a hazatérő honvédokat és tiszteket bíróság elé viszik, és további eljárásnak vetik alá, illetve a legénységet besorozzák az osztrák seregbe." Az új hivatalnokokat nem becsülik, nem bíznak bennük, egyenruha nélküli osztrák katonáknak tekintik őket. Tudósít még Kossuth gyermekeinek jogtalan fogva tartásáról Pozsonyban. Az írás a következő mondatokkal zárul: „Ahol a személyes szabadság nincs biztosítva, ott a tulajdoné sem, és minden jogintézmény értéktelen. Magyarország jogfosztott, védtelen."

A korábban említett „V", valószínűleg pesti levelező tollából származik az „Ein Urteil über Görgey" [Ítélet Görgey felett] című írás. Magáról annyit árul el, hogy Görgeyt annak gyermekkora óta ismeri. „Árulása" nem Világosnál kezdődik, ahol először kezdett az oroszokkal tárgyalni – véli –, hanem Komáromnál, ahol azzal a tervvel szemben, amelyet maga segített kidolgozni és jóváhagyott, nem hagyta el az állását, és ezzel okozta az első zavarodottságot a kormányban. De ennek az „árulásnak" nem a rosszakaratban, nem a nemzet bizalmának önző célokra való felhasználásában van a gyökere, hanem a szerencse által elkényeztetett katona önmaga iránti túlértékelésében és a politikai belátás hiányában. Görgey a kormányt akarta katonai intrikákkal lejáratni, amely az általa gyűlölt lengyeleket (Dembiński és Bem tábornokokat, R. M. megj.) előnyben részesítette, akiknek teljhatalom vagy bukás volt a sorsuk." A cikk írója Görgey emberi hibáiban látja az okot. „Görgey jellemtelensége és Kossuth gyengesége többet ártottak a magyar ügynek, mint a 200 000 orosz, aki a haza földjét elárasztotta." Görgey feltétel nélkül megadta magát az oroszoknak, és a forradalom után szinte fogolyként, teljesen elfeledett emberként él. A cikk szerzője úgy foglalja össze Görgeyvel kapcsolatos gondolatait: „Görgey nem adta el országát; ő elajándékozta azt, vagy talán inkább eljátszotta. Egy ígéretből kiindulva kinyitotta bizalmának zsilipeit és csalódott."[32]

Az 1849 utáni magyarországi kivégzésekről is tudósított a *Grenzboten*. A következő írás válaszként született a lap egy korábbi cikkére, amelyben Haynau ren-

[30] *Aus Ungarn.* = Grenzboten 1850. 1. Semester. Bd. 1. 209–212.

[31] BUZINKAY Géza: *Ókonzervatív kísérlet: A Figyelmező.* In: *A magyar sajtó története II/1.* Bp. 1985. 346–350.

[32] V.: *Ein Urtheil über Görgey.* = Grenzboten 1850. 1. Semester. Bd. 1. 226–229.

deleteiről volt szó, amelyben Haynau a kivégzéseket a magyarok barbár terrorizmusával (pl. Lamberg, ill. az áruló Zichy Ödön kivégzése) indokolta. A válaszcikk szerzője hozzáteszi, hogy neki több kivégzésről is van tudomása, vidéken ugyanis más személyeket is kivégeztek, de azok köztörvényesek voltak. A magyar kormánynak egyetlen justizmordja volt, Roth lelkipásztor kivégzése Erdélyben.[33] Stephan Ludwig Rothot 1849. május 11-én haditörvényszéki ítélet után hazaárulás vádjával végezték ki Kolozsvárt, mivel az erdélyi szászság függetlenedése érdekében elvállalta a császáriak hatalma alá került városban a kormánybiztosságot. (R. M. megj.) A cikk már Haynau nyugdíjazása (1850. július 6.) után készült. Haynau, a „hipochonder bürokrata eltűnt" – örvendezik a cikk szerzője. Véleménye szerint az osztrák politika egyik legnagyobb tévedése volt, hogy a viszonyokat személyekhez és nem elvekhez kötötte. Be kellett látni, hogy Haynau nem a megfelelő ember a magyarországi problémák megoldására. A címben említett Andrássyról egyébként a cikkben egyáltalán nincs szó.[34] Részletes írás számol be a magyarországi pártokról. A megnevezetlen szerző Világost a magyar nemzet második Mohácsának tartja és megjegyzi, hogy a világosi fegyverletétel évfordulóját Bécsben és Szent Pétervárt ünnepelték. Véleménye az, hogy a Monarchia belsejében nincs mitől félni, mert Olaszország és Magyarország pacifikálva lettek. Ezután a magyar történelem rövid összefoglalását adja Mohácstól kezdve, mert ekkortól van Magyarországon állandó ellenállás Ausztriával szemben. A nép a nemességet és Ausztriát egyformán gyűlölte. Mária Terézia volt az egyetlen uralkodónő a Habsburg házból, akihez a magyarok igaz szeretettel kötődtek. Okosan használta ezt fel saját céljaira békés eszközökkel, pl. magyar és osztrák nemesek házassági kötelékein keresztül, a gazdag mágnások bevonásával az udvarba, a magyar arisztokraták magas civil és katonai méltóságokba emelésével, a magyar testőrség megalapításával. Metternich a magyarok nemzeti fensőbbrendűségének kedvezett [...] de megvonta tőlük az eszközöket, amelyekkel valamit nyújthattak volna a többi nemzetiségnek, és a liberálisok minden reformtörekvésének élesen szembeszegült. A liberálisoknak azonban győzelmeik voltak 1825 és 1848 között. A konzervatív párt és a kormány a reform útján találkoztak, azért, hogy ne kelljen a liberálisoknak átengedniük a terepet. 1849 után azonban „a magyarországi liberálisok nem elérhetőek, az ókonzervatívok lehetetlenné váltak, az elsők sohasem hinnének egy osztrák alkotmányban, az utóbbiaknak a magyar nyelv felsőbbrendűségével éltető idegüket vágták át." 1849 után ugyanis a magyar nyelv nem jutott vezető szerephez a Monarchia nyelvei között. [R. M. megj.] Schmerling igazságügy-miniszter Deákot egy hízelgő levélben felkérte, hogy menjen Bécsbe, és vegyen részt a magyar bíróságokról folytatott megbeszéléseken, de ezt Deák azzal utasította vissza, hogy lehetetlen számára a közügyekben való tevőleges részvétel.[35]

[33] Von einem Ungarn aus Breslau: *Die Hinrichtungen der Ungarn.* = Grenzboten 1850. 1. Semester. Bd. 1. 507–513.

[34] *Haynau und Andrassy.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 155–158.

[35] *Zur Beurtheilung der Parteien in Ungarn.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 289–295.

1850-ben tudósítottak egy még mindig aktuális kérdésről, a pesti Újépületben fogva tartottakkal való bánásmódról... A cikk szerzője magát „honvéd"nak nevezi („Aufzeichnungen eines Honved"). Köztudomású, hogy milyen hatalmas méretűek Magyarországon a letartóztatások – írja. Ezek után bemutatja a személyzetet, beszél a cellák elosztásáról, ami a foglyok rendelkezésére álló pénztől függ, az étkezés is ennek függvényében jobb vagy rosszabb. A továbbiakban más kellemetlenségeket ír le.[36] Egy Δ jelű szerzőtől jelent meg 1850-ben a „Die alte Municipalverfassung und die neue Organisation der politischen Behörden in Ungarn" [A régi törvényhatósági alkotmány és a politikai hatóságok megszervezése Magyarországon] című cikk. Mindenekelőtt bemutatja a magyar megyerendszert, a megyék igazgatását, a hivatalnoki rendszer felépítését. Előnyei mellett a magyar törvényhatósági rendszernek nagy hiányosságai voltak és sok visszaélésre adott módot, és Magyarország elhanyagolása az igazgatás terén nagy részben ezekre a hiányosságokra vezethető vissza. 1848 előtt a népen csak a nemességet értették, amely privilegizált osztály volt, és minden állami tehertől mentes, mégis rendelkezett az állam és a törvényhatóság minden politikai jogával. Ők voltak a választók, és őket lehetett választani. A tisztségviselőválasztás nem volt más, mint a pártok puszta politikai harca.

> „A hivatalnok állását [...] nem hivatásnak tekintette, nem az adott körben a társadalom javára kifejtett ereje szerinti munkának tartotta, hanem pártszolgálataiért kapott jutalomnak. [...] A törvényhatóság a kormánnyal vagy minden önállóságot nélkülöző, szolgai vagy teljesen ellenséges, ellenkező viszonyban állt, aszerint, hogy a kormánnyal szövetségben álló konzervatív vagy örök ellenzékben élő liberális párt győzött."

A liberális pártok felismerték 1848 előtt ezeket a hiányosságokat, és radikálisan akarták a törvényhatósággal felruházott városokat megreformálni. Az államterheket minden állampolgárra el akarták osztani, és az állampolgári jogokat a népesség minden osztályára kiterjeszteni. A márciusi napokban életbe léptek az ezirányú törvények. A forradalom leverése után az élő törvényhatósági rendszer helyére a halott bürokrácia lépett.[37] Az erdélyi szászok jogaival[38] és a zsidókéival[39] foglalkozik egy-egy cikk. Erdélyben a magyarok a más nemzetek feletti elnyomásra törekedtek, míg a szász nemzet egy erdélyi központi országgyűlésre kívánt volna szavazni. Az 1839/40-es országgyűlésben az alsóház nagy többséggel a zsidók más nem nemes állampolgárral való teljes egyenjogúsítását indítványozta, és bár a főrendiház többsége a törvényjavaslatot visszautasította, a zsidók az országgyűlésben megkapták a jogot arra, hogy minden szabad királyi városban – a bánya-

[36] *Die Gefangenen und ihre Behandlung im Pesther Neugebäude.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 1. 114–120.

[37] Δ: *Die alte Municipalverfassung und die neue Organisation der politischen Behörden in Ungarn.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 561–570.

[38] *Aus dem siebenbürger Sachsenland.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 663–666.

[39] Δ: *Die Juden in Ungarn.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 691–698.

városokat kivéve – a gettón kívül lakhassanak, és ipart űzhessenek, vagy gyárakat alapíthassanak stb. 1840-től 1848-ig a zsidókérdés furcsa módon nem mozdult előre. [...] De a liberális sajtó, különösen Kossuth *Pesti Hírlap*ja megvédte a zsidókat a konzervatívok támadásaival szemben, még Eötvös báró is írt egy brosúrát a zsidók emancipálása ügyében. Sok magas színvonalú zsidó iskolát létesítettek, zsidó diákok tanultak külföldi, főleg német egyetemeken és hazatérve felvilágosult nézeteket terjesztettek. A magyar forradalomban a hazafias érzelmű zsidók is részt vettek. Utána a szenvedések közelebb hozták egymáshoz a különböző pártokat, [például a Horn Ede néven ismert országgyűlési képviselő és hírlapíró] J. G. Einhornnak, a pesti zsidók reformtársasága elnökének el kellett hagynia az országot.

Az angliai magyar emigránsok helyzete a témája egy érdekes cikknek. Először a magyar emigráció központjait mutatják be, aztán a londoni emigráns kör nevezetesebb személyiségei, Pulszky Ferenc, August Gottlieb Wimmer, a magyarul nem is tudó, de buzgó hazafi evangélikus lelkész, Orosz József, a *Hírnök* című folyóirat szerkesztője mellett néhány kevésbé ismert emigránsról szólnak. A franciaországi emigráció abban különbözik az angliaitól, hogy Londonban inkább katonák leltek menedékre, míg Párizsban Teleki, Szemere és mások inkább a diplomatákat képviselték. A londoni emigrációra az is jellemző, hogy sok menekült innen továbbutazott, Franciaországba, Svájcba vagy Amerikába vándorolt ki.[40] Egy „Ungarische Zustände" [Magyar viszonyok] címet viselő írásban, amelynek szerzője valószínűleg magyar, a kilátástalan magyarországi helyzetről kapunk tudósítást. Tizenhat hónappal a világosi fegyverletétel után az ország sok területe elnéptelenedett, az osztrák központosítását hatalmas hivatalnoksereg hajtja végre, a magyar népnek nemcsak a magyar képzést, hanem minden képzést lehetetlenné akarnak tenni – véli a tudósító annak alapján, hogy feloszlatták az iparegyesületet, amelyben a tudományokat magyarul és németül oktatták.[41]

A Losonc városáról szóló cikkben a város történetének bemutatása után megtudhatjuk, hogyan foglalták el, és fosztották ki a várost az oroszok 1849-ben.[42] Teljesen apolitikus, de kultúrtörténeti szempontból figyelemreméltó témát képviselt 1852-ben a „Luxus und Schönheit des modernen Lebens. Der Ungarwein" [A modern élet luxusa és szépsége. A magyar bor] című cikksorozat. Ezekkel a tokaji borról szóló írásokkal nem kívánunk behatóbban foglalkozni, de ismert, hogy Freytag a szerzőjük.[43]

Új témát szolgáltatott az 1854-es osztrák „krízis". Ausztria német nyelvű alattvalói nagyrészt az alakuló német birodalomhoz kívántak csatlakozni. Ebben az évben kötött Ausztria és Poroszország szerződést területeik kölcsönös biztosítására, és vonultak be osztrák csapatok Moldvába és Havasalföldre. [R. M. megj.]

[40] *Die ungarische Emigration in England.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 904–911.
[41] *Ungarische Zustände.* = Grenzboten 1850. 2. Semester. Bd. 2. 1010–1016.
[42] *Losoncz.* = Grenzboten 1851. 2. Semester. Bd. 1. 441–450.
[43] *Fünfzig Jahre!: i. h.* 31.

„Az összállam keresztülvitele a nemzeti sajátságok ellenében, az alattvalók tehermentesítése az arisztokrácia kedvteléseivel szemben, a kereskedelmi forgalom kibővítése az igazgatás szokásai ellenében – ezek mind nagy és merész újítások, amelyeket a konzervativizmus egy aggályoskodó bürokratája akár forradalminak is nevezhetne" – írja a cikk szerzője.[44]

A kultúrtörténeti témákhoz tartozik a magyarországi németek karácsonyi játékairól szóló írás,[45] valamint a magyarországi protestantizmus egyháztörténeti elemzése, amelyből az olvasó a magyarországi protestantizmus történetének összefoglalását követőleg megtudhatja, hogy a provizórium évei után a magyar protestánsok jogait még mindig nem állították vissza.[46]

Az osztrák kilátásokról informálta az olvasókat egy két csillaggal jelzett szerző. Magyarországra vonatkozóan azt állítja, hogy a magyarok, még a legmérsékeltebbek is, ősrégi alkotmányuk talaján állnak, és ha jogaikat visszakapnák, az államadósság egy részét átvállalnák, beleegyeznének a közös hadseregbe, és egyenjogúsítanák a nemzetiségeket és a zsidókat. [47]

Ausztria Európán belüli hatalmi helyzetével, Poroszországhoz való viszonyával és a Magyarországgal való belső béke helyreállításával foglalkozik 1863-ban a háromrészes cikksorozat, amelynek címe „Briefe über Oestreich" [Levelek Ausztriáról], alcíme „Oestreich und Ungarn [Ausztria és Magyarország], szerzője „Z". Az első rész arról szól, hogy az osztrák kormány Poroszország gyengeségét és teljes elszigeteltségét egy ellene szervezett erős hadosztályra használja fel, de a legfontosabb probléma Magyarország helyzete. Eddig minden megbékélési kísérlet sikertelen volt. „Magyarország története a jozefinista reformok bukásától kezdve 1848–ig az osztrák kormány és a magyar rendek által a magyar alkotmány alapelvei miatt legszívósabban vívott harc." Mellesleg megjegyzi, hogy a magyar országgyűlés egész gyakorlata alkalmatlan arra, hogy az ország jólétéről gondoskodjon. Az osztrák kormány távol áll attól, hogy a magyar országgyűlésben olyan intézményt lásson, amellyel sikeresen tud együttműködni. Az 1848-as törvényekben két olyan pont van, amelyek a további tárgyalások számára fontosak, éspedig a felelős magyar minisztérium kinevezése és a tulajdonképpeni Magyarországgal, tehát a magyar koronához tartozó országokkal való unió. A cikksorozat második részében azzal folytatja fejtegetését, hogy Ausztria soknemzetiségű ország, és éppen a szlávság törekvései fenyegetik a császárság létét. Ha Magyarország kikerülne a Monarchiából, mi maradna? Egy német középállam, egy olasz és a szláv tartományok. Leszögezi, hogy mindazon országok közül, amelyek a császárságot alkotják, egyedül Magyarország képes önálló létre. Ausztria nagy hibát követett el, mikor a Magyarországgal való megegyezés helyett az oktrojálás útját

[44] *Die Lage Oestreichs in der gegenwärtigen Krisis.* = Grenzboten 1854. 1. Semester. Bd. 2. 361–365.

[45] *Weihnachtsspiele unter den Deutschen in Ungarn.* = Grenzboten 1858. 1. Semester. Bd. 1. 354–358.

[46] *Der Protestantismus in Ungarn.* = Grenzboten 1858. 2. Semester, Bd. 4. 410–420.

[47] ++: *Oestreichische Ansichten.* = Grenzboten 1861. 1. Semester. Bd. 2. 77–80.

választotta. Kiút lehetne ha „a magyarok nemzeti igényeit biztosítanák, és végül Magyarország a közös alkotmányon keresztül az osztrák politika alakulására döntő befolyást gyakorolhatna. Ekkor Ausztria súlypontját nem helyeznék át Magyarországra, csak tudomásul vennék, hogy Ausztria súlypontja, ha egyáltalán van ilyen, nincs másutt, mint Magyarországon. „Németország számára teljesen mindegy, hogy Ausztria egységes államként, hatalma összességével lép a német szövetségbe, vagy csak német tartományaival. Ha a Monarchia feloszlana, a németek és a szlávok közé bezárt Magyarországot a szlávok első dél-európai felkelésekor a szláv mozgalom elsodorná. Magyarországnak be kellene látnia, hogy saját érdekében áll, hogy szláv szomszédainak biztosítsa az országgyűlésben belső ügyeikben az önnállóságot." Végül kifejti, hogy az osztrák államideál, amely a Monarchiát szigorúan egységesen felosztott összállamként képzeli el Magyarország önállóságával, a 48-as törvényekkel összeegyeztethetetlen. Magyarország minden belső kérdésben, valamint gazdaságilag és katonailag is korlátlan önállóságot követel. „Magyarország uniója Erdéllyel 1848-ban államjogilag támadhatatlan módon ment végbe [...] és Ferdinánd császár jóváhagyta." – szögezi le. Megemlíti még, hogy Batthyány Lajos gróf azért esett áldozatul, mert szerette a hazáját. „A felkelés leverése után következő abszolutista korszak, amelynek mind a magyarok, mind ellenségeik alá voltak vetve, nem tudta a nemzet önérzetét elnyomni." 1860 októberében Ferenc József az alkotmányosság útjára lépett [ezen az októberi diploma értendő, R. M. megj.], néhány hónap múlva kiadta a februári pátenst, amely az enyhülési folyamatnak hamar véget vetett, amit azonban a cikk írója úgy értékel, hogy ez két döntő lépés volt a megkezdett úton. Az októberi diplomával visszaállították a megyéket, és ezzel fegyvert adtak a nemzet kezébe. De a kiegyezés kísérlete kudarcot vallott, mert ahelyett, hogy a választási rendszerrel kezdtek volna foglalkozni, a megyék egy sor olyan követelést állítottak, amelyek mind az abszolutista rendszer alatti rendszabályokra irányultak. A lehetőségeket következőképpen ítéli meg:

> „Az alkotmányos rendszer feladása nem a Magyarországgal való kiegyezéshez vezetne az összállam keretein belül, hanem az egész birodalom feloszlásához. A kormánynak Magyarországgal szemben így csak két útja marad. Vagy folytatja a nemzet kívánságainak folyamatos semmibevételével történő kifárasztását, erőszakintézkedések alkalmazásával való kezessé tételét, és a magyarokkal szembeni ellenséges törekvések támogatását csökkenti, vagy gazdasági és katonai kérdésekben való engedékenységgel próbálja őket megnyerni, és a királyság integritásával kapcsolatos követeléseiket teljes mértékig teljesíti. A kompromisszumok útjára kellene lépni mindkét oldalon"[48] – véli.

Az 1867-es év közeledtével egyre több fejtegetés foglalkozik a *Grenzboten*-ban Ausztria belpolitikai helyzetével. El kell mondani, hogy a lap szerkesztői a mérlegelések közben állandóan olyan álláspont elfoglalására tesznek kísérletet,

[48] Z.: *Briefe über Oestreich. Oestreich und Ungarn.* = Grenzboten I. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 1–11., II. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 106–116., III. 1863. 2. Semester. Bd. 4. 57–67.

amely Magyarország igényeit is figyelembe veszi. A korábban már említett „Z" tollából származik a „Der östreichische Reichsrath und Ungarn" [Az osztrák birodalmi tanács és Magyarország] című írás. Már az elején megjegyzi:

> „Az osztrák alkotmány abban különbözik a többi modern alkotmánytól, hogy az állami lét funkciói aránytalanul nagy számú, részben mellérendelt, részben egymásnak alárendelt testületekre vannak felosztva. A szűkebben vett birodalmi tanács két háza mellett áll a magyar parlament. Ennek megfelelően az osztrák alkotmány fejlődése attól függ, hogyan lehet az illetékességi konfliktusokat elsimítani, és még inkább attól, hogyan viszonyulna az összképviselet a magyar parlamenthez. A béke helyreállításáról vallott álláspontok sajnos nagyon különbözőek, mást szeretnének a mérsékelt liberálisok, a konzervatívok és a reakciósok."

A szerző megismétli korábbi állásfoglalását: „Az alkotmányos Ausztria magja, politikai központja Magyarországon van, míg ezt Bécsben nem ismerik fel, az alkotmányos Ausztria csak kívánalom marad." Új szempont jelenik meg abban az állításban, hogy Ausztriának annak érdekében, hogy nehézségeinek ura lehessen és különösen, hogy Magyarországhoz való viszonyát rendezhesse, Németországra kell támaszkodnia. Poroszország azonban hosszú távon csak egy alkotmányos Ausztriával tárgyalhat, mivel csak a februári pátens Ausztriája képes erőit olyan irányba fejleszteni, amelyből nem várható Poroszországgal összeütközés.[49]

„Die neueste Wendung der östreichischen Angelegenheiten" [Az osztrák ügyek legújabb változása] – ezen a címen jelent meg egy két részből álló cikk „Z"-től. Az első rész azzal a megállapítással kezdődik, hogy a régi Ausztria 1848-ban elpusztult. Az állam léte került veszélybe azáltal, hogy a hozzá tartozó népek politikailag önálló létre törekedtek. Aztán az egységgondolat első próbáját az Olaszország elleni győztes háborúban és a magyar felkelés erőszakos leverésében állta ki. Ausztria szigorúan központosított katonai monarchia lett, amely csak kevésben különbözött a metternichi Ausztriától. A tervezett szövetségi reform Poroszország negatív hozzáállásán bukott meg, míg Ausztria részvétele a Dánia elleni háborúban a régi hagyománnyal való, bár nem önkéntes, de alapos törést jelentette. Ausztriában a liberális párt sok tagjának kezdett kellemetlen lenni a Magyarországgal való goromba viszony, foglalkoztak a Magyarországgal való kiegyezéssel. Felhívták a figyelmet a magyar országgyűléssel való tárgyalások mihamarabbi megkezdésére. A krízis létezik, Ausztria fenyegetett európai helyzetében a megegyezés további halogatása lehetetlen. Német részről hallani sem akarnak a szláv és a magyar külön kívánságokról, számukra csak az alkotmányos intézményekkel rendelkező birodalom egysége fontos. A szerző a magyarok dualizmus iránti törekvéseit inkább megvalósíthatónak tartja, mint a szlávok autonómia iránti igényét. Azt hangsúlyozza, hogy Ausztriának döntésre van szüksége, léte a magyarokkal való megbékéléstől függ. A cikksorozat második részében azt vizsgálja, hogyan kellene Ausztriának Magyarországhoz fűződő viszonyát ala-

[49] Z.: *Die östreichische Reichsrath und Ungarn.* = Grenzboten 1865. 1. Semester. Bd. 1. 374–385.

kítania. Ausztriának mindenekelőtt a keleti kérdésbe kellene beavatkoznia, természetesen Magyarország részvételével. A *Grenzboten*ben már korábban rámutattak annak veszélyére, ha Magyarország Ausztriától függetlenül létezne, akkor az Oroszország által támogatott szlávság megfojtaná. „Magyarországnak különösen a nyelvi kérdésben kellene nagyon elővigyázatosan fellépnie, 1839 óta, amikor az első intézkedések megtörténtek, hogy a magyar nyelvet a nem magyar népekre ráerőszakolják, ez kényes kérdés." Ahogy Ausztriának sem szabad arra gondolnia, hogy különböző nemzetiségeit germanizálja, ugyanígy a magyarok sem magyarosíthatják bűntetlenül a magyar koronához tartozó szláv országokat." A különbséget Oroszország és Ausztria között abban látja, hogy míg az első hódító állam, a másik nem elvileg hódító, hanem befejezetlen. Az európai egyensúly érdekében áll, hogy Ausztria Oroszországgal szemben szilárd gátat állítson. Ausztria számára két út lehetséges véleménye szerint:

> „Ha Ausztria nem akar, vagy nem tud hagyományos német politikájával végleg szakítani és elszánni magát egy erőteljes keleti beavatkozásra, hogy a magyarok elkülönülési törekvéseit leküzdje, csak két út marad számára. Ez nem lenne más, mint az összállam végleges feladása és a dualizmus formai legitimációja, Vagy a magyarság előnytelen viszonyai között, amelynek erejét éppen most ismerte el formailag és duplázta ezzel meg, megint a szlávság segítségéért kell folyamodnia, hogy azt leküzdhessse. De ez valószínűleg a vég kezdete lenne." [50]

Az Ausztria és Poroszország közötti békekötésre reagált 1866-ban a *Grenzboten*. Németország konszolidálása lehetővé teszi – így a cikkben –, hogy Ausztria németeit zavar nélkül felvegye szervezetébe, de mindez talán egy emberöltőt venne igénybe, ezért érdeke Németországnak Ausztria fennmaradása. A cikk szerzője leszögezi, hogy az ausztriai népek közül Magyarországnak áll a Monarchia fennmaradása leginkább érdekében.

> „A dolog legnagyobb nehézsége [...] a nemzetiségek egyidejű kielégítésében és a kormányzásban való részvétel iránti igényükben van. A kérdés, hogy minden ausztriai nemzetiség egyesíthető-e a birodalom tartós kielégítése és felélénkítése mellett egy központi parlamentbe, az utóbbi évek tapasztalatai alapján nemmel válaszolható meg. Így – úgy tűnik– csak a dualizmus, vagy a föderalizmus maradnak hátra."

Magyarországgal kapcsolatban ezt írja:

> „A perszonálunió követelése a magyarok részéről az összállam kizsákmányolása elleni védekezés aktusa és az együttkormányzás kívánsága; mindkét természetes követelményt ki lehetne elégíteni, ha a magyaroknak az összállam irányításának jelentős részét átadnák. Amint a magyarok érzik, hogy az összállamot nem arra használják, hogy Magyarországot saját érdekei ellenére annak kiszolgálójává tegyék, amint a keret megtartása, amely a magyarok legerősebb szükséglete, az osztrák politika kizárólagos irányelve lesz, amint Németország közreműködésével feladják ezt a törekvést, amint a magyarok igazi hazafiakat látnak az osztrák minisztertanácsban, ki fognak lépni

[50] *Die neueste Wendung der östreichischen Angelegenheiten.* = Grenzboten 1. Teil. 1865. 2. Semester. Bd. 4. 845–853. 2. Teil. 1865. 2. Semester. Bd. 4. 897–906.

védekező állásukból és az összállam újjáépítéséből tisztességesen kiveszik részüket."[51]

„Zustände und Aussichten in Oestreich" [Állapotok és kilátások Ausztriában] címen foglalkoztak 1867-ben először az előkészületben levő, majd később a már életbe lépett kiegyezéssel. Az első „A.S." monogrammal jegyzett írás szerzője (valószínűleg Anton Springer) a kiegyezést magyar államférfiak közreműködése mellett Beust külügyminiszter kizárólagos eredményének tartja. Ő minden magyar követelést fenntartás nélkül jóváhagyott, minden a magyarokat kielégítő intézkedést engedélyezett. Ennek eredményeként van a magyaroknak önálló minisztériumuk, az 1848-as törvényeket helyreállították, a magyarok fensőbbségét a többi nemzetiségek felett elismerték. Az írás szerzője ugyanakkor megjegyzi, hogy a kiegyezés még nem kész. Befejezett kiegyezésről akkor lehet beszélni, amikor szabályozva lesz Magyarország helyzete az örökös tartományhoz, és a birodalmi kormány viszonya rendezve lesz az országok hatalmaihoz. Világosan előre látja, hogy az Andrássy-minisztérium előtt gazdasági és adminisztratív nehézségek állnak, és a nemzetiségekkel is lesznek problémái a magyaroknak. Ausztria Poroszországhoz való viszonyáról azt írja, hogy a Magyarországgal történt kiegyezéssel Ausztria hatalmi helyzete megerősödött. Beust érdeméül tudja be, hogy a magyar államférfiak gyengéit olyan gyorsan felfogta, és saját személyes céljaira használta fel.

„A magyarok vezetői ahhoz az alapelvhez kötik magukat, amely Magyarország önállóságához és Ausztriának a német ügyekbe való szabad beavatkozásához szükséges. [...] A jelenlegi magyar miniszterek, az egész Deák-párt és sok pesti radikális nagynémet érzelmű, még ha más okból is, mint az idealista svábok." [52]

A „Zustände und Aussichten in Oestreich" második részében, amelynek alcíme magyarul „Éljen a király!", a tudósító I. Ferenc József magyar királlyá koronázásáról számol be. Kitér a hallatlan pompára, „amely a Kelet, a középkor és a modern kultúra csak Magyarországon lehetséges keveréke." Majd megállapítja: „Ferenc József megkoronázása többet jelent mint a régi magyar jog visszaállítását: ez az osztrák politika hagyományaival való formális szakítás (...) a dualizmus győzött, a birodalom alaptörvénye lett." A tudósító nem mulasztja el, hogy ne említse meg Batthyány „véres árnyékát", „aki nem akart mást, mint amire ma a 'herceg' felesküszik", és megállapítja, hogy a korábbi „felségsértő" és jelenlegi miniszterelnök Andrássy gróf hangosan kiáltotta „Éljen a király!", megemlékezik az aradi mártírokról és a levert szabadságharc minden áldozatáról, „a megkorbácsolt aszszonyok, az udvarból elkergetett férfiak, a börtönökbe hurcolt ifjak, akik a koronázási templomon szellemkórusként suhantak át, és akiknek korábbi tettei most mind igazolva vannak, és ezért még sajnálatra méltóbb borzalmas sorsuk." Az

[51] *Oestreichs Zukunft.* = Grenzboten 1866. 2. Semester. Bd. 3. 505–514.

[52] [SPRINGER, Anton] A. S.: *Zustände und Aussichten in Oestreich.* = Grenzboten 1867. 1. Semester. Bd. 1. 511–516.

áldozatok nem voltak hiábavalóak – mondja – , majd a magyarok utolsó évekbeli viselkedéséről ezt jegyzi meg „ritkán figyelhetünk meg egy népet, amely ilyen szilárd és kitartó, ugyanakkor ilyen okos és ügyes, mint amilyen a magyarok népe az utóbbi években volt, ritkán fordul elő, hogy egy jó ügyet ilyen jó eszközökkel harcolnak ki, mint ahogy ez Magyarországon történt. Deák Ferencről azt írja

> „ő a fő személy, a kiegyezés az ő munkája, de őt mégsem látták az ünnepségeken." „Deák Ferenc már régóta a magyar nemzet lelkiismeretét képviseli, az utóbbi időben az akaratát is. Benne testesült meg a magyar jellem hajlíthatatlansága és szívóssága, ugyanakkor finom politikai taktikája, amelyben a magyarok, múltjukon, szokásaikon keresztül, ahogy a közéletben viselkednek, a többi osztrák nép előtt járnak. Deák érdeklődése nem terjed az országhatáron túlra, mint minden magyarnak, neki is hazája jelenti az egész világot, ezek között a korlátok között Deák dolgát olyan fényesen és ügyesen vitte végbe, a politika mestereként nyilvánult meg, ahogy csak kevés európai államférfi."

Megjegyzi még, hogy Deák magányos ember, kisnemes, akinek nincs hatalmas birtoka.

> „Igazából csak Deák miatt lehet a magyarokat irigyelni, nem annyira kincseik és gazdagságuk miatt."[53]

1868-ban húsvét alkalmából gondolkodik el Springer Ausztria húsvétjáról „Oestreichs Ostern" , és húsvét egyházi ünnepét összeköti Ausztria politikai feltámadásával. A kiegyezés sikerét Beust külügyminiszter sikerének tartja, mert „neki semmilyen ár nem volt túl drága, amit ne tudott volna megadni érte. A kiegyezés gazdasági téren Ausztriának ártott, nem a magyar országrészekre rakott olyan terheket, amelyeket ne tudna hosszasan elviselni. Az államot gazdasági és katonai szempontból is veszélyezteti." Megnyugtatónak tartja azonban, hogy az azévi termés hatalmas volt. Megemlíti Anastasius Grün beszédét a bécsi főrendiházban, amelyben kimondta, hogy 1868 1848 folytatása, és ami a kettőt összeköti, az a liberális osztrák államgondolat. Springer németként örül az ausztriai liberális előrelépésnek, de hosszú távon csak akkor lehet benne hinni, ha látják, hogy „Ausztria megelégszik Ausztriával, és ha nem eltolható határok, hanem szilárd államhatárok vannak közte és köztünk."[54]

Az 1870-es osztrák krízis is foglalkoztatta a *Grenzboten* publicistáit. A Poroszország és Franciaország közti háború lehetősége és Ausztria szerepe ebben, hogy semleges marad-e, vagy beavatkozik a háborúba (Ausztria végül is a semlegesség mellett döntött, R. M. megj.)– két cikk témája volt.[55]

[53] *Zustände und Aussichten in Oestreich. Éljen a király!* = Grenzboten 1867. 1. Semester. Bd. 2. 485–492.

[54] SPRINGER, A[nton]: *Oestreichs Ostern.* = Grenzboten 1868. 1. Semester. Bd. 2. 71–79.

[55] *Oestreich und der Krisis.* = Grenzboten 1870. 2. Semester. Bd. 1. 294–300.; és *Oestreichs Krisis.* = Grenzboten 1870. 2. Semester. Bd. 1. 395–398.

Az 1870-es magyarországi választásokkal egy Pestről küldött tudósítás foglalkozik, és a tudósító megjegyzi, hogy a választási előkészületekre és a választók regisztrálására rengeteg időt fecséreltek el, és hogy a választások egy olyan országban, mint amilyen Magyarország, ahol a képzés nagyon mély fokon van, és ahol a besorozottak mindössze 25 százaléka tud írni, ott a szavazólapok elolvasása nagy nehézséget jelent a választók számára.[56]

A következő két cikk osztrák-német kapcsolatokkal foglalkozik. Az első szerzője világosan érzékeli, hogy Németországnak kevés a szimpatizánsa külföldön, ezért a német sajtó nagy örömmel fogadta a háború kitörését Franciaországgal, míg az osztrák lapokban inkább a franciákkal szimpatizáltak. Ausztria, amely korábban az orosz segítségnek köszönhette az ország megmentését, a krími háborúban, a lengyel felkelésben és a szláv nemzetekhez való viszonya miatt, mostanra már elidegenedett Oroszországtól, és kapcsolatuk kölcsönös ellenszenvvé és bizalmatlansággá változott. A jelen legnagyobb feladatát a cikk írója a Franciaország és Németország közti háború lokalizálásában látja. Németország hajlik rá, hogy a „rokon fajú Ausztriával" kössön szövetséget, semmi esetre sem Oroszországgal.[57] Az 1871-es berlini levelekben szó van a német és az osztrák császár találkozásáról Gasteinban, és itt használják először a „Friedensliga" [békeszövetség] szót.[58]

Tudósítanak Ausztria zavaros belső viszonyairól és Magyarország ebbeli szerepéről. A magyarok várakozó álláspontot foglaltak el, és nem akarták a Hohenwart akciót hátráltatni, számukra egyedül a magyar érdekek voltak fontosak.[59] A három császár találkozója után Andrássy hozzáfűzött magyarázatairól a „Briefe aus Berlin" [Levelek Berlinből] című rovatból tudhatunk meg. Leszögezi, hogy Ausztria mindarról, amit az utóbbi években elvesztett, őszintén és végérvényesen lemond. Andrássy azonban azt is hangsúlyozza, hogy Ausztria ezután már semmit nem tud és nem akar elveszíteni, ezért békét akar mindenkivel, elsősorban a szomszéd államokkal. Megállapítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia minden hódítási politikája a fennálló dualizmusnak részben feltétele, részben következménye lenne, az osztrák külpolitika következő feladataként a Monarchia és a Kelet közti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését jelölte meg.[60] A három császár szövetsége I. Ferenc József, II. Sándor és I. Vilmos között 1873-ban jött létre, majd ebből 1877-ben kilépett Oroszország. A „Die Lage in Oestreich" –?– jelű szerzője méltatja Andrássy tevékenységét, és kifejezi a németségnek azt az óhaját, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia maradjon fenn, mert Ausztria szétesése

[56] *Die Wahlen in Ungarn.* = Grenzboten 1870. 2. Semester. Bd.1. 187–190.

[57] E. v. H.: *Oestreichs wahres Interesse gegenüber dem Auftreten Rußlands.* = Grenzboten 1870. 2. Semester. Bd. 2. 336–343.

[58] o.W.: *Berliner Briefe.* = Grenzboten 1871. 2. Semester. Bd. 1. 279–280, 316–318, 436–439, 479–480.

[59] – ? –: *Die Die Lage in Oestreich.* = Grenzboten 1872. 1. Semester. Bd. 1. 70–73.

[60] *Deutschland und Oestreich.* = Grenzboten 1871. 2. Semester. Bd. 2. 596–599.

sem nyitná meg az ausztriai németek számára a német birodalomba való bejutás kapuit.[61]

A korábban már említett Otto Kaemmel három tendenciózus cikket tett közzé, amelyekben a Magyarország területén élő németekkel foglalkozott. Az első a „Das Deutschthum in Ungarn vor der Einwanderung der Magyaren" [A magyarországi németség a magyarok bevándorlása előtt] címet viseli. A magyarokkal szembeni elfogultságára jellemző már a mű címe is. A cikk azzal kezdődik, hogy a magyarok jelenleg minden nemzetiséget elnyomnak, bár a magyarok képezik számszerűleg a kisebbséget, mert azok maradtak, amik évszázadok óta voltak, parasztés pásztornép, nemzeti büszkeséggel, magas kultúra nélkül és egy olyan nyelvvel, amely „olyan turáni dialektus, amely soha nem lesz kultúrnyelvvé, és sehol sem értik meg „Magyarország határain kívül". A második írás cikkeinek sorában az „Ein magyarischer Gewaltstreich" [A magyarok erőszakos eljárása], amely azzal foglalkozik, hogyan nyomják el állítólag a magyarok a németek, mégpedig az erdélyi szászok jogait. Rövid történelmi összefoglalás után érkezik 1868-hoz, amikor az erdélyi szászok önigazgatási jogait garantálták. Ezután azonban – véleménye szerint – egyik jogsértés követte a másikat, a szászok országát szétszakították, német és magyar kerületeket kapcsoltak össze. Ezt a témát folytatja a harmadik cikkben is, és megjegyzi, hogy a kiegyezés a magyarok uralkodásához vezetett a császárságban. Néhány idézettel kívánom érzékeltetni a magyarokkal szembeni előítéletes gondolkodását.

> „Ausztria ilyen hamar felvirágzott polgársága hagyja magát megszégyeníteni politikai belátás és tettrekészség terén egy olyan néptől, amely mindent, amit a kultúra terén teljesített, idegen befolyásnak köszönhet, és még szinte nincs is saját polgársága.?"

A továbbiakban az erdélyi szászok önigazgatásának helyzetét tárgyalja, valamint, hogy a nagyszebeni egyetemet bezárták.[62]

Az olvasók egy jellel ellátott cikkből tudhatják meg Andrássy gróf osztrák–magyar külügyminiszteri tisztéből 1879-ben történt visszalépését. Andrássy már régóta elhatározta, hogy a külügyek vezetéséből visszatér a magánéletbe, de várt arra a pillanatra, amikor a politikai helyzet ezt lehetővé teszi. Elérte céljait, az európai helyzet és azon belül Ausztria helyzete stabil lett. A németek számára az ő visszavonulása után mindössze annyi a kérdés, hogy politikáját folytatni fogják-e, ő mindig a közeledés, Ausztria és Németország baráti viszonyának híve volt, gyakran járt Berlinben. Az írás szerzője Andrássy érdemének tartja még energiáját, okos mérsékletét, de nem hagyja említés nélkül, hogy szervezőtehetsége viszont nem volt.[63]

[61] *Briefe aus Berlin.* = Grenzboten 1872. 2. Semester. Bd. 2. 111–112.

[62] KAEMMEL, Otto: *Das Deutschthum in Ungarn vor der Einwanderung der Magyaren.* = Grenzboten 1875. 1. Semester. Bd. 2. 423–433.; UŐ: *Ein magyarischer Gewaltstreich.* = Grenzboten 1876. 2. Semester. Bd. 1. 481–488.; UŐ: *Der jüngste Kampf der Siebenbürger Sachsen um ihr Recht.* = Grenzboten 1879. 2. Quartal. 405–421.

[63] *Der Rücktritt Andrassy's.* = Grenzboten 1879. 3. Quartal. 503–507.

Bismarck bécsi útjáról is tudósít a *Grenzboten*, amelynek célja a német–osztrák szövetség megkötése volt. A tudósító megvizsgálja a nagyhatalmak viszonyának kiinduló pontját és egyes állomásait, és megjegyzi közben, hogy 1870-ben Andrássy gátolta meg, hogy Ausztria háborút üzenjen Németországnak. Ez a politika akkor ért véget, mikor Andrássy Beust helyére lépett, míg a német és osztrák érdekek egybeesése a szövetség szükségességének belátáshoz vezetett.[64] Németország számára a Monarchia szétesése Európa pusztulását jelentette volna, mivel a csehek, szlovénok és olaszok a magyarokkal való kiegyezésen felbátorodva – szintén nemzeti államot követeltek. Ugyanezzel a témával foglalkoztak Bismarck Bécsből való visszatérése után a „Politische Briefe" [Politikai levelek], és ezekben már az Oroszországgal való szakításról is tudósítanak.[65]

1880-ból csak a német-osztrák szövetség megkötésének történetéről szóló rövid összefoglalást emeljük ki, amelyben nyomon követik az 50-es évek elejétől kezdve a német–osztrák kapcsolatokat, és többször is megemlítik Andrássynak a kapcsolatok javulásában játszott szerepét. Andrássy jó együttműködése Bismarckkal tette lehetővé a szövetség aláírását Gasteinban.[66] Hosszú cikkben mutatják be az ausztriai nemzetiségek problémáit. A nem német nemzetiségek csak saját érdekeiket tartják szem előtt. A szlávok jogaikat követelik, és ez a Monarchia létét veszélyezteti. A németek Magyarországon teljesen el vannak nyomva, az oktatás nyelve magyar, és ezt még a németek által lakott területeken is következetesen véghezviszik. Ezen kívül megemlíti még a Pesti Német Színház engedélyezése körüli hercehurcát. A *Grenzboten* álláspontját, a német testvérek állásfoglalását a cikk végén következőképpen foglalják össze: „és ha Ausztria és Magyarország németjei nem a mi polgártársaink, akkor is honfitársaink maradnak, velünk a vér közössége és egy ezeréves kultúra köti össze őket.[67]

[64] *Bismarck in Wien.* = Grenzboten 1879. 4. Quartal. 1–4.

[65] *Politische Briefe.* = Grenzboten 1879. 4. Quartal. 44–47.

[66] *Zur Geschichte des deutsch–österreichischen Bündnisses.* = Grenzboten 1880. 1. Quartal. 480–484.

[67] *Der Streit der Nationalitäten in Oesterreich.* = Grenzboten 1880. 4. Quartal. 429–449.

DEGE SÁNDOR

A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében

A századfordulóhoz közeledve Budapest városát valósággal elözönlötték a hirdetések. Ha figyelmesen tanulmányozunk egy-egy a városról készült korabeli fotót, szinte mindig a szemünkbe tűnik valamely cég (például Holzer Simon divatáruháza) reklámja plakátokon, épületek tetején, villamosok oldalán. Ennek ellenére a reklámszakma még a hőskorát élte mifelénk: a hirdetők nem vették igénybe szakemberek segítségét, inkább maguk komponálták hirdetéseiket. Ebből fakadóan ezek a hirdetések kevésbé konstruáltak és meglehetősen közhelyesek. A dualizmuskori reklám még nem tudományos piackutatásokra alapozta az eladási stratégiákat, hanem egyszerűen a társadalom alapvető pozitív értékeit próbálta hozzákapcsolni az eladott termékekhez,[1] vagyis a divatosságot, az előkelőséget, az egészséget, a szépséget, a korszerűséget, a sikert és a ragyogást. Ha ezeket a meglehetősen széles általánosságokat kicsit reszelgetjük, a közhelyek mélyén azok a szerkezetek fognak előbukkanni, amelyek híven jellemzik a századforduló gondolkodásmódját, mentalitását.

A mentalitás kérdéseit a sajtó hirdetéseinek tükrében tanulmányozva hét olyan kategóriát alkottam meg, melyek általánosságban lefedik a polgári gondolkodásmódot. Ezek (1) a takarékosság, (2) az egészség és szépség, (3) a hitelesség és megbízhatóság, (4) a divat, (5) a nemzettudat, (6) a reprezentáció és (7) a praktikum. Az alábbiakban ezeket a kategóriákat próbálom meg részletesen feltárni, tartalommal feltölteni. A következő lapok 1900-as évfolyamának hirdetéseit tanulmányoztam: *Vasárnapi Ujság, A Hét, Ország-Világ, Képes Családi Lapok, Uj Idők.*

Takarékosság

Sokat elárul a korabeli polgári gondolkodásmódról, ha megnézzük, ki is számított akkoriban rendes embernek. Balla Vilmos így foglalja ezt össze:

> „*Rendes ember* az volt az akkori „mentalitás" szerint, aki fertálykor pontosan kifizette a házbért, az adót és a kerületi egylet tagdíját, egyúttal pedig betett egy bizo-

[1] SZABÓ Dániel: *Hirdetési kultúra a századfordulón.* In: *Tömegkultúra a századelős Budapesten.* = Budapesti Negyed (Szerk.: GYÁNI Gábor) 1997. nyár–ősz, 16–17. sz. 79–80.

nyos összeget a Hazaiba, szóval: lelkiismeretesen megfelelt kötelességeinek, mint adófizető ember és családapa. (...) A rendes polgár mindenre abonálva van, például – legénysorban – valami egyszerű privát helyen ebédkosztra. Abonálva van a „zsornálnál", esetleg a sánta Tencer Palinál, továbbá a fodrásznál és az Opera harmadik emeletén „társas" abonnement keretében, amelynek révén egy előadás 38 krajcárba kerül. A rendes ember sohasem jön haza kapuzárás után; vasárnap másként mosakodik és másként öltözködik, mint hétköznap és a pihenő tiszteletére degeszre tömi a bendőjét. Ebéd után ilyenkor kiveszi valódi tajtékból és valódi borostyánkőből való, szépen megfeketedett, faragott szipkáját a bőrtokból és élvezi a valódi hatkrajcáros britannikát; délután pedig a Stefánián korzózik. (...) A rendes polgár újévkor névjegyen gratulál minden ismerősének."[2]

Szembeszökő ebben az idézetben a pénzügyi elem hangsúlyossága, vagyis a korabeli polgár egyik legfontosabb jellemvonása a takarékosság. Nem arról van szó, hogy nem szórják a pénzt ekkoriban, hanem arról, hogy a pénzszórásnak megteremtik a „monetáris hátterét", s ennek lehetősége a jól átgondolt beosztás. Tegyük még hozzá, hogy a rendes ember általában járat valamilyen lapot esetleg lapokat, de ha mégsem, akkor legalább a kávéházban veszi a fáradságot, hogy átfussa azokat, hiszen a polgárnak ráadásul illik jólértesültnek is lennie a világ dolgaiban. Vagyis információra van szüksége, s az ilyen jellegű információk megszerezésének egyetlen módja ekkoriban az írott sajtó. Ha a sajtóból nyeri az információkat, akkor a hirdetők is ott akarják elérni és megnyerni őt, s ha a takarékosság fontos számára, akkor azon keresztül is. Természetesen ez a séma a polgári gondolkodás más közhelyeiben is így manifesztálódik, de itt az elején találtam fontosnak tisztázni a sajtótermékek, illetve más javak fogyasztása közötti kapcsolatot, valamint a fogyasztás bizonyos közhelyeinek beépülését magába a fogyasztás szokásába.

A reklámok azt igyekeznek hangsúlyozni, hogy adott termék úgy a legolcsóbb, hogy mellette még a legjobb is. Általában vagy hozzák az eladni kívánt portéka pontos árát, vagy pedig ingyenes árjegyzék küldését vállalják a Monarchia egész területére. Az árjegyzékküldés akkora szokás volt, hogy egyes kereskedők rendes katalógusokat, füzeteket állítottak össze, melyet természetesen mindenkinek díjmentesen elküldtek, aki kérte. Ilyen volt pl. Dr. Kovács Ernő gyógyszertára és illatszergyára *Toilett-titkok* című füzete is.

A másik megoldás, amikor a hirdetésbe már eleve belefoglalják az értékesíteni kívánt termékékek pontos árát. Mindennaposak az efféle feliratok: „Egy kis köcsög ára 1 korona és egy nagy köcsög ára 2 korona – Egy király-szappan ára 1 korona – Egy doboz ibolya hölgypor (rizspor) ára 1 korona". További módszer, amikor egy üzlet olyan akciót csinál, hogy több terméket árul ugyanazon az áron, s így a hirdetésben nincs más dolga, mint felsorolni, hogy például két forintért a hölgyek illetve az urak mit találhatnak maguknak. A negyedik bevett fogás az olcsó próbapéldány küldése, hogy mindenki meggyőződhessen arról, hogy nem haszontalanságra fecsérli a pénzét.

[2] BALLA Vilmos: *A kávéforrás*. Bp. 1927. Légrády, 65–66.

Minél fejlettebb valamely nép termelő ereje, annál számosabbak szükségletei: a magasabb kultúra nem a termelés gazdagságával, hanem a fogyasztás bőségével hódít – állapítja meg Láng Lajos már 1881-ben![3] Az emberek ebben a társadalomban egyre inkább különböző termékekben találják meg jólétük kulcsát. Vagyis a pénz fokozottabb beosztására sarkall az a tény is, hogy az árubőség szélesedése felülmúlja a jövedelmek növekedésének mértékét, tehát hiába keres jóval többet a századvégi polgár, mint 20–30 évvel korábban élt elődje, több mindent is kell fogyasztania, mert megváltozott az adott társadalmi státuszú ember által elérendő életszínvonal. Maga ez a jelenség a még főként hagyományos életet élő vidéki lakosságtól eltérő urbánus környezetben domináns. A városi ember egyre inkább üzletekben szerzi be mindazt, amire szüksége van, kezdetben még kis boltokban, aztán egyre inkább nagy áruházakban. Ezért is szükséges az alapvető információkat a polgárokhoz eljuttatni: tehát hogy mit, hol és mennyiért tudnak beszerezni.

Behar J. Dáut reklámján, akinek a New York-palotában volt keleti szőnyegáruháza, többek közt ezt a mondatot olvashatjuk: „Szabott, de legolcsóbb árak." Ugyanis az új életforma egyik gyökeres újdonsága az alku hiánya volt, vagyis hogy az áruházakban nem lehetett faragni az árakból, nem lehetett „hozomra" vásárolni. Mint láthatjuk a városi életre csak mostanság szocializálódó polgárságnak meg kellett néznie, hogy mit és mennyiért vásárol. Nagy segítségére volt ebben, hogy a kereskedelem városi koncentrációja következtében, ekkoriban kezdődik meg a kereskedők között is az árharc, a küzdelem a vevőkért. Vagyis a vásárló igényt tartott rá, hogy informálják az árakról, s ebben a kereskedő a partnere lett, aki viszont az eladásban volt érdekelt.

Egy idő után azonban a takarékosság már nemcsak az egyén jól felfogott érdeke volt, hanem kinőtte magát és egyfajta általános felszólítássá vált. Hogy tudniillik „a jó polgár", „a rendes ember" okosan gazdálkodik, beosztja a pénzét, s így nem terjedhet el róla, hogy teszem azt „páváskodik", vagy tovább nyújtózik annál, mint ameddig a takarója ér. Ilyen volt a kor mentalitása, még akkor is, ha valójában az átlagos polgár lényegesen többet költött annál, mint amennyit megengedhetett magának, vagyis voltaképpen nem is a túlköltekezés volt a kor szemében illetlenség, hanem az, hogyha ez látszott. Hogyan is értsük tehát ezt a takarékosságot? Semmiképpen sem úgy, hogy a polgár csak arra költött, ami a legszükségesebb volt, sokkal inkább úgy, hogy a polgár igen nagy hangsúlyt fektetett a divatra és a reprezentációra, ezért egy megemelt igényszinten takarékoskodott. Ugyanis takarékosságról nem beszélhetünk a kifejezés hagyományos értelmében, erről szó sem lehet olyan körülmények között, amikor egy átlagos budapesti polgárcsalád a jövedelmének 15–25%-át (durván a negyedét) ruházkodásra költi.[4] Arról van szó inkább, hogy nem vásárol meg semmit az első helyen, hanem végigjárja az áru-

[3] LÁNG Lajos: *A társadalmi deficit*. Bp. 1881. Kilián Frigyes, 47–49.

[4] KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2003. Osiris, 137.

házakat, átböngészi a lapok hirdetéseit így mérve fel, hogy egy-egy termék hol jobb, hol szebb, hol olcsóbb. Ebben a fogyasztási módozatban már mind az újsághirdetés, mind pedig a nagyáruház döntő szerepet játszik: a lap lesz az információs bázis, a nagyáruház pedig a megkeresett jövedelem elköltésének helyszíne. Úgy is mondhatnánk tehát, hogy reprezentatív célú takarékosság folyik. S ebben a reprezentatív költekezésben az olyan szlogenek, mint „bámulatosan olcsó", „olcsóbban, mint bármely csőd vagy végeladásnál", „rendkívül olcsó"[5] hatásosnak bizonyulnak a polgári egzisztenciák megszólításakor. Az hogy fontos nekik a jó ár, azt bizonyítja, hogy a takarékosságot joggal tekinthetjük a századfordulós polgári gondolkodás egyik pillérének.

Egészség és szépség

A 19. század hetvenes éveitől kezdődően a polgári mentalitásban egy olyan átalakulás ment végbe, „amely a mindennapi életkörnyezet tisztaságát, higiénikus voltát a rendezett polgári élet elengedhetetlen alkotóelemeinek sorába emelte, a fizikai, testi tisztátalanságot pedig a morális fertő képzetével hozta közös nevezőre."[6] Az életmód megváltozása szoros kölcsönhatásban van más társadalmi jelenségekkel, és természetesen a technikai fejlődéssel is, amely különösen ebben a korban hoz forradalmi újdonságokat. A kulcskérdés itt az urbanizáció lesz, a modern város kialakulása, amikor az utcákat leaszfaltozzák, becsatornázzák, a lakásokba bevezetik a folyóvizet, s aminek hatására gyökeresen megváltoznak a mindennapi élet keretei, vagyis a városkép csakúgy, mint a lakások fűtése, vízellátása, higiéniája. Ennek a változásnak a gyorsaságát jól illusztrálja az az adat, hogy 1880-ban a budapesti lakásoknak még csak 24,9%-ában van vezetékes víz, míg 1890-ben már a lakások 67,2%-a folyóvizes.[7] Ezzel párhuzamosan terjed el a polgári otthonokban a fürdőszoba, vagy éppen a folyosóvégi „pottyantós" árnyékszéket felváltó angol típusú vízöblítéses illemhely. Elsődleges tényező jelen esetben a középosztály egészségkultusza, amelynek mibenlétét a következőkben kívánom kifejteni.

Featherstone egyik tanulmányában[8] az alábbi észrevételeket olvashatjuk: a termelési kapacitás és a reálbérek növekedése a kereslet növekedését eredményezte, vagyis a fogyasztói kultúrában a tömegfogyasztás a tömegtermelés szükséges párja lett. Ennek az új kultúrának az alapja a reklám, amelyben a bőség képei már

[5] SZABÓ: *i. h.* 84.

[6] SIPOS András: *A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol.* In: *Az egyesített főváros.* (Szerk.: GYÁNI Gábor) Bp. 1998. Városháza, 115.

[7] BUZINKAY Géza: *A középosztály lakásideálja.* In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1992. MTA, 19.

[8] FEATHERSTONE, Mike: *A test a fogyasztói kultúrában.* In: FEATHERSTONE, Mike–HEPWORTH, Mike–TURNER, Bryan S.: *A test – társadalmi fejlődés és kulturális teória.* (Ford.: Erdei Pálma) Bp. 1997. Jószöveg Műhely, különösen 70–85.

a kezdetek kezdetén is felülmúlták az áruk valós tulajdonságait. A reklámok életstílust adnak el olyan módon, hogy a kívánt életformát, bizonyos termékek fogyasztásával kapcsolják össze. A megvásárolt cikkek azonban karbantartást igényelnek, a termelés ezért előállít olyan termékeket is, amelyek segítenek megóvni más, már korábban beszerzett dolgok állapotát. Featherstone megállapítja írása elején, hogy a fogyasztói kultúra ragaszkodik a test önmegőrző koncepciójához, vagyis az emberi test szépsége és egészsége is olyan dolognak minősül, amelynek állaga némi erőfeszítéssel megóvható. Tehát a szépség és az egészség maga is árucikké válik azáltal, hogy a reklámokban megvásárolható javak fogyasztásával kapcsolják össze őket. A vágyakozó és vágyat keltő test ebben a kultúrában az öröm egyik forrása lesz, vagyis ezen túl mindenkinek vállalnia kell a felelősséget azért, ahogyan kinéz. Ez a kultúra a modernista magas kultúrára emlékeztet abban, hogy önmegvalósító és aszkétizmus ellenes, képanyaga pedig azt a világot ábrázolja, amely egykor az elité volt.

A századfordulós lapok áruhirdetéseiben a kozmetikai és az egészség-megőrzési cikkek dominálnak, amelyek a legtöbb esetben együtt jelennek meg, mert a szépséget és az egészséget már rutinosan kapcsolják össze. A gyógyszer- illetve kozmetikumreklámok azt sugallják, hogy az olvasó nem áll egyedül testi vagy lelki problémájával, nem kell kiszorítottnak éreznie magát, hiszen adott áru fogyasztásával felzárkózhat azok közé, akik nem szégyellik bajukat és tesznek valamit ellene. Erre utalnak az „előtte-utána" típusú hirdetések. Nagyon széles körű azoknak a problémáknak a skálája, amelyekre ezek a hirdetések megoldást kínálnak. Lényegében ezek a reklámok a szépséget és az egészséget akarják örökké tenni. Ez természetesen lehetetlen, de kecsegtetni azért lehet vele, annál is inkább, mert a századforduló embere, de különösen a nők, már nem tudnak, vagy csak egyszerűen nem akarnak szembenézni az elmúlással, s bármit megtennének, hogy megállítsák az idő dúlását, kiváltképpen ha a tennivaló nem több, mint egy termék megvásárlása.

A termékek első csoportjába a tulajdonképpeni értelemben vett gyógyszereket és gyógyhatású készítményeket kell sorolnunk. Ezek vázlatosan a következő panaszokra kínálnak gyógyírt: vérszegénység, emésztési zavarok, gyomor- és hólyaghurut, gégebaj, rekedtség, köhögés, asztma, agyvérzés, kezdődő vakság, szívpanaszok, nátha, nyakfájdalom, izületi panaszok (reuma, köszvény), elmezavar és idegrendszeri problémák (idegesség, álmatlanság, gyöngeség, migrén, szédülés, neuraszténia). A kor gyógyszerésze azokra a problémákra kínál gyógyírt, amelyek a kor emberét leginkább foglalkoztatják, s ez nyilvánvalóan mentális kérdés.

A második csoportba a kozmetikumok sorolhatóak: a kéz- és arckenőcsök, melyek megszüntetik a bőr zsírosságát, rugalmassá teszik, megfiatalítják a bőrt, üdeséget kölcsönöznek neki, eltűntetik az olyan bőrhibákat, mint a szeplő, a pattanás és a mitesszer; azután a különböző színű púderek, amelyek kisimítják a ráncokat, redőket, eltakarják a kiütéseket, anyajegyeket, s egyéb bőrhibákat; végül a szappanok valamint egyéb tisztálkodási- és illatszerek.

A harmadik kategóriába az egyéb termékek kerülnek: a fogápolási eszközök (a fogkefék, fogkrémek, fogpépek, az olyan cikkek, melyek a fogfájást hivatottak

megszüntetni, ilyen a fogcsepp); azután a hajszeszek, amelyek meggátolják a hajhullást, egészséges fényt biztosítanak a hajnak, jók korpásodás és zsírosodás ellen; ide sorolhatók még a hajfestékek, a szőrtelenítők, és a női mell megnagyobbítását célzó csodaszerek, valamint az olyan tápszerek, melyeket betegségben legyengülteknek vagy szoptatós anyáknak ajánlanak.

A kozmetikai cikkek döntő többsége a nőket célozza meg, ami azzal függ össze, hogy a századforduló polgári feleségének nincs más dolga, mint szépnek lenni, divatosan öltözni, s a lakást úgy berendezni, hogy az enteriőr „hűen" reprezentálja felül a család voltaképpeni vagyoni helyzetét. Ha tehát elfogadjuk azt, hogy a nő feladata a férj által megkeresett jövedelem elköltése volt, akkor könnyen elképzelhető, hogy tulajdon szépségük fenntartására legalább akkora figyelmet fordítottak, mint az öltözködésükre vagy a lakás berendezési tárgyainak megválogatására. Mi más módon értelmezhetnénk az olyan magyarázat után kiáltó hirdetéseket, mint például Rosa Schafferé, aki egyenesen azzal a jelmondattal kezdi, hogy a „szépség gazdagság, a szépség hatalom"?

Hogy ennek a reprezentációnak hol voltak a határai, finoman szólva is kérdéses. Cél lehetett például a sima és selymes arcbőrön kívül az arc színe is a hófehértől a halványrózsaszínig több árnyalatban, továbbá a kéz és a haj ápoltsága, de a test alakjának, kontúrjának megfelelése is. Elvárható volt, hogy a középosztálybeli hölgy ne legyen túlontúl kövér, de túlságosan sovány sem. Olvassuk el egy hizlaló-por hirdetésének szövegét:

> † Soványság † Szép, telt testidomok a mi keleti erőporunktól 6-8 hét alatt már 30 fontnyi gyarapodásért kezeskedve. Orvosi rend. szerint. Szigorú becsületesség. Nem szédelgés. Számos köszönőlevél. Ára kartononként Mk. 2. Postautalvány vagy utánvétel. Használati utasítással. Hygien Institut Dr. Franz Steiner & Co., Berlin, 18. Königgrätzerstrasse 69.

Ugyanezen az alapon használtak mell- és vállfűzőt is, s ezért törekedhettek egyesek a kebel méretének megnagyobbítására. Figyeljük csak:

> Eszményi kebel érhető el a Pilules orientales által, Ratie gyógyszertárából Párisban, Passage Verdeau 5, az egyedüli szer, mely két hónap alatt és a nélkül, hogy az egészségnek ártana, az asszonyi kebel fejlődését, valamint a kebel idomainak szilárdságát biztosítja. Egy üvegcse ára használati utasítással együtt 3 forint. Raktár: Török József, Budapest, Király-utcza 12. sz.

Ez a hirdetés egyébként tipikus vonásokat hordoz: három olyan sajátosság figyelhető meg benne, amely általában jellemző az egészség-szépség kettős köré csoportosuló reklámok körében: a szer hatásában egyedülállónak tünteti fel magát, feltételezi a csodaszerekbe vetett naiv hitet és hangsúlyozza, hogy a készítmény az egészségre teljesen ártalmatlan.

A hirdetések különös jellegzetessége, hogy építenek a csodaszerekbe vetett hitre. Sokan akkoriban hittek az olyan egyáltalán nem etikus reklámfogásoknak, amelyek szinte csodával határos gyorsaságú gyógyulást helyeztek kilátásba, olyan bajok esetén is, amelyek ma sem gyógyíthatóak. A csodaszerek másik része kü-

lönösen univerzalitásával kelt gyanút. Ilyen például a *Vasárnapi Ujság*ban gyakran hirdetett Thierry A.-féle balzsam „csodakenőcs" elnevezéssel. Ez a szer állítólag jó mell-, tüdő-, máj-, gyomor- és minden egyéb belső betegségek ellen, külsőleg alkalmazva ez a legsikeresebb sebgyógyító-szer. Röviden idézek a hirdetés szövegéből:

> „Húzó-ereje és gyógyhatása utolérhetetlen! Fölöslegessé teszi legtöbb estben az operációkat. Ezzel a kenőccsel egy 14 esztendős gyógyíthatatlannak tartott csontszú, sőt újabban egy 22 esztendős súlyos rákszerű betegség gyógyíttatott meg. Gyulladásos és minden egyéb sebeknél, mint kitűnő antiszeptikus szer, enyhítőleg és hűsítőleg hat és csakhamar teljes gyógyulást hoz létre. Gyors puhító és oszlató hatása is van és megszabadít mindenféle, bármily mélyre hatolt idegen testektől."

Én a kor csodaszer-hitében két tényezőnek az összjátékát vélem felfedezni: egyfelől abban hisznek, hogy a tudomány előállítja azt a gyógyszert, amely korábban nem létezett, és amely akár megdöbbenthet sokoldalúságával; másfelől pedig abban, hogy mindez megtörténhet akár aznap. A szerek egészségre ártalmatlan voltának hangsúlyozása pedig egyértelműen következik a szépség és az egészség fentebb boncolgatott összefüggéséből.

Hitelesség és megbízhatóság

A hitelesség és a megbízhatóság fontos lehet a kor embere számára akkor, amikor terméket, üzletet vagy éppen bankot illetve biztosítót választ. Három részre oszthatjuk fel a hitelesség és megbízhatóság mentális közhelyeit: az üzlet megbízhatósága, jó hírneve; a termék kiváló minősége; és a bank, biztosító, vagy valamely ipari vállalat nyereségessége, prosperáló volta.

Nézzük elsőként az üzletek megbízhatóságát. Egy akkora városban, mint Budapest, több hasonló profilú cég létezett egymás mellett. Vajon hogyan választ a polgár közöttük? Az első szempont lehet nyilván a jó ár, mint arról a takarékosság kapcsán már szó esett, de egy árkategórián belül több üzlet is létezhet, arról nem is beszélve, hogy senki sem akarja selejt, esetleg rossz minőségű árura pazarolni a pénzét. Tovább árnyalja a képet, hogy van a reprezentációnak is némi szerepe, vagyis nem mindegy azt mondani társaságban, hogy mi ott készíttetünk fotót, ahol a magas udvari körök, vagy ott veszünk púdert és kalapot, ahol a szerb király. Hogyan lehet meggyőződni egy cég jó hírnevéről? Az egyik ilyen információ lehet a cégalapítás időpontja, amit nem is mulasztanak el közölni a hirdetésben, mert az hogy egy vállalkozás hosszabb időn keresztül fennmaradt, biztosítékot szolgáltat arra, hogy nem „szédelgő", vagyis nyereségvágyból nem csapja be a kuncsaftokat, tehát érdemes nála vásárolni. Hasonló okból hivatkoznak a reklámokban arra a számos köszönőlevélre, amit esetleg kapnak. Ilyen szerepet tölt be az udvari szállítói cím feltűntetése is, legyen az bármely udvaré. A leggyakoribb persze az osztrák–magyar császári és királyi. Az udvari szállítói cím a jó hírnévért és a minden igényt kielégítő minőségért hivatott kezeskedni. Ide kap-

csolódik még a reklámnak az előkelő társaságra való hivatkozása is, ami úgy tűnik, szintén befolyásolhatja a vásárló választását. A stabilitást és a megbízhatóságot erősíti az is, hogy tulajdonoscsere után gyakorta megtartják a korábban már elismerésre szert tett, jól csengő nevet, ettől remélve a korábbi vevőkör megmaradását.

Jellemző volt még a védjegyek használata. A hangsúlyozottan eredeti terméket előállító gyártó, vagy forgalmazó kereskedő újsághirdetés útján próbálta meg beépíteni a védjegyet a köztudatba. Ha ez megtörtént, a fogyasztónak vásárláskor csak annyi volt a feladata, hogy ezen védjegy megkeresésével ellenőrizze a megvásárolni kívánt termék eredetiségét. Van olyan hirdetés is, amelyben egyenesen az a felszólítás olvasható, hogy „Értéktelen hamisításoktól óvakodjunk." A védjegy egyébiránt bármi lehetett: sas, kígyó, három szív, zöld apáca, női fej, szerzetes kutyával, az aradi szabadságszobor, vagyis szinte bármi, az egyetlen kritérium a könnyen felismerhetőség volt.

A századforduló idején jelenik meg a sztárkultusz. Természetesen a reklámozók is kihasználták ezt az újonnan megnyilvánuló érdeklődést, különösen a szépítőszerek esetén, ahol bizony nehéz lehetett ellenállni egy híres szépséggel való azonosulás lehetőségének. Nézzünk is meg rögtön egy konkrét példát!

> „Kérjük a Müller J. L.-féle Blaha-Serial-Pouder-t. Blaha Lujza (Splényi báróné) művésznőnk kedvelt arcporát, úgy nappal, mint éjjel használva mindent arcpor közül a legjobb; kiváló szakemberek által megvizsgálva, vegyileg tisztának és teljesen ártalmatlannak találtatott."

A „kiváló szakemberekre" vagy „tanárokra" való hivatkozás egyébként szintén a hitelességet hivatott erősíteni. A századfordulós polgárasszony már mintakövető volt abban az értelemben, hogy alkalmasint könnyebben vásárolt meg olyan termékeket, amelyet egy híres szépasszony nevével kapcsoltak össze. Ezen túlmenően hitelesebbnek tekinthető az a készítmény, ami mellé bizony egy ünnepelt színésznő is a nevét adja. Akárcsak ma, úgy száz esztendővel ezelőtt is feltüntették, ha valamilyen díjban, elismerésben részesült egy termék. A Kwizda fluid hirdetése például így kezdődik: „7 arany, 18 ezüst érem, 30 tiszteleti és elösmerő okmány". A minőségre utalhat a származási helyre vonatkozó jelző is: ilyen értelemben a divat esetén az „angol" lesz a hívó szó, a kozmetikumok, szépségápolási termékek területén természetesen a „francia", de főleg a „párizsi", s minden más téren az „amerikai".

A hitelességet és a megbízhatóságot a pénzügyi szektorban működő vállalatok olyan módon bizonyították, hogy hirdetés formájában nyilvánosságra hozták az előző év fontosabb üzleti eredményeit. Például a Gresham, londoni életbiztosító társaság a vagyonát közli, azután az évi biztosítási és kamatbevételt, majd a társaság fennállása óta kifizetésre került összeget, végül az éves kötvénykötések számát és értékét. Az, hogy ilyen számszerűen jelennek meg ezek az adatok a hirdetésben, arra mutat rá, hogy a századforduló embere nem szlogenek alapján választ magának bankot illetve biztosítót, hanem számol. Az, hogy a polgári család az élet más területein szlogenek, híresség, mondvacsinált tekintélyek

hatása alatt hoz fogyasztási döntéseket, nem is beszélve a „mit fognak szólni?" állandó rettegéséről, akkor az ezeket a döntéseket uraló irracionális elemmel élesen szemben áll a pénzügyi területen regnáló könyörtelen racionalitás. Vagyis úgy tűnik a gazdasági, monetáris elem a leghangsúlyosabb a polgári életben.

Divat

A társadalom különböző rétegei először a viselet területén kerültek egymáshoz a legközelebb. Ez a nagyvárosi, polgári kultúra elsőre talán legszembeötlőbb jellegzetessége. Vagyis, hogy viseletében a nemesek éppúgy, mint a legszegényebbek a középosztály polgári ízlését vették át. Megfigyelhető például a városba bekerülő, falusi, paraszti környezetből érkező emberek körében a hagyományos paraszti viselet és egyéb falusi szokások gyors elhagyása. A nők jobban kötődtek egyébiránt a korábbi, megszokott falusi viseletükhöz, de mivel gyakorta gúny tárgya lett az utcán sok és bő szoknyájuk, ők is igyekeztek mielőbb váltani.[9] Pont fordítva van ez a dzsentrik esetében, ahol elsőként éppenséggel a nők kezdték el a polgári divatot és eleganciát követni,[10] míg a férfiak kivált ünnepnapokon még sokáig előszeretettel öltöttek díszmagyart. Az öltözködésben gyorsan tűntek el a nemzeti sajátságok, helyettük az egyhangú európai polgári stílus terjedt el.[11] Úgy tűnhet, hogy a korabeli polgári öltözködés össztársadalmi elterjedése demokratikus intézmény, amelyben eltűnnek a látható társadalmi különbözőségek, de nincs így. Gyáni Gábor rámutat, hogy ezzel a látszólagos demokratizálódással szemben alakul ki az öltözködés új kódja, amely már a jólétet hivatott demonstrálni. „Megmarad a reális egyenlőtlenség, vagyis a szegénység és a gazdagság ruházkodásban is kifejeződő természetes különbsége. Ám ennek most már nem a ruharendelet az intézményi eszköze, hanem a *divat* a meghatározó kánonja." – írja Gyáni.[12]

A demonstratív és hivalkodó női divatot a férfiak visszafogott öltözködési kultúrája nyomatékosította, a férfiak öltözködése ugyanis hagyományosan polgári és meglehetősen puritán maradt. Az úri nők feladata a reprodukció és reprezentáció, tehát egyfajta demonstratív fogyasztás volt. Az úrinők sem vettek meg azonban mindent az első helyen, hanem körülnéztek hol jobb, szebb, olcsóbb.[13] A divat főként a középosztály identitásának megszilárdításában játszott döntő szerepet. Sürgetővé vált az az igény, hogy a vagyoni különbségeket külsőleg, látható módon hozzák a köz tudomására. Ennek lett fóruma a divat.

[9] LUKACS, John: *Budapest, 1900.* (Ford.: Mészáros Klára) Bp. 1996. Európa, 86.

[10] Uo. 100.

[11] Uo. 86.

[12] GYÁNI Gábor: *A szatócs, az áruház és a kuncsaftjaik.* In: Uő: *Hétköznapi Budapest.* Bp. 1995. Városháza, 64.

[13] Uo. 73–75.

A képes családi lapokban a korszellem koncentráltan volt jelen, ezért öltözködési tanácsokat is bőségesen találunk bennük. Gyakoriak a levél formájában megírt tudósítások, amelyek a londoni vagy párizsi (bécsi, esetleg amerikai) férfi illetve női divatot mutatták be olvasóiknak. Mivel a divat már akkor is gyorsan változott, a nőknek (s rajtuk keresztül az egész családnak) mindennapos szükséglete volt, hogy értesüljenek arról, éppen mi divatos. (Csak egy példa erre az *Uj Idők* 1900. január 1-jei számában megjelent tudósítás az 1899. esztendő december havának londoni férfi divatjáról.[14]

Státuszjelző az, ha valaki angol szabónál varrat. Arra persze csak néhány arisztokratának és nagypolgárnak tellett, hogy ténylegesen londoni illetőségű mesterrel készíttesse el a következő évi ruhatárát. A többieknek maradtak a hazai angolszabóságok (pl. Slonka és Porth, Budapest, Régiposta utca 1.). Az ő alattuk lévő kispolgárság pedig már csak a konfekció ipar által piacra dobott, és többnyire már nem a legfrissebb divat szerint készült termékek közül válogathatott.

A kiskereskedelem koncentrációja nagyban összefüggött a divattal és a reprezentációval, ugyanis igény mutatkozott arra (s talán ez lehet a nagyáruház sikerének titka is), hogy minél gyorsabban, kényelmesebben, kevesebb szaladgálással el lehessen intézni azokat a bevásárlásokat, melyek egy bizonyos társadalmi szint fölött már elengedhetetlenek voltak. Ezzel némileg párhuzamosan jöhettek létre az olyan koncentrált hirdetések, mint amilyen az *Uj Idők*ben rendszeresen megjelent, két-három bélyegnyi területet elfoglaló hirdetésekből összeállított féloldalas blokk volt: „A hölgyeknek ajánlatos bevásárlási források." Ha végigböngésszük a rajta fellelhető reklámokat, a kínált termékek között találunk varrógépet, bőrbútort, fehérneműt, zongorát, kristály-készletet, aranyat és ezüstöt, órát és ékszert, cipőt, lámpát, szőnyeget, de még gyermekbiztosítást is. Ebben a blokkban is figyelemreméltó, hogy milyen mértékben képviseltetik magukat a reprezentatív fogyasztást kielégíteni kívánó vállalkozások.

Ha általánosságban akarunk a divattal kapcsolatos, folyóiratokban megjelenő reklámokról beszélni, elmondhatjuk, hogy az öltözködés területét nagyjából egyformán fedik le, tehát hasonló mértékben találunk felsőruházati, fehérneműi (ebből főként női), kalap, cipő, kiegészítő (kesztyű, bot, esernyő stb.) és ékszerhirdetéseket. Természetesen az üzletek szabóságokhoz kötődtek, és igen széles törzskuncsafti réteggel dolgoztak. Miután valamennyi szabóság igyekezett a legújabb divatnak megfelelő anyagot beszerezni és fazont elkészíteni, ezért vásárlóik visszajártak a már megszokott és megszeretett környezetbe. Tehát reklámra csak azoknak volt szükségük, akik újonnan nyitottak meg és még nem rendelkeztek a megfelelő vevőkörrel, vagy növelni kívánták kuncsaftjaik számát; azoknak, akik új helyre költöztek és meg akarták tartani a régi vevőiket (pl. Kaulich Etel); továbbá a századfordulón még gyerekcipőben járó nagyáruházaknak.

[14] Uj Idők, 1900. jan. 1. 1. sz. 6–7.

Nemzettudat

Bár Budapest lakosságának etnikai és vallási összetétele igen színes volt, mégis döntő többségük ragaszkodott a magyarhoz, mint nyelvhez, a magyarsághoz, mint nemzethez, valamint Magyarországhoz, mint hazához. A budapesti lakosság körében határozott volt a kötődés a '48-as eszmékhez, nagyon erős volt az Ausztriától való függetlenség gondolata, ennek jegyében ellenezték a monarchián belüli vámuniót csakúgy, mint általában mindent, ami az országot a Habsburg államalakulthoz kötötte.

A Habsburg állam elleni küzdelem egy olyan patriotizmusban nyilvánult meg, amely magyar termékek vásárlására sarkallt. A patrióták azt állították, hogy a Monarchia közös piaca nem szolgálja a magyar nemzeti érdekeket, ezért mielőbb önálló vámterületre van szükség, addig pedig a megoldást a fogyasztás nemzeti szelektivitása jelenti. Ez az eszme igen nagymértékben elterjedt, így természetesen megjelent az újsághirdetésekben is. A honi ipar pártolásának érdeme azonban ritkán uralja azokat a hirdetéseket, amelyekben jelen van, inkább csak egy újabb érv lesz a többi, más, talán jobb érvek mellett. Vagyis ezzel a politikai érvvel csak megfejelik a kereskedelmi értékeket (tartósság, olcsóság), és a társadalmi réteghez tartozás értékeit (elegáns, gavallér, úri). „A reklámozott tárgyak, s maguk a hirdetések nem pusztán társadalmi-kulturális miliőbe ágyazódtak, de nem egyszer ugyancsak társadalmilag meghatározott politikai tartalmat is magukba olvasztanak." – fogalmaz Szabó Dániel.[15] A honi ipar pártolására országos hálózattal rendelkező szervezet is alakult: a Tulipánszövetség.

Reprezentáció

A száz évvel ezelőtti polgári mentalitásnak a pénzügyi-racionális vonulata mellett a reprezentatív része volt a legfontosabb. Például a divatkövető magatartás sem egyszerűen hiúsági kérdés volt, hanem annál sokkal több: társadalmi jelzőfunkcióval bírt. Arról is esett már szó a takarékosság kapcsán, hogy a száz évvel ezelőtti polgárok nem a fogukhoz verték a garast, hanem éppen ellenkezőleg egy reprezentatív, magasabb igényszinten takarékoskodtak. Ennek a reprezentatív célú pénzköltésnek két fontos területe volt: a női divat, valamint a lakásviszonyok és a lakberendezés.

A biedermeierrel kezdődően a polgári életmód fókuszába a lakás került. Viszont míg a biedermeier az otthonból intim szentélyt faragott, addig a századforduló polgára a lakását reprezentatív térré formálta. A századforduló polgári otthona jórészt a bérházhoz kapcsolódik, a bérház viszont nem létezne az urbanizáció nélkül, így maga a polgári otthon is tipikusan városi jelenség. A városban a historizáló építészet szorítása alatt létrejött polgári otthonok nem túl lakályosak: nagy a belmagasságuk, elég sötétek, nehezen fűthetőek, berendezésükhöz elég sok tárgy kell. A la-

[15] SZABÓ: *i. h.* 95.

kókat ez a diszfunkcionalitás csak azért nem zavarta, mert a ház társadalmi szimbólum lett, s feladata az elithez tartozás látszatának fenntartása volt. A polgári bérház példaképe a barokk palota volt: ebből fakadt a túlzott belmagasság, az egymásból nyíló szobák sora, és a régiségek halmozása. A polgári enteriőrre jellemző adat, hogy a két leginkább reprezentatív célokat szolgáló helyiségnek (a szalonnak és az étkezőnek) a berendezési költsége annyiba, vagy még többe került, mint az összes többi helyiségé együttvéve.[16]

Persze nem csak a lakóhellyel lehetett reprezentálni, hanem temérdek más dologgal is: a középosztályhoz hozzá tartozott divatos öltözete, a középosztálybeli nők ékszerezettsége. A polgársághoz tartozás szimbóluma volt a cselédtartás is, jobb házakba naponta járt a frizőr, a gyerekeket Fräulein illetve gouvernante tanította német valamint francia nyelvre,[17] továbbá dukált valamilyen zenetanárnak is megjelennie a polgári otthonban heti kétszer. Mindezeken túl középosztálybeli jellegnek számított még a nyaralás is.[18] Az összes itt polgárinak, vagy középosztálybelinek titulált jellegzetesség azonban egy valamiben igencsak hasonlít a többire: valamennyit pénzért meg lehet vásárolni. Vagyis a századforduló polgári kultúrája modern fogyasztói kultúra. Amikor a társadalmi státusz főként a fogyasztással van összefüggésben, akkor a reklámok, hirdetések szerepe lényegesen felértékelődik.

A századforduló polgárai nem feltétlenül rendezhették be egész lakásukat tetszésük szerint, elegendő volt nekik igényt fordítani a reprezentatív célú helyiségek bebútorozására. Ebből fakadóan konyhabútor-reklám egyáltalán nem fordul elő. Gmehling Hermann bőrbútor gyárának hirdetési szövegében például csak étkezőbe vagy szalonba illő berendezési tárgyakról esik szó: „Bőrszékek, támlányok, mappák, papírkosarak, kályhaellenzők stb." Ennél még sokkal többet mond el a korról a folytatás: „Régi nádszékek bőrrel bevonatnak." A bőrszékek főként a nagypolgárságra voltak jellemzőek, míg a középpolgárságnak inkább csak nádszékekre tellett.[19] Vagyis a régi nádszékek bőrrel bevonása olyan módszer volt, amellyel a család anélkül látszhatott módosabbnak, hogy erre túlzottan sokat kellett volna költenie. Más bútoráruházak a nagy választékkal, a hazai gyártással és a „minden versenyt és hirdetett árakat felülmúló olcsó árakkal" próbálják magához édesgetni a vevőket, mint Patyi Kálmán és Tivadar, valamint Pápai és Náthán üzlete.

A polgári szalon (esetleg ebédlő) elképzelhetetlen volt valamilyen hangszer nélkül. Ez leggyakrabban zongora, harmónium vagy pianínó volt. Egyébként a hangszer-hirdetésekben figyelhető meg talán a legkevesebb változatosság, a legkevesebb jól megszokott vásárlócsábító trükk. Deutsch Gábor reklámjának mindössze

[16] GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten.* In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1992. MTA, 50.

[17] HANÁK Péter: *A polgári életmód.* In: *Magyarország története 1890–1918.* (Szerk.: HANÁK Péter) Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 469.

[18] Uo. 473.

[19] GYÁNI: *i. h.* 1992. 41.

ennyi a szövege: „legjutányosabban és legolcsóbban, kitűnő minőségben részletfizetés mellett is kaphatók." Philippy A. L. talán csak a jótállás szót tudja mindhez hozzátenni saját hirdetésében. És ha minden polgári otthonban volt zongora (vagy más egyéb hasonló hangszer), akkor bizony illett az is, hogy a németül és franciául tanuló csemete tudjon játszani is rajta valamicskét. Nagy igény mutatkozott ez idő tájt tehát nevelőkre, zenetanárokra, cselédekre a polgári szemléletű környékeken. És hogyha éppen egy zongoratanárnő állás nélkül maradt, hát hirdetést adott fel az *Uj Idők*ben:

„Zongoratanárnő órákat óhajt adni előkelő úriházaknál. Cím: Gyöngyösi Ilona Ujpest. Gyár-utca 73."

A polgári otthont nem csak értékes bútorok, műtárgyak, régiségek, hangszerek tehették fényűzőbbé, hanem éppen ellenkezőleg a modern technika vadonatúj vívmányai is. Ilyen volt a villanyvilágítás, a telefon, a fényképezőgép és a gramofon. Természetes, hogy az ezekkel foglalkozó vállalkozások rendszeresen hirdették magukat többek között a képes családi lapcsoportban is. Deckert és Homolka cége például telefon és villanyvilágítás beszerelésére egyaránt vállalkozott. Hirdetésük szövege a következő:

„A hangosan beszélő grafit mikrofón feltalálói és szabadalom tulajdonosai."

Csak közbevetésként jegyzem meg, hogy a hirdetés ezen kitétele, azzal együtt, hogy a cég a Magyar Királyi Államvasutak és a Magyar Állam szállítója, a vállalkozás megbízható voltáért kíván kezeskedni. Folytatom a hirdetést:

„Készít: telefonberendezéseket központtal vagy körkapcsolással elvállalja régi berendezéseknek s egyes készülékeknek alapos átalakítását, továbbá: villámhárítókat, házi sürgönyöket, tűz- és vízjelező berendezéseket stb. Villamvilágítást a legszakszerűbb kivitelben, jutányos áron végez."

Természetesen ez a cég is küld árjegyzéket, költségvetést, ajánlatot ingyen.

A századfordulón a fényképezés már nem számított csodának, de még csak ritkaságnak sem, viszont a gép az otthonokban még egyáltalán nem terjedt el. Ezért is mentek el alkalmanként a családok egy-egy fényképész műtermébe, megörökítetni magukat. Gyakoriak tehát a fényképészek újsághirdetései. Természetesen egyre többen vásároltak házi használatra is fényképezőgépeket, egyre több vállalkozás forgalmazott ilyen eszközöket, s ők is rendszeres hirdetői lettek a lapoknak. Ezek a hirdetések azonban némileg szokatlan meggyőzési stratégiákat alkalmaztak. Pejtsik Károlynál például ezt olvashatjuk:

„Karácsonyi és ujévi ajándékul kiválóan alkalmasak a fotografáló készülékek, mert szórakoztató és tanulságos időtöltést nyujtanak."

Persze akárhogy is szerelték fel a polgári otthont, mindig lehetett még valamit újítani rajta, például új, friss illatot adhattak a lakásnak valamilyen légfrissítő,

szobaillatosító segítségével. Detsinyi Frigyes „a Fekete kutyához" címzett üzletében például az alábbi illatokat kínálta megvételre: ibolya, fenyő, gyöngyvirág, orgona, széna, havasi gyopár, moharózsa, Frangepán, tearózsa, heliotróp (kerti vanília), jácint, mirtusz, kerti szegfű, orchidea és rezeda. Sőt, ha még az illat sem lenne elegendő a kitűnéshez, akkor érdemes valamilyen különleges díszállatot tartani, például kanárit:

„Magyar Kanária. Harzi kanári madár-tenyészde. Ajánlja a nagyérdemű közönség figyelmébe 10 év óta fönnálló elismert hírű tenyészdéjét, hol nappal és este világítás mellett is gyönyörűen fütyülő saját tenyésztésű és importált harzi kanárik 5 frttól 12 frtig kaphatók. Szétküldés vidékre jótállás mellett utánvétellel. Árjegyzék ingyen."

Aztán, ha valaki már úr volt, illett a nappalijába vagy a karjára valami jóféle, márkás óra is. S ha valakinek elég pénze volt rá, akár választhatta a magát Magyarhon elsőszámú órásaként beharangozó szegedi Brauswetter Jánost is. Hirdetése egyébként igen-igen reprezentatív: olcsóságot ugyan nem ígér, viszont hosszan sorolja érdemeit:

„Magyarhon első, legnagyobb és legjobb hírnevű óraüzlete."– kezdi, azután így folytatja: „Cs. és kir. Kizárólagosan szab. chronometer- és műórás, föltalálója a remontoir ingaóráknak stb. stb."

Ez a két satöbbi a végén, mintha nyomatékosítani kívánná az előzőleg elmondottakat. És hát a hirdetés végén ígért tíz év jótállás valóban tiszteletet parancsoló. Egy karórához hasonlóan kicsi, de akár státuszjelző funkcióval bíró tárgy lehetett a korban egy szép, míves bőr pénztárca, vagy egy táncrend:

„Tull Viktor a magas kormány által támogatott saját készítésű bőrdíszmű árui, pénz- és szivartárcák, ékszerdobozok, disz-albumok, paravantok, selyem és bársony különlegességek, táncrendek."

A nyaralás is középosztálybeli jellegnek tekinthető. A lapok nemcsak cikkeikkel próbálnak segíteni olvasóiknak az üdülés helyének megválasztásában, nemcsak vasúti menetrendek közlésével nyújtanak hasznos információkat, hanem hozzák a belföldi üdülőhelyek hirdetéseit is. Ezeken a reklámokon egyfelől erősen érződik, hogy „urak" számára készültek, másfelől azonban struktúrájukban lényegesen különböznek a kézzelfogható termékeket értékesíteni kívánó hirdetésektől. Ezek a hirdetések sűrűbben szedettek voltak, kevesebb szlogennel, ellenben inkább figyelve az üdülőhely által kínált lehetőségek kimerítő, de kerek mondatokba szedett felsorolására. Tekintsünk végig kettőt csupán a példa kedvéért:

„Iglófüred, klimatikus gyógyhely, vízgyógyintézet és nyaralótelep. Vasuti állomás Igló (Kassa-oberbergi vasut). Szepesvámegyében 380 méter magasságban a tenger színe fölött, nagy kiterjedésű fenyvesek közepette, pompás sétányokkal. Tükör-, kád- és fenyőfürdők, villamozás masszás, kiválóan alkalmas gyógyhely ideggyengeség, légzőszervek bántalmaiban szenvedőknek, üdülők részére. Jó konyha, mérsékelt árak, zongora-, olvasóterem, lawn-tennis. – Fürdőévad május 15-től szeptember végéig. Elő- és utóidényben tetemes árleengedés. Fürdőorvos dr. Neubauer Lajos. Posta- és távirda-állomás helyben. Utazás: Budapest – Kassa – Igló vagy Budapest – Rutka – Igló. Prospektusokkal szolgál a fürdőigazgatóság Iglófüreden."

Feltűnő, hogy milyen sokféle igényt kívánnak kielégíteni egy gyógyfürdőhelyen: tehát a fürdés mellett sétát kínálnak a fenyvesekben, zongoratermet, olvasótermet, gasztronómiai örömöket, sportolási lehetőséget. Nézzük meg a másik hirdetést is:

> „CSIZ ezidő szerint a legerősebb jód- brom- forrásfürdő. Éghajlata száraz, meleg; gyógy- eredmények meglepők. Fürdőévad május 1-től szeptember végéig. 180 kényelmesen berendezett lakszoba; szanatórium, gyógytár; zongora-, olvasó-, billiárdterem; lawn-tennis; térzene. Katonatisztek, államhivatalnokok május 1-től junius 15-éig és augusztus 15-től szeptember végéig gyógy- és fürdődíj tekintetében 50% kedvezményben részesülnek. Hivatalos fürdőorvos: Dr. Tausz Béla. Kimerítő prospektusokkal szolgál a fürdőigazgatóság, Csiz per Rima-Szécs. Az évad alatt posta és távirda helyben. Csiz a fülek-miskolci vasutvonal állomása."

A két hirdetés szerkezetében igen erősen hasonlít egymásra: mindkettő felsorolja a lehetőségeket, prospektust ígér, tájékoztat az elő- és az utóidényben igénybe vehető kedvezményekről, földrajzi, utazási tájékoztatást ad, megemlíti a kommunikációs lehetőségeket és hozza a fürdőorvos nevét. Úgy tűnik ennyi információra volt szükség ahhoz, hogy a századfordulós budapesti polgár fülét megüsse egy fürdőhely neve.

Praktikum

Erős kapcsolat mutatkozik a tárgykor polgári mentalitása és a biedermeier kori mentalitás között, ott kezdődik el ugyanis a gyakorlatiasság, a praktikus gondolkodás kiáramlása. Kis rosszindulattal ezt földhözragadtságnak is lehetne nevezni, de valójában csupán arról van szó, hogy összekapcsolták a kellemeset a hasznossal. A via activa arat ekkoriban döntő győzelmet a bios theoretikos fölött. Nézzük miként ír Harrer Ferenc visszaemlékezéseiben a századfordulóról:

> „Ez a teoretikus, mindig kicsinyítő értelemben (...) végigkísért egész városi, sőt egész közéleti pályámon. (...) Ezt a lekicsinylést nemcsak a közigazgatási gyakorlatban is legselejtesebb kollégáimtól kellett hallanom, hanem a tudományt annyira értékelő embertől is, mint Bárczy polgármester, amikor véleményem nem egyezett az ő „gyakorlati" terveivel."[20]

Mégis ezt a gyakorlati elemet a legnehezebb desztillált formában előállítani. Ez azért különös, mert van gyakorlatiasság a takarékosság területén, a pozitív értelemben vett nacionalizmusban, az egészség megőrzésében, valamint abban hogy szeretnének megbízható cégekkel kapcsolatba lépni. A polgári gondolkodás praktikus oldala az volt, amely a takarékosságot gyakran még a reprezentálni vágyás ellenében is uralomra tudta juttatni.

Az első példa talán a félkész ecet hirdetése lehet, amely azt állítja, hogy egyrészt a kész ecet gyakorta rossz alapanyagokból készül, másrészt pedig a hosszas

[20] HARRER Ferenc: *Egy magyar polgár élete*. Bp. 1968. Gondolat, 77.

raktározás alatt megromlik. Érveléstechnikailag a hirdetés teljes szövege egy racionális érvrendszerre van felépítve, attól függetlenül, hogy igaz vagy hamis-e az érvelés.

> „Ne vásároljon kész eczetet! A készen vásárolt eczet a hosszu raktározás miatt gyakran elromlik és többnyire oly rossz anyagokból készült, hogy élvezhetetlen és egészségtelen. A legjobb eczethez ugy juthat, ha Vinacetet vesz, amelyet csak vízzel kell higitani s azonnal a legkitünőbb eczetet produkálja. Kapható minden nagyobb csemege-, füszer- droguista üzletben. Árak: ¼ literes üveg 1 korona, 1 literes üveg 3 korona. Óvakodjunk az utánzatoktól és csak Vinacetet fogadjunk el."

Ez a reklám tehát az én meggyőződésem szerint a praktikummal van összefüggésben. Ha összevetjük ezt az eddig vizsgálatba vett hirdetésekkel, akkor radikális különbséget tapasztalunk, főként abban, hogy ez a józan észre próbál hatni, így nem is annyira reklámnak hat, mint inkább valamilyen felvilágosító tanításnak.

A következő, ettől teljesen különböző hirdetésben én megint ennek a praktikumnak a rezdülését vélem felfedezni. Az előző kicsi volt, rengeteg szöveggel, nos ez pont az ellenkezője: nagy felület, kevés szöveg, tiszta fehér területen egyszerű fekete betűk:

> „Irodai czikkek Schwanhäussertől időt és pénzt takarítanak meg, rendet és kényelmet szereznek. Képes árjegyzéket ingyen és bérm. küld: Schwanhäusser" – és a végén pontos cím.

Pozitív értékek társulnak tehát a termékhez, de nem elérhetetlenek, hanem egyszerűek, csöppet sem nagy dolgok. Kétségtelenül a századforduló egyébként is racionális, praktikus kavalkádjában ezek az irodák voltak az ésszerűség fellegvárai. Az iroda volt a tiszta fej birodalma, ott nem ábrándozni kellett, hanem produkálni. A jó munkához pedig mi kell? Idő, pénz, rend és kényelem, vagyis azok az értékek, melyeket Schwanhäusser kínál. Ezért kötődik ez a hirdetés az én megítélésem szerint elsősorban a praktikumhoz, mint mentális toposzhoz.

A polgárság gyakorlatiasságára legtisztább formában a Hattyú gőzmosóról írt reklámriport kíván hatni.[21] Röviden ismertetném a szöveget, amelyet Anteus néven szignált a szerzője: Budapesten ma már minden gépesített, ezért különös a mosóműhelyek középkori elmaradottsága, ezt leküzdendő, a fehérneműnek épült fel a Hattyú, a tudományos, automata mosónő, amely mint jószággal bánik a fehérneművel. Nem klórt használ végre, hanem visszatér a régi és jól bevált szappan és víz kombinációhoz. Aki nem hinné el esetleg a tudósítónak a leírtakat, az elmehet személyesen is a Hattyúba, hogy saját szemével győződjön meg a munkafolyamat szakszerűségéről.

> „Egy óra leforgása alatt a tisztaság darvinizmusával ösmerkedhetik meg: az egyik kapun beviszik a szenyest, a másik kapun kihozzák a hófehér fehérneműt. (...) Nézzük közelebbről ezt az érdekes proczedurát. Kezdődik a kézi mosáson, mert minden egyes portéka a gyári tisztogatás előtt a mosónők revizióján megy által. Ha már itt bevált,

[21] A Hét 1900. ápr. 29. 17. sz. 274–275.

akkor beledobják az amerikai teknőbe, amelynek körforgó gépe ötszáz mosónő-erővel megsulykolja, átmossa s végül tovább adja czentrifugális masina-kollegájának, amely viszont kipréseli a szappanos vizet. A sajtó hatalmasan működik, az utolsó csöpp víz is kiszorul, ugy, hogy a fehérnemű most már megérett a rotációs gépre. (...) Egyik lemezére kerül a kifacsart vászon, a másik oldalon már kivasalva, hófehéren bukkan elő a kész fehérnemű. Akár egy megérkező fejedelemre, fehér ruhás leányok várnak rá, akik szépen rendbe rakják és selyempapirba csavarva rendeltetési helyére küldik."

Az igazgató Sebestyén Kálmán, a self-made gyáros beutazta Európát, csak azért, hogy megtanuljon mosni. Lelkiismeretesen végzi munkáját, ismeri az összes portékát, nem véletlen tehát, hogy a gyár napról-napra növekszik, s ma már túlzás nélkül köztisztasági faktornak lehet tekinteni. A Hattyúhoz tartozik egy vegyi tisztító intézet is, itt mossák többek között egy színház kosztümjeit is. Ez a gyár a közvagyont szolgálja: értéket takarít meg, a tiszta kezelés pedig az egyes ember érdekét is szolgálja.

Ehhez nem lehet sokat hozzátenni, hiszen nyilvánvaló, hogy ésszerűségi alapokon álló érveléssel állunk szemben, amely sok egyéb, korábban már részletesebben tárgyalt értékkel operál, de amelynek valódi rendező elve mégis a polgárság gyakorlatiassága. Jól foglalja össze az olyan érveket, amelyek igaznak csenghettek a kor emberének fülében. A technika robbanásszerű fejlődésének korában mi másra lehetne hivatkozni, mint a gépesítésre. A polgári takarékosságra hat a kímélő mosásra való utalás, hiszen olcsóbb ez, mint folyton újat venni a klór által tönkretett ruhadarabok helyett. Bemutatja a tulajdonost, Sebestyén Kálmánt, aki, mint a kor hőse jelenik a cikkben: önmaga erejéből lett valaki, sikeres, egyre bővülő vállalkozás vezetője, aki nem volt rest kontinens-szerte tanulni, hogy tényleg profi legyen abban, amit csinál. Nem véletlenül jellemzi úgy Sebestyént a cikkíró, hogy „amerikai tevékenységű és magyar becsületességű gyáros", akire nagy szüksége van Budapestnek. A megbízhatóságot erősíti az a tény, hogy egy színház is tisztíttat itt, valamint az is, hogy a gyár folyamatosan bővül, vagyis a vállalkozás sikeres, egyre többen választják és így egyre több munkája akad. Nagyon fontos nemcsak a cikkben, hanem a Hattyú gőzmosó hirdetésében is, hogy „megtekintésre a gyár a n. é. közönség rendelkezésére áll". Talán ez a leggyakorlatiasabb eleme a Hattyú reklámjának: a saját szemmel való meggyőződés lehetőségének felajánlása.

Ezen tényezők figyelembevételével kijelenthető, hogy a polgári kultúrában nagyon fontos volt a gyakorlatiasság és az ésszerűség, és ez a kor biedermeier előzményének figyelembevételével nem is tekinthető meglepőnek.

Tény, hogy a polgári rangot nem lehet egy havi fix összeghez mint cenzushoz kötni. Ahhoz, hogy valaki polgár legyen, polgári módon kell gondolkodnia, vagyis a polgárság maga valamiképpen a világlátással függ össze. Tehát azzal a kérdéssel, hogy miként gondolkodott egy polgár, tulajdonképpen a polgárság lényegére kérdeztem rá. Kétségtelen, hogy a polgári gondolkodás általában egyfajta anyagi módossággal is együtt járt, de sokan fenntarthatták ügyeskedéssel is a polgári életszínvonalat, és nem vitás, hogy ezt azért tették, mert úgy gondolkodtak, mint egy polgár, és a világ szemében is polgárnak akartak látszani. Ezt a polgári gondolkodást pró-

báltam elég durván leegyszerűsíteni néhány vezérmotívumra, amelyek gyakori összefonódásaikkal talán kiadják ennek a mentalitásnak a szövetét. Az a hét gondolati kategória, amelyeknek megalkotására kísérletet tettem, nem egymás mellett állnak, nem egyenrangúak, még csak nem is mindig csengenek egybe, sőt néha szöges ellentétben állnak egymással. Úgy lehetne az egymáshoz való viszonyukat meghatározni, hogy közöttük családi hasonlóság áll fenn, vagyis csak együttesen jellemzik általában a korhangulatot, s nem külön-külön, csak együtt árulnak el valamit arról, akit polgárnak nevezhettek száz évvel ezelőtt. Másfelől súlyozni lehet a polgári gondolkodás toposzait, és a súlyozás eredményeként azt kapjuk, hogy a reprezentáció és a praktikum volt a két legjelentősebb késztetés, amelyek kölcsönhatása végeredményben meghatározta a polgár gondolkodását minden más területen. Reprezentáció és praktikum: annyira ellentétes ez a két fogalom, mégis ennek a két fogalomnak az együttesében ragadható meg valójában a századfordulós polgári lét.

SÁNDOR DEGE

The civil-mentality of Budapest reflected in the press' advertisements at the turn of the century

Analysing the components of civil mentality at the end of the 19th and beginning of the 20th century, significant clichés may be traced that are deeply rooted in the consumption habits as well as in the advertisements of that time. Upon analysing the advertisements these mental structures can be exposed and researched. Seven basic categories are set up from clichés found in the advertisements: (1) economization, (2) health and beauty, (3) credibility and reliability, (4) fashion, (5) national consciousness, (6) representation, (7) practical common sense. The essay deals with each of them in detail; quotes a large number of advertisements as examples to support the rightfulness of the seven basic categories.

The citizen at that time got the most essential information from the press, therefore the advertisers wanted to reach him and gain him through this agent. The essay focuses on the detailed research of slogans, pictures, trade marks, prices, marketing strategies and tries to draw conclusions from them highlighting the mentality and ideology that generated them. These being in every aspects the precedents of today's consumer society and its mentality.

The type of goods advertised in the press characterise the citizen's existential mentality, and one's necessities. Most often we come across with the advertisements of medicine and curative products, but that of cosmetic products are not less typical. To be fashionable dressed was essentially designating one's rank, therefore the advertisements connected to fashion are very frequent. Representation is part of the civil mentality, in order to satisfy this need, a wide range of advertisements reckon upon it: health-resort facilities, decors, jewellery, watches, fancy leatherworks, modern inventions (telephone, gramophone, electric lighting etc).However to be practical was also essential for them, very often the citizen was persuaded only by practical principles, for example many advertisements highlight their reasonable prices.

The essay's basic aim is to find the most general positive values of citizen families, and to find out how these values are connected to the mentality characterising the examined period. The mentality itself cannot be researched, but it surfaces itself in the advertisements. Examining these, the practical values and the anxiousness of representation are the major trends that can be traced in the everyday life of a citizen. Being practical and being representative at the same time may seem contradictory, but their interplay demonstrates appropriately the everyday life of that time.

KÖZLEMÉNYEK

1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztett Magyarországról. A 16. század angoljait élénken foglalkoztatta a század húszas éveiben kezdődő, de igazán csak a hatvanas években tudatosított török veszedelem. Ezzel már Sir Thomas More, vagyis a humanista Morus Tamás foglalkozott egy, képzelt magyar szereplők párbeszédére írt, „Vigasztaló párbeszéd a megpróbáltatásban" c. hosszabb értekezésében.[1] Bár a rendszeres hírlevélre még jónéhány évtizedig várnia kellett az angol közönségnek és a friss külföldi hírekről főleg csak a kancellária értesült hozzávetőleges pontossággal, volt egy csatorna, amin keresztül az átlagpolgár mégis megtudhatott valamit arról, mi történik a nagyvilágban. Informátora az egyház volt, amely elsősorban a megreformált vallás igazát igyekezett az angol hívekben meggyökereztetni. Emiatt lett az Erzsébet-kor első nagy sikerkönyve John Fox *Actes and Monuments of these Latter and Perilous Days...* című, de általában a *Book of Martyrs* címen ismert, 1563-ban Londonban kiadott műve. Ez a protestáns szellemiségű „mártírológia" nem csupán a római katolikus egyház válságainak és folyamatos eretneküldözésének szentelt sok helyet, hanem részletesen foglalkozott a bűnös kereszténység büntetéseként felfogott török hódításokkal és a Hunyadiak törökellenes háborúival is. És mivel Fox könyve minden angol protestáns templomban ott volt a Biblia mellett, nem meglepő, hogy ugyanebben az időben az anglikán egyház figyelme is több ízben Magyarország felé fordult.

Már 1564-ből ismerünk egy olyan gyászbeszédet, amelyet Edmund Grindal londoni püspök, későbbi canterbury-i érsek, Ferdinánd császár halálára tartott a Szent Pál székesegyházban. Grindal dicséri az elhunyt törökellenes harcait és némileg Morus szellemében bírálja a magyar királyságot megosztó pártoskodást:

> „Ferdinánd király szüntelenül arra törekedett, hogy segítséget kapjon a török ellen, de semmi ilyet nem kapott és egyedül kellett küzdenie ezzel az igen erős tirannussal... továbbá különféle magyar főurakkal, akik összeesküdtek ellene a törökkel (így a Vajdával, akivel összeveszett), ami több gondot okozott neki, mint a török teljes ereje".[2]

Grindalnak ezt a beszédét még ugyanabban az évben latinra fordították, hogy azt Anglián kívül is olvashassák; a fordító éppen a már említett John Fox volt. Az essexi egyetem könyvtárának Harsnett-gyűjteményéből nemrégiben előkerült egy olyan nyomtatvány, ami arra vall, hogy Matthew Parker, 1559 óta Canterbury érseke, hamarosan Grindal után felszólítást intézett híveihez, foglalják imáikba a török által megtámadott Magyarországot. Az évszám nélkül kiadott, de 1566-ra datálható mű Nagy Szulejmán utolsó magyarországi hadjáratának idején keletkezett, a címe: *A Fourme*

[1] *A Dialogue of Comfort against Tribulation.* London, 1553. Teljes magyar szövege csak tavaly jelent meg, Gergely Zsuzsanna fordításában.

[2] GRINDAL, Edmund: *Remains.* Cambridge, 1843. 15–16. A „Vajda" itt Zápolya Jánost jelenti.

to be used in Common Prayer, vagyis „A mindennapi imádság idején használandó (imádság)formula".[3] Maga a műfaj nem egészen új, hiszen a londoni püspök már az előző évben kiadott egy hasonló jellegű füzetet, amelyben a töröknek Málta meghódítására irányuló törekvéseiről tudósítja híveit, azzal, hogy ha Málta elesik, ez „további veszélyekkel járhat a kereszténység többi részére".[4] Matthew Parker két oldalas bevezetőjéből viszont kiderül, Canterbury érseke nem csupán jól van informálva a magyarországi helyzetről, de (okkal) tart attól, ha egész Magyarország török kézre kerül, az súlyos következményekkel járhat a kereszténység egészére nézve.

Mielőtt alább fordításban közölnénk Parker szövegének egy részét, érdemes az imádságformula teljes címét (korabeli helyesírással) közölni, annál is inkább, mert az érsek heti három napon ajánlja a híveknek, hogy imádkozzanak a magyarokért. Tehát: *„A Fourme to be used in Common prayer, every Sunday, Wednesday, and Friday, through the whole Realme: To excite and stirre all godly people to pray unto God for the preservation of those Christians and their Countreys that are nowe invaded by the Turke in Hungary or elswhere"*. Nagyon valószínű, hogy az imádságformula kibocsájtását megelőzte a császári diplomácia segély-kérelme I. Erzsébethez. Ez csak olyan formában talált meghallgatásra, hogy a királynő néhány angol katonatisztnek engedélyezte, hogy csatlakozzanak Miksa császárnak a török ellen tervezett hadjáratához – tudjuk, hogy például Sziget elestekor a császári táborban több angol tiszt tartózkodott, akik aztán a fegyverszünet megkötése miatt mégsem tudtak részt venni a háborúban. Ami Sziget elfoglalását illeti, arról Petrus Bizarri informálta az angol kancelláriát 1566. október 27-én küldött levelében.[5]

Matthew Parker az imádságformula bevezetőjében először beszámol a keresztény erők máltai győzelméről, majd így folytatja:

> „A török... akit a gonosz szándék és a bosszúvágy ösztökél, most szárazföldön behatolt a Magyar Királyságba (amelyik hosszú időn át az egész kereszténység igen erős várfala és védelme volt), sokkal szörnyűbb módon és iszonyúbban, nagyobb sereggel és erőszakkal, mint akár tavaly, akár bármikor korábban az ember emlékezetében. Mivel a mi országunk, amely távol esik tőlük, nem képes segíteni nekik időben emberrel, nyújtsunk legalább szellemi segítséget, azaz őszinte, szívből jövő és buzgó imádsággal forduljunk értük a hatalmas Istenhez, hogy adjon erőt a Császár őexcellenciájának".

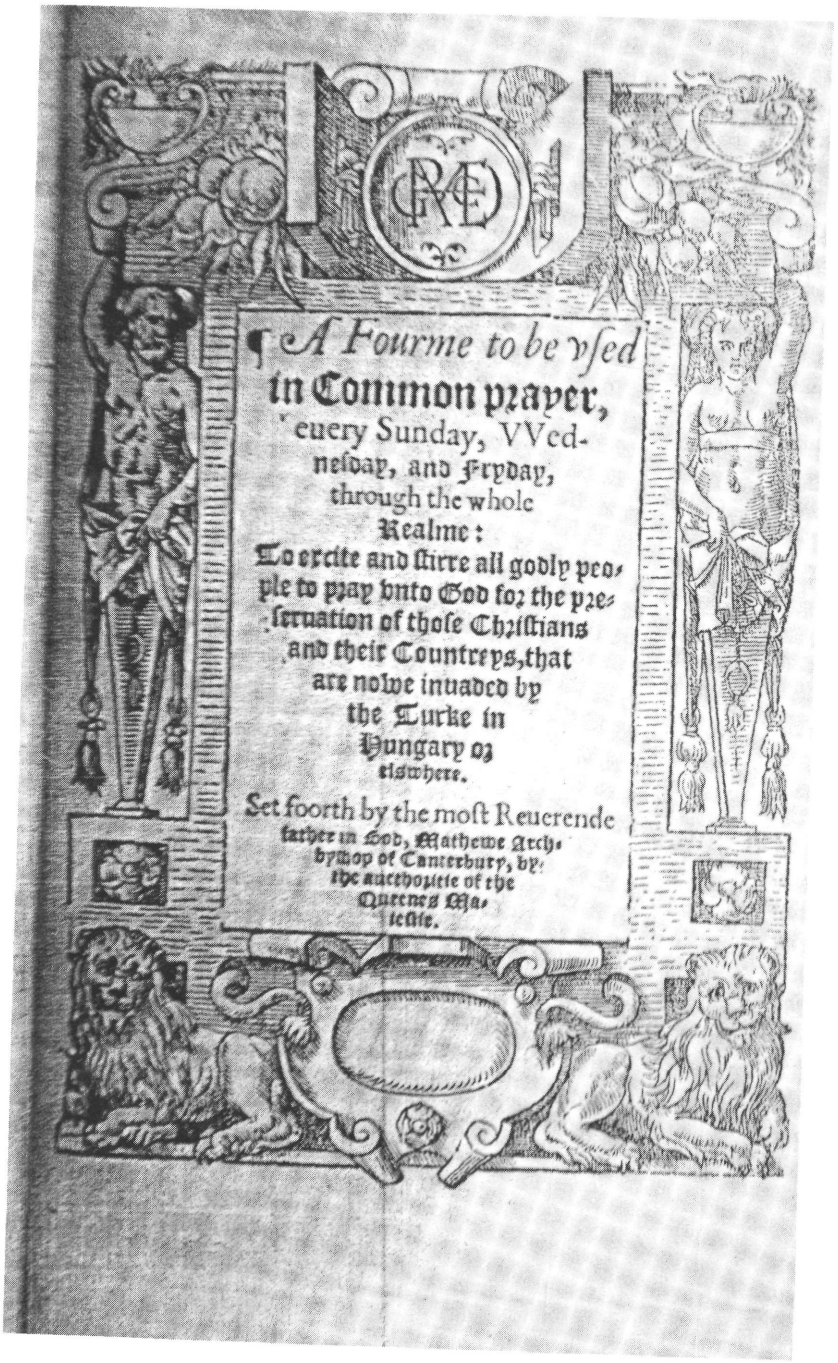
Az, hogy Parker mennyire tisztában van a magyarországi helyzettel és a teljes török hódítás várható következményeivel, a következő részből világlik ki:

> „És ha a hitetlenek [vagyis a mozlimok], akik már most is uralják ennek az igen jóravaló és erős királyságnak a nagyobbik részét, felül tudnának kerekedni az egész országon (amit ne adjon Isten), az egész maradék kereszténység szinte meztelen marad, nyitott az előbb említett vad és igen kegyetlen ellenség, a török beütései és hadjáratai előtt, az egész kereszténység legszörnyűbb veszélyére."

[3] London [1566], nyomtatták Richard Iugge és John Cawood. Példányai a *Short-Title Catalogue... 1475–1640* szerint a British Libraryben, az oxfordi Bodley könyvtárában és a cambridgei Emmanuel College könyvtárában is megtalálhatók.

[4] *A Fourme to be used in Common Prayer...to excite all godly people to praye unto God for the delivery of those Christians that are now invaded by the Turke...* London, Wyllyam Seres, [1565]. Egyetlen fennmaradt példánya a British Libraryben.

[5] *Calendar of State Papers. Foreign Series of the Reign of Elizabeth I. 1566–1568*. London, 1871. 140.

¶ A Fourme to be vſed
in Common prayer,
euery Sunday, VVed-
neſday, and Fryday,
through the whole
Realme:
To excite and ſtirre all godly peo-
ple to pray vnto God for the pre-
ſeruation of thoſe Chriſtians
and their Countreys, that
are nowe inuaded by
the Turke in
Hungary or
elſwhere.
Set foorth by the moſt Reuerende
father in God, Mathewe Arch-
byſhop of Canterbury, by
the auctoritie of the
Queenes Ma-
ieſtie.

Ezután három zsoltár és két erre alkalmazható imádság, valamint egy „litánia" következik. Az egyik imában határozott utalás van a küszöbön álló magyarországi harcokra:

> „Adj szolgádnak, a Császárnak és a vele együtt összegyűlt keresztény seregnek elég erőt és bátorságot, hogy mi és ők, akik boldogan nevezik magukat kereszténynek, kinn békében és bensőjükben hangos dicsérettel illethessük és dicsőíthessük szent neved mindörökké".[6]

1566 gyászos év a magyar történelemben. Hiába imádkoztatta Matthew Parker a protestáns angol hívőket, Szigetet mégis bevette a roppant túlerőben lévő török. De vajon a kereszténység féltésén kívül mi késztethette Canterbury érsekét arra, hogy egy katolikus uralkodó győzelméért fohászkodjon? A Habsburgokkal való szövetség ekkoriban az angol külpolitika egyik fontos céljának látszott, tárgyalások folytak Károly főherceg és I. Erzsébet lehetséges házasságáról, amelyek végül Sussex Earljének 1567-es bécsi látogatásával fejeződtek be, ahol az Earl kitüntette ugyan Miksa császárt a Térdszalagrenddel, de a házasság ügyében – a két fél vallásának különbözősége miatt – nem tudott dűlőre jutni.[7] Mivel a királynő az angol egyház feje volt, s az ő udvari nyomdája adta ki az imádságformulát, nyilvánvaló, hogy 1566 folyamán egy percre ezért is fordult legmagasabb rangú főpapjának, Matthew Parkernek teljes figyelme a törökkel harcoló Magyarország felé.

GÖMÖRI GYÖRGY

A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658). A protestáns egyházak legfontosabb dokumentumai közé tartoznak a zsinati jegyzőkönyvek. Különösen azok az elsőrangú, néha pótolhatatlan források, amelyek a reformáció első évszázadaiban keletkeztek. 16. századi zsinati végzéseket tett közzé Kiss Áron.[1] Az evangélikus egyház zsinatairól az egyik legrégibb jegyzőkönyv a „Protocollum Synodale Superintendentiae Transdanubianae 1608–1642";[2] az erdélyi református zsinatokról a „Consistorialia",[3] a dunántúli reformátusságról a most ismertetendő jegyzőkönyv. Többnek „különleges" sorsa volt, hiszen a századok során sokat hányódtak, megsérültek. Például az erdélyi zsinatok végzéseit tartalmazó eredeti jegyzőkönyv elégett Nagyenyeden, amikor 1848 januárjában kigyulladt a püspöki levéltár,[4] csak másolatban maradt fent. A Dunántúli Református Egyházkerületnek, bár sokáig elveszettnek hitték, megmaradt e fontos irata. A dokumentum jelenleg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található.[5]

[6] *Forms of Prayer*, kolligátum a University of Essex, Harsnett gyűjteményében, ebben az imádságformula jelzete: I.f.11(3)

[7] SOMERSET, Anne: *Elizabeth I.* London, 1997. Phoenix Press, 256.

[1] KISS Áron: *A XVI században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp., Magyarországi Protestáns Egylet, 1881.

[2] BENCZE Imre: *Magyari István sárvári prédikátor élete és munkái.* Bp., Evangélikus Múzeum, 1995. 69.

[3] BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* Kolozsvár, Kolozsvári Református Teológia Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 1999. /Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3./ 5.

[4] Uo., 28.

[5] Jelzete: Cat. VI. Relig. Tit. III. k/1.

A jegyzőkönyv 912 lapból áll, nincs mind teleírva, az utolsó bejegyzés az 504. lapon található. 18. századi tartalomjegyzéke 44 lap, ez nincs befűzve. A címlapon a következő olvasható:

> Anno MDCXII: 19 et 20 die mensis Junii post meam (J. Canisai) in ecclesiam Papensem commigrationem quatriduo celebrata est synodus in civitate KEÖRMEND in qua Venerabilis Vir D. Stephanus Pathainus aulicus tum temporis Spectabilis ac Magnifici D. d. Francisci de Batthian concionator in Szalonoc (loco admodum Venerandi superintendentis D. Stephani Beythe post mortem) in Superintendem Ecclesiarum.

Az utolsó zsinatot, amelyről bejegyzés készült, 1658. június 15-én tartották Pápán.

A kötet láthatólag több kéz munkája. Több zsinati feljegyzés első lapja díszes. A jegyzőkönyv nem a zsinatokon készült, hanem az ott írt jegyzeteket másolták utólag a könyvbe. Az 1640-es és 1650-es években tartott egyházkerületi gyülések iratai közül sok hiányzik, ezek számára üresen hagytak több lapot. Az 1657. április 24-én tartott zsinat összehívólevele és a november 1-jén lezajlott tanácskozás eredeti feljegyzései is megtalálhatók a Főszékesegyházi Könyvtárban.[6]

A jegyzőkönyvet Kanizsai Pálfi János kezdte el vezetni Pathai István püspöksége alatt.[7] Az első feljegyzés az 1612-ben június 19-én és 20-án tartott körmendi zsinatról való. Bár Kanizsai már 1612-től írta az eseményeket, hivatalosan csak az 1617. május 1-jén, a Köveskúton tartott zsinaton bízták meg a jegyzői feladatok ellátásával. Utána Czeglédi Szabó Pált tették meg jegyzővé, majd Gál Imre írta tovább a kötetet, aki – mint két elődje –, püspök lett (1649–1655), de az ő püspöksége alatt csak az 1649-es és 1655-ös zsinatokat jegyezték be. A kötetet a jegyző, majd az 1650-es években már a püspök őrizte.

Kanizsai feljegyzései kezdetben szűkszavúak, később egyre részletesebbé válnak. Minden esetben leírta a zsinat helyét és pontos idejét. Ezután következett a zsinaton résztvevők névsora. A lelkészeket egyházmegyénként sorolta fel. Ez alapján nyomon követhetjük az egyházkerület változásait, amit Thury Etele a dunántúli superintendentiáról írt művében részletesen bemutatott. A prédikátorok mellett feltüntették szolgálati helyüket is, így könnyen ki lehet következtetni, hogy ki hol mennyi ideig volt lelkész, vagy volt-e betöltetlen állás. A jelenlévők után a hiányzók nevei következnek. A zsinatokról csak indokoltan és igazoltan lehetett távol maradni. Végül a lelkésznek avatandók neveit találjuk meg és azokat a tételeket, amelyekről vitatkozniuk kellett felszentelésük előtt.

Lejegyezték a zsinatok különféle határozatait, áthelyezéseket, intéseket. Mivel a zsinat az egyházi bíróság legfőbb fóruma volt, itt került sor a házassági perek elintézésre is. Érdekes, hogy a gyűléseken hozott törvényeket sem Kanizsai, sem a többi jegyző nem írta bele a jegyzőkönyvbe.

A protokollumban nemcsak a zsinatok eseményeit jegyezték fel, hanem olyan eseményeket is, amelyek az egyházkerületben történtek vagy a superintendencia életét érintették. Így „annalesként" is működött a dokumentum, és ezért kerültek bele 1619-es pozsonyi országgyűlés eseményei vagy 1646-os szatmári nemzeti zsinatról küldött levél.

A zsinatok nagy részét Pápán, Németújváron, Körmenden, Köveskúton, Komjátiban és Szentlőrincen tartották.

[6] Uo., Cat. VI. Relig. Tit III. k/5–6.

[7] Nem véletlen, hogy Pathai István Kanizsai Pálfi Jánost bízta meg ezzel a feladattal. Kanizsai Heidelbergben tanult, ahonnan hazahozta tanára, David Pareus, szellemiségét. Így a Dunántúlon hamar megvalósultak a híres professzor eszméi, melyről hű tanúságot tesz a jegyzőkönyv. (Vö. HELTAI János: *Alvinzi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., Balassi Kiadó, 1994.; Uő: *David Pareus magyar kapcsolatai*. In: *Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*. Szeged, 1989. 18–20.)

Amint már említettük, a jegyzőkönyvet Esztergomban őrzik. A katalógusban található feljegyzés szerint Batthyány Lajos körmendi birtokáról került az esztergomi érsek birtokába.[8] Ám ez a feljegyzés valószínűleg téves, mert a Csáky Miklós érsek halálakor felvett jegyzékben már a következő tétel található: Synodi Calvinistarum in Hungaria celebratae in manuscripto.[9]

A protokollum vagy a gályarab prédikátorok idején kerülhetett katolikus kézbe, amikor két vizsgálat is volt Pápán, 1671-ben és 1674-ben, vagy 1725-ben, amikor az Esterházyak elvették a pápai gyülekezet anyakönyvét.[10] 1671 elején még Pápán lehetett a jegyzőkönyv, mert Kocsi Csergő Bálint, aki akkor a református iskola rektora volt, így írt: „Este hét óra után a ház asztalánál két könyökére támaszkodva olvasta a zsinatok végzéseiről szóló könyvet."[11]

A dunántúli zsinatok jegyzőkönyvével Thury Etele foglalkozott a század elején, ő látott neki a kiadásának. A közléssel – szinte kizárólagosan a *Protestáns Egyháztörténeti Adattár*ban – az 1628. június 27-én Pápán tartott zsinatig jutott el. Az 1908-ban megjelent VII. évfolyamban adta ki az 1612 júniusától az 1617 szeptemberéig tartott zsinatok iratait. Ebben az időszakban összesen 12 konzisztóriumot tartottak: Körmenden, Komjátiban, Pápán, Köveskúton, Szécsényben és Szentlőrincen. A VIII. évfolyamban az 1618 januárjától az 1622 novemberéig terjedő időszak feljegyzéseit találjuk. A IX. évfolyamban három feljegyzést találunk az 1619-es pozsonyi országgyűlésről, itt található továbbá az 1623 augusztusától 1628 júniusáig rendezett gyűlések anyaga is. Ezek mellett Thury még kiadta az 1630. június 18–19-én Pápán tartott zsinat kánonjait, az 1633. május 8-i zsinat katalógusát és az 1643. évi május 19-én és 20-án tartott csöglei zsinat jegyzőkönyvét.[12]

Az 1630-as pápai zsinat végzéseit Mokos Gyula is megjelentette.[13] Ezek a kánonok Kanizsai Pálfi-törvények néven is ismeretesek lettek: Articuli Ecclesiarum Orthodoxorum per Joannem Paulidem Caniseum.[14]

Függelékként közöljük a protokollum tartalmát, s jelezzük, hogy melyik rész kiadott (és hol), illetve melyiknek nincs még szövegkiadása.

[8] Az egyházkerület nagy része a Batthyány család birtokán terült el. A család, mint ekkor a legtöbb magyar nemesi család, áttért a protestáns hitre. Batthyány Ferenc († 1625), aki Sopron vármegyei főispán, illetve a dunántúli részek főkapitánya volt, támogatta az ekkor induló fiatal egyházat. Fia, Ádám (1609–1659) 1629-ben Pázmány Péter tevékenységének köszönhetően rekatolizált. Batthyány Ádám szépunokája Batthyány József (1727–1799) a papi hivatást választotta. Szombathelyi, majd pozsonyi prépost, aztán erdélyi püspök és később kalocsai érsek lett. 1776-ban elfoglalhatta az esztergomi érseki széket is, sőt 1778-ban bíbornoki rangot kapott. Könyvtárát még Pozsonyban katalogizáltatta.

[9] Esztergom, Prímási Levéltár, 23, Protocollum Funeris Nicolai Csáky. Csáky Miklós József 1751 és 1757 között volt esztergomi érsek. Könyvhagyatékának leltárát 1757. június 16-án keltezték. Az ő nagybátyja (Csáky László) telepítette le a pálosokat Pápán 1638.

[10] SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia – A XVII. század teológiai irodalma.* Bp., Balás László Könyvkereskedés, 1943. 70.

[11] MIKLÓS Dezső: *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet.* A szerző kiadása. Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája, 1991. 98.

[12] THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I.* Pozsony, Kalligram Kiadó, 1998. 218–295, 296–297.

[13] MOKOS Gyula: *A hercegszöllősi kánon.* Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1901. 221–237.

[14] Részletes kiadásait lásd a függelékben.

Függelék

A 17. századi dunántúli református zsinatok protokollumának tartalma

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
p.1.	1612. jún. 19–20., Körmend	Adattár, VII. évf.,[15] 115–116.
pp.2–3.	1612. nov. 11–12., Köveskút	Adattár, VII. évf., 116–120.
p.4.	1613. jún. 5–6., Körmend	Adattár, VII. évf. 140–142. Kánonai (magyarul): THURY, 173–194.
pp.5–7.	1613. nov. 11–12., Szécsény	Adattár, VII. évf., 142–146.
p.8.	1614. jún. 18–20., Pápa	Adattár, VII. évf. 146–147.
pp.9–11.	1614. aug. 24–25., Köveskút	Adattár, VII. évf., 147–153.
p.12.	1615. aug. 10., Köveskút	Adattár, VII. évf., 154.
p.12.	1615. szept. 9., Komjáti	Adattár, VII. évf. 154–155.
p.13.	1616. jún. 8–9., Pápa	Adattár, VII. évf., 156.
pp.14–15.	1616. nov. 2., Szentlőrinc	Adattár, VII. évf., 156–158.
pp.16–37.	1617. máj. 1., Köveskút	Adattár, VII. évf., 158–197.
pp.38–43.	1618. jan., 17–18. Pápa	Adattár, VIII. évf., 1–14.
pp.44–51.	1618. nov. 1–3., Szentlőrinc	Adattár, VIII. évf., 18–32. A lelkészek névsora, presbiterek névsora: THURY, 198–203.
pp.52–59.	1619. máj. 1., Pápa	Adattár, VIII. évf., 32–48. A presbiterek teendői (magyarul): THURY, 204.
pp.60–64.	1619. aug. 24., Körmend	Adattár, VIII. évf., 48–54. A zsinat végét nem közli
pp.64–65.	1619. szept. 1., Sók	Adattár, VIII. évf., 55–58.
p.65.	De Martino Szegedino	Adattár, VIII. évf., 58–59.
p.66.	De Dieta Posoniensi 1619.	Adattár, IX. évf[16]., 35–37.
p.67.	Az posony Gyülesben Oratioczka 1619.	Adattár, IX. évf. 37–39.
pp.68–69.	Helvét egyházak kérései Pozsony	Adattár, IX. évf., 39–41.
pp.70–71.	De negotio religionis	Nincs közlés
p.71.	De S. Coena in Templo	Adattár, IX. évf., 41–42.
p.72.	Testimoniales Venerandi D. Petri Czene	Adattár, VIII. évf., 60–61.
p.72.	De Martino Szegedino 1620. Jan. 8	Adattár, VIII. évf., 59–60.

[15] *Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. THURY Etele. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1908.

[16] *Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. POKOLY József. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1910.

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
p.73.	De Andrea M Szencino 1620	Adattár, VIII. évf., 61–63.
pp.73–74.	1620. feb. 7., Pápa	Adattár, VIII. évf., 63.
p.74.	1620. feb. 24., Pápa, határozat	Adattár, VIII. évf., 64–65.
p.74.	1620. feb. 24., Pápa, Szenczi Dávidról	Adattár, VIII. évf., 65–66.
pp.75–78.	1620. máj. 10., Németújvár	Adattár, VIII. évf., 66–74.
pp.79–85.	1621. júl. 1., Veszprém	Adattár, VIII. évf., 74–84.
pp.87–92.	1622. máj. 3–5., Pápa	Adattár, VIII. évf., 85–93.
pp.92–98.	Epicedium D. Petri Czene	Adattár, VIII. évf., 93–100.
pp.99–102.	1622. nov. 11., Szentlőrinc	Adattár, VIII. évf., 101–105.
pp.103–113.	1623. aug. 24., Szentlőrinc	Adattár, IX. évf., 43–58.
p.114.	üres	
p.115.	Quorundam celebrium...	Nincs közlés
p.116.	üres	
pp.117–128.	1624. máj. 16., Körmend	Adattár, IX. évf., 58–72.
pp.129–131.	1625. jún. 24–26., Pápa	Adattár, IX. évf., 72–76.
pp.132–133.	1625. júl. 1., Németújvár	Adattár, IX. évf., 76–79.
p.134.	1625.júl. 6.–1625. dec. 24. Feljegyzések	Adattár, IX. évf., 79–81.
p.135.	1626. jan. 5.– jún. 6. Feljegyzések	Adattár, IX. évf., 82–83.
p.136.	üres	
pp.137–141.	1626. jún. 24–28., Szentlőrinc	Adattár, IX. évf., 84–91.
pp.142–144.	üres	
p.145.	1626. okt. 8. Typogaphiáról	Adattár, IX. évf., 91–92.
p.146.	Feljegyzések	Nincs közölve
pp.147–155.	1627. máj. 12–14., Körmend	Adattár, IX. évf., 94–104.
pp.156–158.	üres	
p.159.	1627. jún. 28-tól feljegyzések	Adattár, IX. évf., 104–105.
p.160.	üres	
pp.161–168.	1628. jún. 28–29., Pápa	Adattár, IX. évf., 105–112.
pp.169–174.	üres	
pp.174–177.	Feljegyzések	Nincs közölve
pp.178–192.	1629., Pápa	Nincs közölve
pp.193–216.	1629. márc. 18., Körmend.	A jelenvoltak névsora kiadva: THURY, 255–258.
pp.217–239.	1629. jún. 19–21., Pápa	Nincs közölve.
pp.240–260.	1629. okt. 31., Pápa	Nincs közölve.

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
pp.261–264.	1630. jún. 18–19., Pápa	Kiadva: THURY, 279–295 (magyarul). MOKOS, 221–237.
p.264.	1631. feb. 19., Polyan	Nincs közölve.
pp.265–267.	1631. máj. 28–29., Körmend	Nincs közölve.
p.268.	üres	
pp.269–291.	1632. jún. 23–24., Pápa	Nincs közölve.
pp.292–303.	1633. máj. 8., Köveskút	Thury presbiterek névsora
pp.304–308.	1633. aug. 8–9., Veszprém	Nincs közölve.
pp.309–317.	1633. szept. 20., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.317–322.	1633. nov. 2–4., Szentlőrinc	Nincs közölve.
pp.322–336.	Feljegyzések 1634 elejéről (január – április)	Nincs közölve.
pp.336–345.	1634. máj. 16–18., Csögle	Kivonatolva kiadva: THURY, 311–313.
pp.346–352.	1634. jún. 7., Kiskomárom.	Kivonatolva kiadva: THURY, 321–323.
pp.353–363.	1635. máj. 8–10., Szentlőrinc	Nincs közölve.
pp.363–366.	1635. okt. 31. és nov. 1., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.366–368.	1636. feb. 27–29., Kiskomárom	Nincs közölve.
pp.368–374.	1639. máj. 25., Csögle	Nincs közelve.
pp.375–376.	üres	
pp.377–380.	1640. jún. 19., Köveskút	Nincs közölve.
pp.381–384.	1641. jún. 4–5., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.385–391.	1642. jún. 25., Szentlőrinc	Nincs közölve.
p.392.	üres	
pp.393–397.	1643. máj. 19–20., Csögle.	A jelenvoltak névsora kiadva: THURY, 342–344.
pp.398–404.	üres	
pp.405–407.	1646. máj. 1., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.407–408.	Feljegyzés az 1646-os Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinatról	Nincs közölve.
pp.409–410.	1647. máj. 21–22., Szentlőrinc	Nincs közölve.
p.411.	1647. márc. 19–20., Kiskomárom	Nincs közölve.
pp.412–414.	üres	
pp.415–418.	1648. máj. 12–13., Mezőlak	Nincs közölve.
pp.419–432.	1649. szept. 14–15., Pápa	Nincs közölve.
pp.433–440.	üres	

A protokollum lapszáma	A feljegyzésre vonatkozó adatok	A kiadás helye
pp.441–444.	1654. jún. 30., Pápa	Nincs közölve.
pp.445–448.	üres	
pp.449–450.	1655. jún. 1–3., Pápa	Nincs közölve.
pp.451–458.	üres	
pp.459–460.	1656. aug. 20.	Nincs közölve.
pp.461–462.	1655. okt. 30., Pápa	Nincs közölve.
pp.463–478.	üres	
pp.479–483.	1656. ápr. 21–22., Bőd	Nincs közölve.
pp.484–486.	üres	
pp.487–492.	1657. máj. 24–25., Pápa	Nincs közölve.
pp.493–494.	üres	
pp.495–496.	1657. nov. 1., Pápa	Nincs közölve.
pp.497–498.	üres	
pp.499–504.	1658. jún. 15–17., Pápa	Nincs közölve.
pp.504-tól	üres	

SIMON SZILVIA

Egy népfelvilágosító mű 1775-ből. A 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodás eszméinek hazai elterjedése, valamint a felvilágosult abszolutista kormányzat közegészségügyi és oktatásügyi viszonyainkat javítani kívánó intézkedései következtében indult meg a magyar nyelvű népfelvilágosító könyvek kiadása. A magyar nyelv használata gyakran a művek előszavaiban is megfogalmazott széles körű ismeretterjesztő, felvilágosító szándékot mutat. E könyvek kifejezetten gyakorlati céllal íródtak. Szerzőik a babonák, a tudatlanság felszámolását, a hasznos ismeretek terjesztését tűzték ki célul. Többségük a helyes paraszti gazdálkodás kérdéseivel, az egészség fenntartásának szabályaival, a csecsemőápolással és a gyermeknevelléssel foglakozik, de vannak köztük a nép általános műveltségének emelésére szolgáló művek is. Ezek sorába tartozik Molnár János jezsuita szerzetesnek a felvilágosodás eszmeköréből táplálkozó, népfelvilágosító céllal írott munkája, amely 1775-ben jelent meg *Pásztorember, vagy a pásztorok tanításáról két könyv* címmel, Pozsonyban, Landerer Mihálynál.

Molnár János a magyar felvilágosodás korának egyik méltatlanul mellőzött, sokoldalú tudósa, a magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő irodalom egyik első művelője, aki tanári tevékenységével, tudományos munkásságával, egész életével szolgálni kívánta hazáját. Kortársai, Kazinczy, Baróti Szabó Dávid, Horváth Ádám, Virág Benedek ismerték és elismerték, Révai Miklós mesterének, Ürményi József, akinek tanára volt, példaképének tekintette. Az utókor azonban nem becsülte őt érdemei szerint. Egyetlen rövid, és tévedésekkel teli életrajz látott napvilágot róla 1896-ban[1]. Zemplén Jolán[2] ugyan kimerítően és tudományos alapossággal elemzi fizikáját, ám többi műveről, még a teológiaiakról sem készült érdemi méltatás.

[1] PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei.* Szeged, 1896.
[2] ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964.

Kép nem maradt fenn róla, de 1787-ben Kazinczy – aki Szepesváralján látogatta meg – ilyennek látta: „Szálas, csontos férfi, nyájas, beszédes, ömledező, de aki soha nem nevete..."[3] Egy későbbi visszaemlékezésben pedig ezt olvashatjuk: „magas, inkább sovány, mint hízott, barnahajú ember volt. Mindig komoly, de éppen nem mogorva, tekintete nyílt és élénk, társalgása mindenkivel szemben nyájas; akit egyszer megszeretett, ahhoz mindvégig ragaszkodott."[4]

Életútja nem bővelkedik különös fordulatokban. A Győr megyei Csécsényben született 1728-ban egy szegény molnármester fiaként. A győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumban tanult. 1745. október 15-én lépett a jezsuita rendbe. Bécsben, Szakolcán, Grácban és Kassán folytatta tanulmányait, közben azonban a rend hagyományainak megfelelően tanított is, Sárospatakon, Kassán, Esztergomban, Budán és Nagyszombatban. 1756-ban ismét Grácba küldték, hogy teológiai tanulmányait befejezze. Négy évet töltött itt. 1759-ben szentelték pappá Nagyszombatban. Megtanult németül, franciául, de tudott latinul, görögül és héberül is. 1759–1767-ig Nagyszombatban etikát, retorikát és bölcseletet, később Kolozsváron, Győrben, Budán és Nagyváradon teológiát tanított. A rend feloszlatása után néhány évig szülőfalujában lelkészkedett. 1776-ban kinevezték a budai királyi akadémia igazgatójává, és az egyetemi tanács assesorává. A kortársak szerint kiváló tanár volt.[5] 1784-ben II. József szepesi kanonokká nevezte ki. Húsz évet töltött itt elvonulva, csendes, de folytonos munkában. A szepesi káptalan irattárában található feljegyzések szerint minden idejét, olvasással és írással töltötte.[6] Itt halt meg 1804-ben, 76 éves korában. Hatalmas életművet hagyott az utókorra, amelyben fordításokat, egyháztörténeti,[7] dogmatikai,[8] hitvédelmi[9] műveken, egyházi beszédeken[10] kívül természettudományi,[11] építészeti,[12] pedagógiaelméleti műveket,[13] tankönyve-

[3] KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: KAZINCZY Ferenc: *Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok*. Bp. 1979. 290.

[4] Tudományos Gyűjtemény 1819. XI. 117.

[5] Ürményi József országbíró, a Ratio Educationis egyik alkotója, aki tanítványa volt, mindig a legmelegebb szavakkal emlékezett meg róla.

[6] Vö. PÉCSI Ödön: *Molnár János élete és művei*. Szeged, 1896. 12.

[7] *Az anya-szent-egyháznak történeti. Mellyeket a régi, és utóbbi írók válogatott nyomdokaszerént egybe-szedett, és elé-adott. I.–IV.* Nagyszombat, 1769., 1770., 1771.,1788.

[8] *Concionum dogmaticarum, ac moralium dominicis totius anni congruentium synopsis. Plures eadem die sacras orationes repraesentans ea ratione, ut praeter thema epitome exordii, patriumque sermonis ceterarum proponatur, instructa verbi Dei, sanctorumque patrum sententiis*. Cassoviae, 1787.

[9] *A megtérő reformatus elmélkedéséről négy könyvei*. Nagyszombat, 1763.; *Az oltári szentségről és áldozatról a reformátusok paizsa ellen hármas könyv*. Pozsony, 1775.; *De ratione critica legendi libros modernii temporis sine iactvra religionis, et veritatis*. I–II. Posonii & Cassoviae, 1776.

[10] *Urnapi prédikátzió, mellyel urunk 1769. eszt. pünkösd havának 25. napján a n. kolozsvári közép-öreg utczán tartott*. Kolozsvár, 1769.; *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló predikátziók*. Posonii – Cassoviae, 1777.; *Szent Ágoston hármas levele, mellyeket megmagyarázott és oktató fejtegetésekkel eléadott a római közönséges hitűeknek lelki vigasztalásokra*. Pozsony, 1780.

[11] *A természetiekről. Newton tanitványainak nyomdoka szerént hat könyv*. Posonii – Cassoviae, 1777.; *Zoologicon. Complexum historiam natvralem animalivm, monvmentis inavgvrationis Bvdensis institvtae e decreto, formvlisqve Mariae Theresiae... insertvm*. Budae, 1780.; *Phytologicon, complexum historiam naturalem vegetabilium*. Budae, 1780.; *Oryctologicon, complexum historiam naturalem mineralium*. Budae, 1780. (Összefoglaló címe: *Physiologicon complexum historiae naturalis*. A három verses munka kéziratai és cenzúrai példányai megtalálhatóak az Egyetemi Könyvtárban.)

[12] *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760.

[13] *Petrovszky Sándor urhoz... tizenöt levelei. midőn őtet a jó nevelésről való irásra ösztönözné*. Posonii – Cassoviae, 1776.

ket és közművelődési célokat szolgáló munkákat is találunk. Kéziratban maradt egy a magyar történelmet bemutató tankönyve is.[14]

Az 1775-ben megjelent *Pásztorember, vagy a pásztorok tanításáról két könyv* című munkájának megírását az ajánlás szerint Petrovszky Sándor lovas főhadnagy szorgalmazta, és megjelentetését is ő tette lehetővé. A szerző a mecénást „a köz jó nagy gondú és érdemű nevelőjének" nevezi.[15] A bevezetésben arról ír, hogy a főhadnagy egy beszélgetés során Faludi Ferenc műveire utalva kifejtette,[16] hogy születtek művek a „nemes emberről", az „udvari emberről", de a szegény „Pásztor Emberről", aki „Istennek, Embernek, Hazának" oly sok hasznot hajt munkájával, megfeledkeztek. Pedig nagy mulasztás a pásztorokat tudatlanságban, tanítás nélkül hagyni, hiszen ők értelmes emberek, és a haza hasznos polgárai. A szerző hangsúlyozza, hogy Isten a szegény embereket is szép elmebéli tulajdonságokkal ruházta fel, és az, hogy nem tanulhatnak, nem az ő bűnük. Molnár János maga is szegény sorból származott, és soha nem tagadta meg azokat, akik közül jött, nekik akart használni, ismereteket nyújtani ezzel, és a többi ismeretterjesztő művével is.

A pásztoremberekhez szólva kiemeli, hogy a könyv olyan hasznos munka, amelyet minden egyszerű ember, akit az Isten józan elmével ruházott fel, megért. Javasolja, hogy közös „kenyerezés", „pipázás", „faragás" közben, aki olvasni tud, olvassa fel a többieknek a könyvet. Igaz, „ritka a Pásztorok között, aki olvasni tudjon", jegyzi meg a szerző, ezért a pásztorok gazdáihoz és gazdasszonyaihoz fordulva őket kéri, hogy „mulatság gyanánt vagy egyenes ösztönzéssel" olvassák fel a könyvet a „mezei tselédek jobbítására."

Hosszasan fejtegeti, hogy mennyivel többet érnének el a gazdák a szegény írástudatlan nép nemesítése terén a szép szóval történő oktatással, erkölcsnemesítő, tudást növelő könyvek felolvasásával, „mint a pattogó, durva fenyegetődéssel."

A könyv első része a pásztorok Isten, a második része az emberek előtti megbecsüléséről szól. Bibliai történeteken keresztül mutatja meg, miért választott nép Isten szemében a pásztoroké. Példákkal bizonyítja, hány vitéz, fejedelem és próféta került ki a pásztorok közül.

A második részben a szerző leírja, milyen sokféle dolgot köszönhet a nemzet a pásztoroknak. Az ő érdemük az asztalra kerülő „jó ízű hús", a „meleg ködmön", a „tsizma", de a „vitéz gyors paripája" is. A pásztor alapvető dolga az állatok őrzése, nevelése, de ezen kívül más módon is elősegítheti hazája és önmaga boldogulását. Ha „elkerüli a lélekvesztő henyélést", marad ideje olyan tevékenységek megtanulására, amelyek „a Pásztornak első dolgával is egybe-férhetnek." Az állatok őrzése közben a mezőn a pásztorok foglakozhatnának háló fonással, vagy a „fából készülő sok féle edénynek, kalánnak, tányérnak, vedernek, igának, járomnak" készítésével. Ezek a mesterségek könnyen megtanulhatók, és egy értelmes ember hamar elsajátítja a fogásokat.

A szerző javasolja, hogy az egyes vidékeken a pásztorok vezető emberei tartsanak tanácskozást, nézzenek körül, mit készítenek a környékbeli mesteremberek, mit árulnak a kereskedők, „s gondolják meg: nem lehetne é egyik Pásztornak az egyik Mester–ember példája szerént, a másiknak, s a többinak egyebek nyomdoka-ként valamit próbálni, s arra szoktatni kisded kortól a fiatalabb Pásztorokat?"[17] Nézete szerint egyszerű módon, de szorgalommal és kitartással számos hasznot hozó egyéb tevékenységet is megtanulhatnának és végezhetnek a pásztorok napi munkájuk mel-

[14] Historiae Hungariae Synopsis; Analecta artium et scientiarum, quae in scholis grammaticis et institutis secundum regium institutum in Hungaria pertractantur. OSzK Kézirattár.

[15] A buzgó katolikus Petrovszky család a Somogy megyei Bükkösd uraként szép barokk templomot építtetett a községben.

[16] FALUDI Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember.* Nagyszombat, 1748.; FALUDI Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony.* Nagyszombat, 1748. FALUDI Ferenc: *Bölcs és figyelmetes udvari ember.* Nagyszombat, 1750.

[17] MOLNÁR János: *Pásztor ember.* Pozsony, 1775. 72.

lett. Ilyen például a gyógynövények gyűjtése, szalmából, vesszőből használati tárgyak készítése. „Jobbulni kell, igyekezni kell", vallja a szerző, és ennek egy lehetséges útja az új dolgok megtanulása. Ez a szép hasznot is hozó tevékenység kettős értékű. Egyrészt az eladott árúkból befolyó összeg segíti a pásztor és családja megélhetését, másrészt elvonja őket olyan nem kívánatos dolgoktól, mint az ivás és a henyélés.

Köztudott, hogy a pásztorok sok időt töltenek a mezőn éjjel és nappal. Ezt az időt sokan elvesztegetik, pedig lelkük épülésére, a természet megfigyelésével is eltölthetnék. Ebben kíván nekik segítséget nyújtani a Molnár János azzal, hogy a természeti jelenségeket közérthető stílusban, de tudományos alapon magyarázza, éppen azért, hogy a pásztorok megértsék ég és a föld titkait, változásának okait. Úgy gondolja, hogy a pásztorok a Nap, a Hold, a csillagok, a szivárvány, a szél, a tűz szemlélését tudatosabban végezhetik, ha vannak bizonyos alapvető ismereteik ezekről, és nem csak a tudatlanságból eredő babonákra hagyatkoznak.

A szerző kora új természettudományos eredményeit felhasználva magyarázza a Nap járását, a holdtölte és a holdfogyatkozás jelenségét, az „bújdosó tsillagok" mozgását, a szél keletkezését, a szivárvány megjelenésének okait, a villámlást és a mennydörgést, az árapályt a tűz és a víz, a meleg és a hideg, a fény, a színek problémakörét, a „levegőég" tulajdonságait, a szélmalom működését, sőt az elektromosságot is. Ezek mind olyan jelenségek, amelyekkel a pásztor nap-mint nap találkozik. Molnár János fontosnak tartja, hogy mindezekről pontos, és tudományosan megalapozott fogalmai legyenek a mezőn élő embereknek. Értsék a jelenségek okait, és ne féljenek olyan dolgoktól, amelyek egyszerű érvekkel magyarázhatóak és így mindenki számára érthetőekké válnak. Részletesen ír például a Napról, mely „néha egyenesebben és meredékesebben, néha pedig harántékosabban ereszti a földre a sugárit. Emekkor több sugár el-tsúszik a fejünk fölött, s a földbe bé nem ereszkedik, azért télen, amikor történik, kevesebbet melegíti a földet. Nyáron ellenben, minthogy nagyobb karikát vet fejünk fölött, tovább melegít, s egyenesen több sugárt ereszt a földbe, azért melegebb sokkal a föld. Az a melegség meg-indítja a föld nedvességét, meg-aprítja s alkalmatossá teszi, hogy azt a gyökér magához szíjja. Így nevekedik a fű, a fa..."[18] A szivárvány jelenségének magyarázatakor például nem felejti el megjegyezni, hogy „gyermek költemény, hogy a szivárvány embert vagy békát szí maga felé."

A természetben élő pásztor szoros közelségben él az állatokkal. A szerző véleménye szerint fontos, hogy aki állatokkal foglakozik, ismerje is azokat. Szórakoztató, egyszerű formában, de mégis tudományos alapossággal tárgyalja a különböző állatok tulajdonságait. Érdekességképpen ír olyan, nálunk nem honos állatokról, mit például az elefánt, a tigris, az oroszlán, a párduc, a teve, a majom, a strucc, de a könyv e részének gerincét az itthon ismert állatok leírása adja. Ír a medvéről, a farkasról, a lóról, a rókáról, a szamárról, a kutyáról, a sünről, a borzról, a mókusról, a vidráról, a menyétről, a hangyáról, a gólyáról, a galambról, a hollóról, a tyúkról, a fecskéről, a harkályról, a sasról, a méhekről. Az állatok külső és belső tulajdonságain, hasznán és kárán kívül érdekes és tanulságos történetekkel is fűszerezi a szerző ezeket az ismertetéseket.

Külön hangsúlyozza, hogy könyve olvasása hasznos, de szórakoztató is, és ami ennél fontosabb, továbbgondolásra, közös beszélgetésekre serkentő. Munkája végén olyan könyveket sorol fel a szerző, amelyek a szegény, iskolázatlan embereknek érthetőek és hasznosak.

FEHÉR KATALIN

[18] Uo. 86–87.

Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékéről. Az erdélyi születésű Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök[1] tevékenysége a 20. század első feléig Magyarországon többé-kevésbé ismert volt,[2] az újabb hazai életrajzi és általános lexikonokból azonban neve már sorra kimaradt (*Magyar Nagylexikon*, *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, *Révai Új Lexikona*). Pompeji régészeti emlékeit ismertető könyvének említésével napjainkban gyakrabban találkozunk külföldi tudománytörténeti munkákban és antikváriumok internetes honlapjain, mint hazai publikációkban.

Goró Lajos 1802 szeptemberétől a bécsi katonai mérnök-akadémián tanult,[3] 1805 szeptemberében mérnökkari kadét (Ingenieur Corps Cadet), 1807-ben főhadnagy (Oberlieutenant) lett. 1809-ben, a napóleoni háborúk idején, részt vett az asperni csatában, illetve a pozsonyi hídfő védelmében. A művészet és irodalom iránti korai érdeklődésének jele 1809-ben Pozsonyban megjelent „Eggy ének Aspern ütközete után" című költeménye, amelynek mottójául Kisfaludy Sándor (Himfy) és Csokonai Vitéz Mihály verseiből vett sorokat választott.

1813 és 1815 között Itáliában, majd 1816 elejétől Dalmáciában (Spalatóban) szolgált. Dalmáciai tartózkodása alatt rendszeresen tanulmányozta Spalato, Salona és a környék római emlékeit. 1821-ben Nápolyba vezényelték, ahol – felettesei, Johann Frimont[4] és Hrabovszky János támogatásával – Pompeji romjait mérte fel és rajzolta le. 1824–25 körül – nemcsak régészeti tárgyú írásaival – a Josef Hormayr által szerkesztett bécsi *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* nápolyi tudósítója volt.

1825-ben Bécsben kiadott, rézmetszetekkel és litográfiákkal illusztrált *Wanderungen durch Pompeji* című könyvét[5] a honi újságok, folyóiratok az európai műveltséghez, tudományossághoz

[1] PAPP Júlia: „...nem csak karddal, hanem pennámmal is használni..." Adatok Agyagfalvi Goró Lajos (1786–1843) hadmérnök életrajzához és pályaképéhez. 2005. Kézirat.

[2] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp. 1894. 1296–1297. hasáb.; SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar Képzőművészeti Lexikon.* 1915. I. 590.; UÖK: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Lexikon-gyűjteményében lévő kézirat, 1137–1139. (A korábbi irodalom ismertetésével); BEVILAQUA Béla dr.: *Százéves magyar könyv Herculaneum és Pompeji romjairól.* = Újság 1927. augusztus 14, 36.; UÖ: *Magyar és magyar vonatkozású haditechnikai nyomtatványok a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum Könyvtárában.* = Hadimúzeumi Lapok 1928. Április hó 1. füzet. 35–37. (téves biográfiai adatokkal); ÖRKÉNYI Ottília: *A művészettörténeti gondolat.* Bp. 1941. 52–56.

[3] *Oesterreichisches Militär-Konversations-Lexikon.* Unter Mitwirkung mehrerer Offiziere der K. k. Armee. Redigirt und herausgegeben von. J. HIRTENFELD. Zweiter Band. Wien 1852. 763–764.; *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe.* Nach den vom k. u. k. Obersten des Genie-Stabes Heinrich Blasek hinterlassenen Manuscripten und Vorarbeiten... zusammengestellt und bearbeitet durch Franz RIEGER. Wien, 1898. I. 419; *Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie. 1717–1869.* Verfasst von Friedrich GATTI, k. und k. Oberst der Armeestandes. Wien, 1901. I. Band. 656.

[4] Gorónak Frimontnak fűződő tartós pártfogolti kapcsolatát jelzi egy 1828-ban írt alkalmi költeménye. *Fő-méltóságú Báró Frimont János Antrodokói Hertzegnek, a' palotai pompás templom talpköve letételekor alázatos tiszteletűl Kisasszony hava' 31-kén 1828.* Nagy-Váradon, Tichy János' Könyvnyomtató-intézetében.

[5] *Wanderungen durch Pompeii von Ludwig Goro von Agyagfalva, Hauptmann in K. K. Österreichischen Génie Corps, Ritter des königlich-sizilianischen militärischen St. Georg-Ordens der Wiedervereinigung.* Wien, 1825, bei Mörschner und Jasper.

való felzárkózás követendő példájaként üdvözölték.[6] Goró tevékenységére, illetve személyes kutatási tapasztalatokra támaszkodó régészeti szakmunkájára a korabeli külföldi sajtó is felfigyelt.[7] A hazai újságok néhány évvel később hazafias büszkeséggel adták hírül, hogy Goró Lajosnak,

> „ki a' Herkulanumi régiségek' ásásairól írott, 's némelly Felségektől is szép jutalmakra érdemesített tudós munkája által nevét egész Európában híressé tette" az uralkodó „kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy elvállalhassa azon Diplomákat, mellyeket neki, mint tagjoknak a' Nápolyi Burbon-Herkulanumi Akadémia, és a' Római Archeológiai Társaság küldött."[8]

Goró Nápolyból alkalmanként a magyar sajtónak is küldött beszámolókat. A bécsi *Magyar Kurir* a Vezúv 1822-es kitöréséről szóló sorozatát közölte,[9] a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VIII. kötetének Régiségek rovata pedig a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékét ismertető tudósítását.

1829-ben visszakerült Erdélybe, ahol a császári katonai építészeti igazgatóság munkatársaként részt vett a kolozsvári laktanya tervezésében.[10] 1835-ben őrnaggyá léptették elő,[11] majd 1836-tól Nagyszebenben illetve Temesváron a hadmérnökség területi igazgatójaként (Fortifications-Districts Direktor) szolgált. János főhercegnek, a General Genie Direction vezetőjének küldött hivatali jelentéseiben alkalmanként történeti és régészeti ismereteit is kamatoztatta.[12] Könyvtárát, Tiziano Danae című festményének Itáliában készült másolatát és több mint 400 darabból álló antik pénzgyűjteményét az 1842-ben megalapítani szándékozott Erdélyi Múzeumra hagyta.[13] 1843-ban – néhány hónappal nyugdíjba vonulása után – Nagyszebenben halt meg.[14]

◆

A nápolyi síremlékekkel foglalkozó írásában Goró figyelmét elsősorban Nagy Lajos király öccsének, a politikai ellenfelei által 1345-ben meggyilkoltatott András hercegnek a sírkövére összpontosította, de hazai vonatkozása miatt megemlíti azt az 1599-ben készült, az elhunytak szobrával díszített síremléket is, amelybe I. Károly, Martell Károly és Habsburg Clementia hamvai kerültek.

[6] Kedveskedő 1824. harmadik kötet, 41–43.; Tudományos Gyűjtemény 1825. III. 121–123., VI. 127.; Magyar Kurir 1825. II. 366–368.; Felső-Magyarországi Minerva 1826. 4. negyed. 977–983.

[7] Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 1824. No. 149–150. 811–812.; Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1825. Zweites Quartel. No. 44. 366–367.; *Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde.* Dritter Band. Leipzig, 1825. 350–366.; Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und des geselligen Lebens 1825. Nr. 41. 167–168.; Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung 1825. Nr. 98. 298–301.; Kunstbatt 1825. október 17. 83. sz. 330–332.

[8] Hazai és Külföldi Tudósítások 1828. I. 249.; Tudományos Gyűjtemény 1828. IV. 120.

[9] Magyar Kurir 1822. II. 346–348, 353–356.

[10] JAKAB Elek: *Kolozsvár története. III.* Bp. 1888. 627–651.

[11] Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, General Genie Direction (Protokoll) 1835. (No. 242, 306.)

[12] „Bemerkungen. In historischen und militairischen Hinsicht, der Bergschloss und die Gegend von Déva betreffend," Haus- Hof- und Staatsarchív, Kriegsarchív, Bécs, General Genie Direction 1835–1185 (Carlsburg am 18ten October 1835.)

[13] *Az erdélyi nagyfejedelemség' 's hozzá visszakapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeinek Kolozsvár Szabad Királyi Várossában 1841ik Év November 15ik napján kezdődött Ország Gyűlésökről készített Jegyzőkönyv.* Kolozsvártt, 1841. 569–570.

[14] Erdélyi Híradó 1843. nov. 21. 93. sz. 553.; Múlt és Jelen 1843. nov. 21. 93. sz. 368.

„Egy hazánkat illető történetnek emlékét, melly itt Europának legdélibb szegeletében sok más számtalan monumentumok között mintegy elrejtve fekszik, méltó hogy Magyar hazánk közelebbről esmerje.

Hogy Nagy Lajos Királyunknak testvér öttse, András millyen erőszakosan élettetett meg 1345-ben Johanna gonosz feleségétől az Aversai akkori Királyi Kastélyban (most Kaszárnya), azt mindenki tudja. Az is esmeretes, hogy az ablakon kihányt holt testét Ursus Minutulus Nápolyi Kanonok tisztességesen eltemette. De hová? mitsoda emlék és sír-írás fedi hamvait ezen szerentsétlen ifjú fejedelemnek? az talán hazámban még esmeretlen.

Ezen Magyar Királyi Hertzegnek hamvai feküsznek az ide való Sz. Januárius püspöki templomban, a' sekrestye ajtaja mellett jobbra. Emlék-köve négy szegletű fejér márványból van szépen kifaragva. Közepét egy párkány, szegeleteit négy tzimer-mező ékesíti. A' felső két mezőbe, melly tojás kerekségű, 's mellyet egy gerenda balról jobbra két egyenlő részre oszt, négy liliom vagyon kivágva. Az alsó két tzimer-mező karika formájú, egyikben balról egy koronázott – a' másikban egy pikkelyes oroszlány van.

Ezen emlékkő felső részébe a' két tzimer között ezen sír-írás vagyon nagy római betűkkel tisztán bevágva:

Andreae Caroli Uberti Pannoniae Regis Filio
Neapolitanor. Regi
Joannae Uxoris Dolo et Laqueo necato
Ursi Minutuli Pietate hic recondito
Ne Regis corpus insepultum sepultumve facinus
Posteris remaneret
Franciscus Berardi F. Capycius
Sepulcrum Titulum Nomenq.
p. (posuit)
Mortuo annor. XIX.
MCCCXLV.
XIV. KL Octob.

NB. A' Capycius familia máig is él, és most olaszul Capecce a' neve. Capycius Ferentz is Nápolyi kanonok volt.

Ezen emlék előtt a' földön egy vizerányú párkányos fejér márvány táblán még e' következendő újabb sírírást lehet olvasni:

Andreae Pannoniae Regis ossa
Proximo in tumulo jam quiescentia
Ut parieti terrae motu concusso
III. Kal. Decembres MDCCXXXII
Reficiendo Locum darent
Franciscus Cardinalis Pignatellus
Saeri S. B. E. Cardinalium Collegii Decanus
Archiepiscopus Neapolitanus
Hic decenter componenda mandavit
X. Kal. Mart. MDCCXXXIII.

Ugyan tsak ezen Templom fő ajtaja felett belőlről még ezen emlékírás vonja az idegen' figyelmét magára:

Carolo I. Andegavensi Templi hujus Extructori
Carolo Martello Hungariae Regi
Et Clementiae ejus Uxori Rudolphi I. Cesaris F.

Ne Regis Neapolitani ejusque Nepotis
Et Austriaci sangvinis Reginae
Debito sine honore jacerent ossa
Henricus Gusmanus Olivarensium Comes
Philippi III. Austriaci Regias in hoc Regno
Vices Gerens
Pietatis ergo posuit anno Dom. MDIC.

Ezen emléket, melly elébb a' fő Oltár mellett volt helyheztetve, az említett két Károly és Clementziának fejér márványból faragott oszlop-képei ékesítik.
Nápolyból, Aprilis 10-dikén 1826.

Közli Goro Lajos,
Cs. Kir. Ingenieur Kapitány."[15]

András herceget, I. (Anjou) Károly Róbert magyar király és Lokietek Erzsébet kisebbik fiát, Nagy Lajos öccsét gyermekkorában eljegyezték Róbert nápolyi király lányával, Johannával. Bár a herceg fiatal éveit a nápolyi udvarban töltötte, kapcsolata Johannával nem volt harmonikus. Róbert király halála után Johanna elérte a pápánál, hogy férjét, Andrást ne koronázzák királlyá. Mivel Nagy Lajos és anyjuk, Erzsébet királyné sikerrel sürgette a pápánál András megkoronázását,[16] 1345. szeptember 18-án a nápolyi trónra igényt tartó politikai ellenfelei egy vadászat alkalmával az aversai kastélyban megfojtatták az ifjú herceget. Nem sokkal később Nagy Lajos – öccse meggyilkolását megbosszulandó – két – végeredményben sikertelen – hadjáratot indított a nápolyi királyság ellen.

A meggyilkolt András herceg Durazzói Károly által Nápolyba szállított holttestét – mint a Goró által közölt sírfeliratból is kiderül – Ursillo (Orso) Minutolo nápolyi kanonok temettette el a San Gennaro székesegyház Szent Lajos-kápolnájában. A Minutolo által állított síremlék nem maradt fenn, a Goró által leírt, ma is meglévő barokk fehérmárvány síremléket Francesco Capece (Capycius) nápolyi kanonok, mirabellai apát állíttatta.[17] András hamvait 1733-ban – az előző évi földrengés okozta károk helyreállításakor – az akkori kardinális, Francesco Pignatelli a sekrestye elé helyeztette át. Ennek emlékét – Goró erről is említést tesz – a padlóba helyezett márványtábla örökítette meg. A Capece-féle sírkő jelenleg a nápolyi dóm északi mellékhajójának falában található. A sírfeliratot[18]

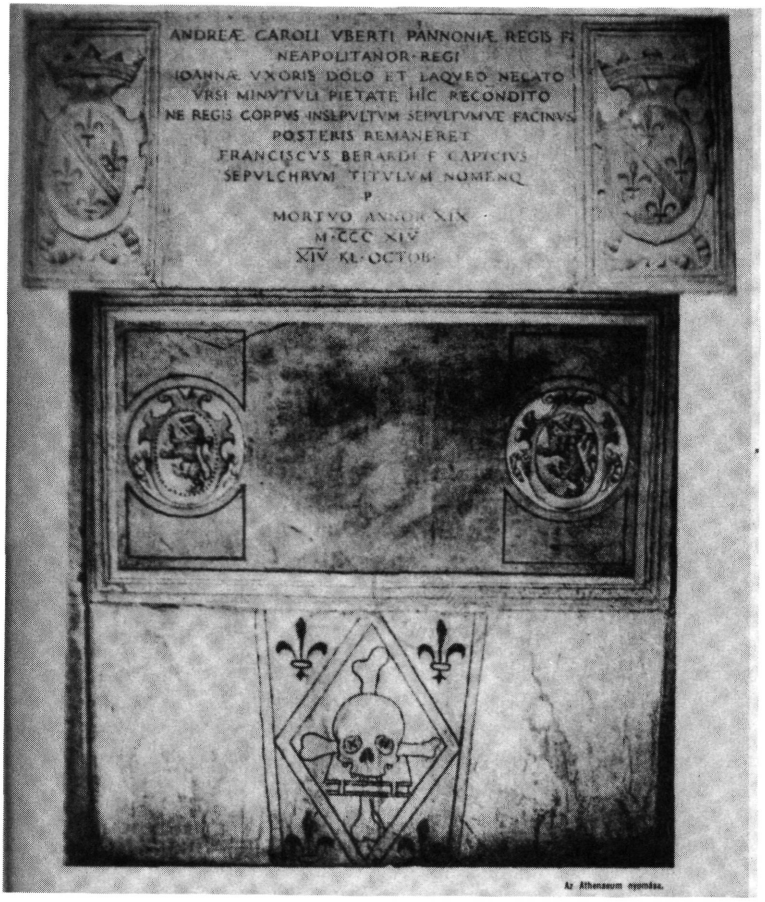
[15] Tudományos Gyűjtemény 1826. VIII. 132–134. A szerkesztő említést tett Gorónak Károly Lajos spanyol infánshoz és luccai királyi főherceghez fűződő pártfogolti viszonyáról.

[16] Mivel Erzsébet királyné aggasztó híreket kapott András és felesége viszonyáról, 1343-ban „a királyi kincstár teljes mobilizálható nemesfémkészletével" Itáliába utazott. A megajándékozott bíborosok közbenjárásával igyekezett rávenni a pápát, hogy koronázza meg és kenje fel András herceget. BERTÉNYI Iván: *A tizennegyedik század története*. Bp. 2000. 153. 1344-es hazatérése után újabb jelentős pénzösszeget küldött Rómába, amelynek hatására VI. Kelemen pápa „1345. június 10-én elrendelte Johanna és András együttes megkoronázását." THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Bp. 2001. 373.

[17] Régebbi vélemények szerint ez a síremlék 15. vagy 16. századi lehet. NYÁRY Albert: *A heraldika vezérfonala*. Bp. 1886. 203.

[18] „Endrének, Károly Ubert, Pannónia királya fiának, a nápolyiak királyának, kit felesége, Johanna ármánya és kötele megölt. Orso Minutolo kegyessége ide helyezte, nehogy a király teteme temetetlen maradjon, és a gonosz tett az utódok előtt el legyen temetve. Berardo fia, Francesco Capece állította e sírkövet a 19. évében, 1345. szeptember 19-én (sic!) meghaltnak." PÓR Antal: *Nagy Lajos 1326–1382. I.* Bp. 1892. /Magyar Történelmi Életrajzok/ 108.; BELLÉR Béla: *Magyarok Nápolyban*. Bp. 1986. 45. A síremléknek Pór Antal által közölt, a 19. század végi állapotot

tartalmazó felső tábla két oldalán András herceg liliomos címere, az alatta lévő tábla két szélén a Minutolo család oroszlános címere látható. A két márványlapot mai helyére feltehetően a 20. század elején falazták be.[19] (1. kép)

András herceg síremléke a nápolyi San Gennaro székesegyházban

tükröző fényképe megjelent *A magyar nemzet története.* (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) *III. Az Anjou ház és örökösei. (1301–1439).* Írták: PÓR Antal és SCHÖNHERR Gyula. Bp. 1895. (172–173. közötti tábla) című összefoglaló munkában, illetve CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Anjou Endre bibliája.* In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Szerk.: SZÉKELY György) Bp. 1984. 390. című tanulmányában is.

[19] Köszönettel tartozom Lővei Pálnak, aki a publikálás előtt rendelkezésemre bocsátotta András herceg síremlékét ismertető kéziratát. A Kovács Éva vezetésével, az OTKA támogatásával az 1990-es években megindult munkának (Középkori magyar királyok emlékei, OTKA T 18551) a nápolyi középkori magyar emlékekre vonatkozó kutatási eredményeit l.: Ars Hungarica 1998. 1. sz.

A Goró által említett másik síremlékben nyugvó Martell Károly Magyarországi Mária nápolyi királyné[20] fia volt. Az 1257 körül született Mária, IV. Béla unokája, V. István és Kun Erzsébet lánya, 1270-ben II. Anjou (Sánta) Károly feleségeként került Nápolyba, ahol 53 évig uralkodott. 1271 márciusában született fiának, Martell Károlynak sikertelenül igyekezett megszerezni a magyar trónt, a királyfi azonban – mint a nápolyi síremlék feliratából is kiderül – felvette a Magyarország királya címet. 1292-ben Mária lemondott a magyar koronáról fia, Martell Károly javára, mivel azonban a herceg 1295 augusztusában elhunyt, a királyné unokáját, Martell Károly fiát, a 12 éves Carobertót, a későbbi Károly Róbertet küldte 1300. április 16-án trónkövetelőként Magyarországra.[21]

I. Károly, Martell Károly és Habsburg Clementia síremléke a nápolyi San Gennaro székesegyházban

[20] Mária királynénak a nápolyi Santa Maria Donnaregina-templomban található, 1326-ban készült síremlékéről l.: LŐVEI Pál: *Anjou–magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban.* = Ars Hungarica 1998. 1. sz. 18–28.

[21] ALMÁSI Tibor: *A tizenharmadik század története.* Bp. 2000. 179, 181.

Habsburg Clementia, I. Rudolf lánya 1269 körül született, 1287-ben ment férjhez Anjou Martell Károly nápolyi herceghez, s 1293-ban halt meg. Az ő gyermekük volt tehát az 1308-ban magyar királlyá koronázott Károly Róbert. A közös síremlékben nyugszik még Anjou I. Károly nápolyi király, Martell Károly apai nagyapja.[22] A három korábbi uralkodó hamvait – mint a sírfelirat jelzi – Enrico di Guzman nápolyi alkirály, Olivares grófja 1599-ben helyeztette át a dóm Szent Lajos kápolnájából a homlokzat középső belső kapuja fölé épített síremlékbe. A késő-manierista márványsíremléket, melyet az 1592-től haláláig, 1607-ig Nápolyban tevékenykedő Domenico Fontana építész és mérnök készített, a sírban nyugvó három fejedelmi személy trónon ülő alakja koronázza,[23] s a magyar címer is ékesíti. (2. kép)

◆

A síremlékeket a nápolyi városismertetések a 17. század eleje óta említik.[24] A 19. századi hazai említések egy része – Goró írásához hasonlóan – Itáliában utazgató honfitársainknak a magyar vonatkozású emlékek iránti érdeklődéséhez kapcsolódik. Ezek az utazók azonban – Goró kivételével – csak András síremlékéről tettek említést. A S. Gennaro-templomban – olvashatjuk Hoványi Ferenc 1851-es útleírásában – „hosszas keresés után végre feltalálók szerencsétlen Andrásunk egyszerű sírkövét a sekrestye ajtaja mellett balra."[25] Simonyi Ernő hazánkfia – írja 1868-ban a *Századok* szerkesztője – Nápolyban megtekintette és leírta Nagy Lajos testvéröccsének, „a női ármány áldozatává lett Endrének hamvait" az érseki templomban, s „epitaphiumát Rómerhez írt levelében közli. E felirat az egyház falába, hová András temettetett, márványtáblára van vésve..." Simonyi a felirat szövege mellett közli azt is, hogy „az 1732-iki földrengéskor a székesegyház falai megrepedezvén, a kijavításkor Endre hamvai fali sírjából kivétettek, és mellette, a templom talaja alá helyeztettek el, mint a fölöttük lévő következő, szintén márványlapba vésett felirat tanúskodik."[26]

A Szent Januarius templomban „jobbra a főoltártól, a sekrestye mellett van Andrásunk síremléke" – írta Zádori Ev. János is ugyanebben az évben a *Magyar Sion*ban közölt olaszországi útleírásában – „kit álnok felesége, Johanna 1345. Aversában meggyilkoltatott." Közli a sírfeliratot,

[22] I. Károly IX. (Szent) Lajos francia király öccse volt.

[23] THIEME, Ulrich–BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Bd. 12. 1916. Leipzig, 177.; *Napoli Sacra.* Guida alle chiese della citta. 1° Itinerario. 1993. Napoli, 6.; „Fent címerrel (jobbra magyar címer) koronázott barokk fülkében három ülő alak, balról jobbra: Anjou I. Károly, Habsburg Klementina és annak férje, Martell Károly... Készítette Enrico Gusmano Conte di Olivarez, nápolyi vicekirály 1599-ben, mikor hamvaikat a szentélyből elvitték. Talán a Pietro dei Stefani-síremlék mesterétől." Genthon István adatai a külföldön lévő magyar vonatkozású emlékeket feldolgozó kiadatlan kéziratban. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára. (MKI – C – I – 36.) (A továbbiakban l.: GENTHON-kézirat) A kézirathoz gyűjtött illusztrációs anyagban szerepel a síremlék fényképe. A templomajtó vagy kapu fölé épített síremlékeknek a 16. század első feléig visszavezethető itáliai hagyományához vö.: BIALOSTOCKI, Jan: *A Halál kapuja.* In: Uő: *Régi és új a művészettörténetben.* Bp. 1982. 194–197.

[24] CARACCIOLO, Cesare D'Engenio: *Napoli sacra.* Napoli, 1624. 16, 30.; CELANO, Carlo: *Delle Notizie del bello dell' antico e del curioso della citta di Napoli.* Napoli, 1692. I. 87, 105.; SIGISMONDO, Giuseppe: *Descrizione della citta di Napoli e suoi borghi.* Napoli, 1788–89. I. 6, 16.; A síremlék bibliográfiájához vö.: BANFI, Florio: *Ricordi Ungheresi in Italia.* Roma 1942. 101–102; GENTHON-kézirat; LÖVEI Pál: Endre herceg síremléke (Kézirat).

[25] HOVÁNYI Ferenc: *Olasz út 1850-ben. I–II.* Bécs, 1851. II. 137.

[26] SIMONYI Ernő: *András magyar királyfi sírja Nápolyban.* = Századok 1868. 211–212.

majd hozzáteszi: „Szép tőlük, hogy az ítéletnapig hangzó szavakat a kő által is beszélni engedik."[27] Azt, hogy elsősorban a tragikus történet ragadta meg a Nápolyba látogató Kovács Mihály festő érdeklődését is, jelzi, hogy naplószerű életrajzi feljegyzéseiben közölte a sírfelirat magyar fordítását.[28]

A 19. század második felében a nápolyi dóm magyar vonatkozású síremlékeiről – köztük András hercegéről is – mint az *Archaeologiai Értesítő* 1878-as számában közölt „A magyarországi Műemlékek ideigl. bizottsága készletében levő rajzoknak és fényképeknek lajstroma" mutatja – 4 darab fénykép is készült:

„Síremlékek
A nápolyi székesegyházból: u.m. Martell Károly, András és Beátrix emlékeinek
s a székesegyház kapujának fényképe. 4"[29]

A síremlék említésével az András herceg, illetve Johanna életét ismertető történeti feldolgozásokban is találkozunk. „Endre holtteste két nap múlva Nápolyba szállíttatott, s az ottani székesegyházban Capere (sic!) kanonok gondoskodásából eltemettetett. E templom főoltárától balra lévő sekrestye ajtaja mellett a falban egy egyszerű márványlap jelöli sírját." – írta 1893-ban Óváry Lipót.[30] Dr. Miskolczy Istvánnak 1928-ban megjelent, András herceg halálával foglalkozó tanulmánya is kitér a nápolyi székesegyházban található sírfeliratra és emléktáblára. „Jelenleg a földön egy tábla van elhelyezve, melynek felírása szerint 1732 november 29-én... földrengés következtében a fal erősen megrongálódott, a sír a renoválásnak útjában állott, s ezért Francesco Pignatelli nápolyi bíboros-érsek áttétette András hamvait a sekrestye elé."[31]

Sajátos módon a magyar vonatkozású itáliai emlékeket, illetve a magyar–itáliai kapcsolatokat kutató tudományos és népszerűsítő feldolgozások némelyike is a nápolyi dóm emlékei közül csupán András síremlékét említi meg, Anjou Martell Károlyét nem. Berzeviczy Albert az olasz–magyar kapcsolatok történetét felvázoló 1921-es írásában említést tesz Martell Károlyról, Károly Róbert apjáról, nápolyi síremlékéről azonban nem. Az András herceget meggyilkoltató „hűtlen feleség" bűnét megörökítő sírfeliratnak ugyanakkor figyelmet szentel.[32]

Az itáliai egyetemi városok magyar vonatkozásait kutató Veress Endre is – aki szerint „Nápoly templomainak látogatását más magyar ember sem hagyja el, mert azokban sok magyar síremléket és falfestményt talál, melyek lelkét megihletik és kegyeletes áhítatra indítják" – a nápolyi dómban

[27] ZÁDORI Ev. János: *Utivázlatok Olaszországból. 1867.* = Magyar Sion 1868. 707–708.; Uő.: *Utivázlatok Olaszországból.* 1867. Eger, 1869. 101.

[28] SZEGEDY-MASZÁK Hugó: *Kovács Mihály.* = Művészet 1910. 259.

[29] Archaeologiai Értesítő XII. 1878. 7. sz. 277. 1874-ben Óváry Lipót beszámolót küldött a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának a nápolyi magyar síremlékekről. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, MOB irattár 1874/43, 54. Vö.: PAPP Júlia: Adatok a magyarországi műtárgyfotográfia kezdeteihez. 2005. Kézirat.

[30] ÓVÁRY Lipót: *Nápolyi Johanna.* = Századok 1893. 501. András herceg síremlékét Óváry az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1881. februári 22-i ülésén is említette a nápolyi Anjou-kori emlékekről tartott előadásában. Archaeologiai Értesítő 1881 (Új folyam I.) Hivatalos Közlemények. XI. A síremlék feliratáról és a holttest eltemetésének körülményeiről természetesen a Johanna életét feldolgozó 19. század végi itáliai munkák is megemlékeztek. Pl.: CAMERA, Matteo: *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I Regina di Napoli e Carlo III di Durazzo.* Salerno, 1889. 43.

[31] Dr. MISKOLCZY István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. I.* = Századok 1928. 7–8. sz. 799–800.; Uő.: *Magyar–olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar–nápolyi kapcsolatok.* Bp. 1937. 71–72.

[32] BERZEVICZY, Alberto: *Discorso inaugurale.* = Corvina. Rivista di scienze lettere ed arti delle societa ungherese-italiana Mattia Corcino. Bp. 1921. (1.) 7.

csupán András síremlékére figyelt fel.[33] Veress megemlíti ugyanakkor más nápolyi templomok magyar vonatkozású művészeti emlékeit is – például Mária királyné sírját a Santa Maria Donnaregina-templomban, László nápolyi magyar pártkirályét a San Giovanni a Carbonara-templomban, vagy az 1508-ban elhunyt Beatrix királyné szerény sírfeliratát a San Pietro Martin-templomban. Bár 1986-ban kiadott ismeretterjesztő munkájában Bellér Béla ír Martell Károly 1295-ben bekövetkezett haláláról, a nápolyi dómban lévő síremlékét – András herceg sírfeliratával ellentétben – ő sem említi.[34]

A magyar vonatkozású nápolyi művészeti, építészeti emlékeket, illetve a magyarországi Anjouk történetét ismertető tudományos munkák nagyobbik része ezzel szemben a Goró által említett mindkét síremléket számba veszi. Óváry Lipót 1874-ben megjelent, a magyar vonatkozású nápolyi művészeti emlékeket ismertető tanulmányának „A nápolyi székesegyházban levő magyar történelmi emlékekről" című fejezetében Martell Károly és András sírját egyaránt leírja, s közli feliratukat is.[35]

A Szilágyi Sándor szerkesztésében a 19. század végén megjelent monumentális történeti összefoglalásnak, *A magyar nemzet történetének* az Árpád-korral foglalkozó II. kötete Martell Károly nápolyi síremlékének,[36] az Anjouk korával foglalkozó III. kötete pedig András herceg sírkövének fényképét, illetve a képjegyzékben a sírfelirat szövegét közli.[37] Gerecze Péter 1906-ban megjelent műemléki topográfiájában a külföldön található magyar vonatkozású emlékek bibliográfiájában név és cím nélkül bár, s a síremléket helytelenül Aversába helyezve, megemlítette Goró írását: „Aversa. András herczeg sírköve. Tud. Gyüjt. 1826. VIII. 132."[38] Gerecze a nápolyi dómban található magyar vonatkozású művészeti emlékek között mind Martell Károly, mind András síremlékét ismertette: „Martel Károly magyar király síremléke a Sz.-Genario-Templomban ... Endre, nápolyi király síremléke."[39]

A magyar vonatkozású külföldi emlékekkel foglalkozó írásában Tábori Kornél újságíró is figyelmet szentel mindkét síremléknek. „Nápolyban a San Gennaro-dómban, amelyet I. Anjou Károly alapított 1271-ben, a középső (belső portál magasában) van Károly, Klementia és az I. Károlynál 110 évvel később (sic!) elhunyt Martell Károly sírja. Ugyancsak itt a kriptában tették örök nyugovóra Endre magyar királyt, akit felesége, Johanna megfojtatott."[40] Az itáliai magyar emlékeket feldolgozó, 1942-ben megjelent tudományos katalógusában Florio Banfi is mindkét síremléket ismertette,[41] éppúgy, mint fényképekkel gazdagon illusztrált, legújabban kiadott könyvében Csorba

[33] Dr. VERESS Endre: *Olasz egyetemi városok magyar vonatkozásai.* Pécs, 1941. 79.

[34] BELLÉR: *i. m.* 1986. 44–45.

[35] ÓVÁRY Lipót: *A nápolyi magyar történelmi műemlékek.* = Budapesti Szemle 1874. (4.) 407–408.

[36] *A magyar nemzet története.* (Szerk.: SZILÁGYI Sándor) *II. Magyarország története az Árpádok korában.* Írta: MARCZALI Henrik. Bp. 1896. 581. „A Guzmin Henrik gróf nápolyi kir. helytartó által 1599-ben készíttetett emlék fülkéjében középen Klementina, jobbról I. Károly, balról Martell Károly szobrai vannak elhelyezve; az utóbbi felett levő czímerben a magyar pólyák láthatók." 679–680.

[37] *A magyar nemzet története. III. i. m.* 1895. 172–173. közötti tábla, 642.

[38] GERECZE Péter: *Magyarország műemlékei. II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma.* Bp. 1906. 1122.

[39] GERECZE: *i. m.* 1906. 1127.

[40] TÁBORI Kornél: *Művészeti emlékeink Olaszországban. Magyar vonatkozású kultúrértékek Velencétől Palermóig.* In: *A Pesti Hírlap Nagy Naptára az 1932. szökőévre.* Bp. 172.; Uő.: *Magyar vonatkozású szoborművek a világ városaiban.* = Pesti Napló 1938. dec. 25. 59.

[41] BANFI: *i. m.* 1942. 101–102.

László.[42] Goró 1826-os *Tudományos Gyűjtemény*-beli írásának említésével a fentiek közül – Gerecze könyvének kivételével – egyik munkában sem találkozunk, Banfinál sem, aki pedig a felsorolt tételek – köztük a Goró által is ismertetett két síremlék – teljes külföldi és hazai bibliográfiájának közlésére törekedett.[43]

◆

Az András herceg nápolyi sírja iránti érdeklődést tehát – mint láttuk, nemcsak Gorónál, hanem az emlék későbbi leírásainál is – a hazai vonatkozás mellett a fiatalon meggyilkolt herceg tragikus története is elevenen tartotta. Ezt jelzi az is, hogy a nápolyi dómot meglátogató magyar utazók legtöbbje csak András sírját említette meg, a Goró által leírt másikat nem, holott az sokkal monumentálisabb, művészileg jelentékenyebb, s könnyebben észrevehető, mint András egyszerű síremléke. S azért is felkelthette volna a honi látogatók figyelmét, mert felirata szerint ez a síremlék is magyar király hamvait rejti magában. A sírban nyugvó fejedelmi pár történeti „szerepe" sem volt jelentéktelenebb Andrásénál, hiszen egy több mint 30 évig uralkodó, jelentős magyar király, Károly Róbert szülei voltak.

Az András herceg síremléke iránti érdeklődés fennmaradásában minden bizonnyal szerepet játszott az a többévszázados „pör" is, amely a fiatal herceg meggyilkolását követő botránnyal és felháborodással, a perbe fogott bűnösök kegyetlen kivégzésével, Nagy Lajos büntetőhadjárataival, illetve a Johanna szerepével kapcsolatos vitákkal (Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio) már a 14. század közepén megindult.[44]

Itthon a kortárs Küküllei János krónikájában óvakodott egyértelműen kimondani Johanna bűnösségét András meggyilkolásában, Lajos király névtelen minoritája azonban annál szenvedélyesebb átokfolyammal becsmérelte a gyilkos feleséget.

> „Elemésztetted férjedet és uradat, elveszejtetted tulajdon vezetődet...felségsértés bűnébe estél, a király fiát, a nemes és kiváló ifjút megölted, az igazságost és az ártatlant legyilkoltad, a jog szerint uralkodót elpusztítottad, testvérgyilkosságot követtél el...[...]...Johanna és csatlósai a borzalmas halál torkába helyezték őt, és így ok nélkül megölték..." stb. „András király holttestét Nápolyba szállították, és eltemették a székesegyházban őse és Martell Károly mellé. Azt mondják, közvetlenül halála után isteni sugallatra csodák ragyogtak fel."[45]

– írta a névtelen krónikás, átvéve a középkor kedvelt hagiográfiai és martirológiai toposzát.

Magyarországon a tragikus történetnek inkább a Küküllei-féle „visszafogottabb" verziója hagyományozódhatott tovább, hiszen az 1488-ban két kiadásban is megjelent, s a 17. század eleje óta több forrásgyűjteményben (J. Bongarsius, J. G. Schwandtner) újra kiadott Thuróczy-krónika őrizte meg legteljesebben Küküllei szövegét, benne a Johanna gőgösségét és nagyravágyását, illetve

[42] CSORBA László: *Magyar emlékek Itáliában*. Benda FOTO 2003. 50, 54, 57.

[43] Goró írása a GENTHON-kéziratban említésre került.

[44] KROPF Lajos: *Az aversai gyilkosság*. Kolozsvár, 1896. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1896. évfolyamából.)

[45] KÜLÜLLEI János: *Lajos király krónikája*. / Névtelen szerző: *Gesta Lajos királyról*. Ford.: KRISTÓ Gyula. Bp. 2000. 43–44. „Legyilkolásának idején és óráján maga András király vette rá e magyarokat, hogy szállásukra menjenek, mert bár sokan suttogták a fülébe a felesége által számára kitervelt halál gyanúját, ám ő – számításba véve saját ártatlanságát és felesége terhességét – nem tudta elhinni. Ártatlan báránykent lemészárolták." – írta ugyanitt a névtelen krónikás.

a férjével szemben tanúsított tiszteletlenségét hangsúlyozó passzussal.[46] Johanna bűnössége, vagy legalábbis cinkossága ugyanakkor nemcsak a közgondolkodásban, hanem a történetírásban sem igen kérdőjeleződött meg. Kropf Lajos a 19. század végén a fennmaradt történelmi és irodalmi források „újraolvasásakor" arra a következtetésre jutott ugyan, hogy „a férjgyilkosság nincs bebizonyítva",[47] a kutatás jelenlegi állása szerint azonban a 19 éves Johanna feltehetően tudott a gyilkosság előkészületeiről.[48]

A magyarokat megvető, idegen asszonynak, illetve a férjgyilkos, gonosz feleségnek a történetírás által megerősített képe határozta meg legerőteljesebben a téma 19. századi hazai irodalmi feldolgozásait is.[49] Arany János – Ilosvai Selymes Péternek a középkori Toldi-mondát a szájhagyomány és az írott források alapján feldolgozó 16. századi históriája nyomán – több helyen is hangsúlyozza Johanna bűnösségét:

„1...Mi van a levélben? a jó isten tudja,
Mert fekete azon a zsinór, a pecsét,
Bontsd fel király, bontsd fel: megölték az öcséd!
Olaszok ölték meg, orozva, titokban,
Önnön hitvese is részes a dologban...
6...Johanna, Johanna, átkozott feleség!
Nem feleség: buja, rothasztó feneség!"[50] – olvashatjuk a „Toldi szerelmé"-ben.
„24. Jelen voltak nemrég a nápolyi harcon,
Hol vérbűne díját elvevé az asszony,
Ki Lajosunk öccsét bírta hajdan férjül,
És még nem számolt be a kiontott vérrül,
Amiért hogy András ő általa vesze,
Most elérte Isten bosszúálló keze,
Gyilkoló vasától négy dühös magyarnak, –

[46] Erzsébet királyné 1343–44. évi itáliai útja során Nápolyban „...látta, hogy menye, Johanna úrnő kevély meg nagyravágyó, és a megszokott emberi mértéken túl van, vágyakozik az e világi dicsőségre, férje, András király iránt nem mutat királyi tiszteletet, és látható, hogy minden akarata – még lehetőségén túl is – az, hogy őt megfossza a koronától és az országtól, miként ezt utóbb a dolog kimenetele bizonyította..." THURÓCZY: *i. m.* 2001. 183. András herceg meggyilkolásáról uo.: 187. 19. századi kiadásai óta ugyanakkor szélesebb körben ismert lett a névtelen minorita krónikájának Johannát elítélő része is. Küküllei munkájához hasonlóan ez a krónika sem maradt fenn önállóan, szövege csupán a 15. század végén keletkezett Dubnici krónikából ismert. *Chronicon Budense.* Textum recognavit...Josephus PODHRADSZKY. Buda, 1838. 283–284. (rövidített változat közlése jegyzetben); *Anonymi Dubnicensis Liber de rebus gestis Ludovici R. Hung. 1345–1355.* In: *Analecta Monumentorum Hungariae...* Collegit recensuit edidit Franciscus TOLDY. Tomus Primus. Pesthini, 1862. 89–90.; *Chronicon Dubnicense.* Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-Ecclesiis, 1884. 143–167; *János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke.* Ford.: Dékáni Kálmán. Bp. 1910. 47–87. vö.: BARTONIEK Emma – GÁRDONYI Albert – DÉZSI Lajos: *A magyar történettudomány kézikönyve.* Bp. 1987. 95.

[47] KROPF: *i. m.* 1896.; BELLÉR: *i. m.* 1986. 44.

[48] ENGEL Pál–KRISTÓ Gyula–KUBINYI András: *Magyarország története 1301–1526.* Bp. 1998. 79.; BERTÉNYI: *i. m.* 2000. 153.

[49] CSERNUS: *i. m.* 2001. 164.

[50] *Toldi szerelme 7. ének.* In: *Arany János költeményei. II.* Bp. 1999. 391–392. A gyilkosságot Arany a 8. énekben írja le. (426–428.)

Neve...bár ne volna...vesszen a cudarnak!" – idézi fel a költő A „Toldi estéjé"-ben Johanna meggyilkoltatását is.[51] Madách Imre 1842-ben, Farkas Albert 1862-ben drámában,[52] Passuth László 1940-ben történelmi regényben[53] dolgozta fel Johanna és András tragikus történetét, s a téma a közelmúlt bestseller irodalmában is felbukkant.[54]

Az ifjú magyar herceget megölető hatalomvágyó feleség toposza Johannához kapcsolódó más itáliai művészeti emlékek ismertetésekor is szóba került. Szentpétery Imre 1908-ban leírja a nápolyi Santa Maria Incoronata templomban lévő freskókat, amelyeket Vasari szerint Giotto festett,[55] ám „újabban a nápolyiak nagy büszkeséggel a nápolyi származású Roberto de Odesiriónak tulajdonítják".[56] A falfestmények 8 mezeje – Szentpétery szerint eléggé el nem ítélhető módon – a katolikus egyház szentségeinek és az egyház diadalának bemutatásakor a megrendelőnek, az András herceg meggyilkolásában cinkosságot vállaló I. Johannának életéből vett jeleneteket ábrázolt. A templomot Johanna a gyilkosságot kitervelő Tarentói Lajossal kötött későbbi házassága és 1352-ben történt királlyá koronázása emlékére építtette. A falfestmények szinte felmagasztalják – írja Szentpétery – a bűnös Johannát, s ez visszatetszést kelt a történetet ismerő magyar emberekben.

A hátborzongató történet napjainkban is érdeklődést kelt. Csorba László a legjelentősebb itáliai magyar emlékeket bemutató említett munkájában a síremlék kapcsán kiemelt figyelmet szentel András herceg meggyilkolásának, illetve az összeesküvésben résztvevők kegyetlen megbüntetésének.[57]

Goró Lajos szemléletének korszerűségét jelzi, hogy 1826-ban megjelent írásában – a nápolyi magyar emlékeket tudományos igénnyel feltérképező későbbi történészek, művészettörténészek többségéhez hasonlóan – a nápolyi dóm mindkét hazai vonatkozású síremlékét ismertette. A 19. századi hazai útleírás-irodalom képviselőinél elmélyültebb régészeti és művészettörténeti érdeklődését tanúsítja, hogy kora szokásától eltérően, amely a reneszánsz óta népszerű epigráfiai kutatások hagyományát követve a síremlékek ismertetésekor elsősorban a feliratokra figyelt, Goró részletesen leírta András herceg két lapból álló síremlékét, a lapokat díszítő címereket, s említést tett a Martell Károly és felesége síremlékén látható figurális ábrázolásokról is.*

PAPP JÚLIA

[51] *Toldi estéje. 2. ének.* In: ARANY: *i. m.* 1999. 192. Johanna Nagy Lajos büntetőhadjárata után ismét Nápoly királynője lett, s évtizedekig az is maradt. Az egyházszakadást követően azonban VI. Orbán pápa az addig a magyar udvarban élő Kis Károlyt koronázta királlyá. Kis Károly Nagy Lajos segédcsapatainak támogatásával 1381-ben elfoglalta Nápolyt, s a fogságba esett Johannát „1382 májusában (állítólag magyar zsoldosokkal) megfojtatta." BERTÉNYI: *i. m.* 2000. 154.

[52] *Nápolyi Endre.* In: *Madách Imre összes művei.* Sajtó alá rendezte... HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. 917–1009.; FARKAS Albert „Nápolyi Johanna" című drámáját 1862-ben a Nemzeti Színházban mutatták be. *Új magyar irodalmi lexikon. A–Gy.* Bp. 2000. 602.

[53] PASSUTH László: *Nápolyi Johanna.* Bp. 1940.

[54] NEMERE István: *Jó éjszakát, királynő!* Bp. 2001.

[55] Giotto Nápolyban „...az Incoronata-templomban sok képet festett..." VASARI, Giorgio: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészetek élete.* Bp. 1978. 88.

[56] SZENTPÉTERY Imre: *Magyar vonatkozású műemlékek Nápolyban.* = Uránia 1908. 379–384.

[57] CSORBA: *i. m.* 2003. 54. „Még sírjának márványtáblájára is rávésték: csalárd gyilkosság áldozata lett." – olvashatjuk a „hűtlen Johanna" említése mellett András nápolyi síremlékéről a közelmúlt hazai sajtójában is. Európai utas. 2001. 1. sz. 7.

* A tanulmány az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája (ELTE Egyetemi Könyvtár metszetgyűjteményét feldolgozó Kutatócsoport) és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

FIGYELŐ

A brémai sajtó- (és média-) történeti műhely kiadványai. *Presse und Geschichte – Neue Beiträge.* Hrsg. von Holger BÖNING, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bde 1–13. Bremen, 2000–2004, Edition Lumière. A Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete (Institut für Deutsche Presseforschung an der Universität Bremen) 1957 óta ad ki rendszeresen olyan köteteket *(Studien zur Publizistik. Bremer Reihe – Deutsche Presseforschung),* amelyekben a sajtó (folyóiratok, napilapok), a kalendárium, általában a periodikusan megjelenő, illetve népszerű, nagytömegű kiadványok történetét dokumentálják, és elemzik. A sorozat 28. köteteként megjelent, a Francia Forradalom német sajtó- és irodalmi visszhangjáról tartott konferencia anyaga (1992) annak a Holger Böningnek a szerkesztésében, aki a lipcsei és a bambergi kommunikációtudományi tanszékkel (Arnulf Kutsch, Rudolf Stöber) 1999-ben elindította a Stuttgartban (Verlag Steiner) megjelenő *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* című évkönyvet. Holger Böning Brémában 2000-ben indította útjára a sajtótörténeti sorozat új folyamát *(Presse und Geschichte – Neue Beiträge),* a harmadik kötettől a sorozatszerkesztői munkát megosztja Michael Nagellal és Johannes Weberrel. A sorozat nemzetközi együttműködésben készül, gyakran konferenciák anyagát közli. A svájci és osztrák egyetemi intézetek és tanszékek mellett Közép-Európában a gdański és a pozsonyi germanisztika tanszékek váltak partnerré. (A kihalóban lévő magyarországi germanisztikai műhelyek közül egyik sem.)

Nem véletlenül indítottuk ismertetőnket az 1957-ben alapított sorozattal, hiszen ez a hagyomány, továbbá a kommunikációtörténeti beállítottság meghatározza a most ismertetendő könyvsorozat jellegét is. A programadó írás szerint látókörükbe vonnak minden sajtóterméket; az időszakosan megjelenő termékektől (kalendárium, folyóirat, heti-, és napilap, vállalati és egyesületi évkönyvek, népszerű irodalmi sorozatok), a nagy példányszámban kiadott útleírásokon és önéletrajzi jellegű műveken át az elektronikus sajtóig (rádió, televízió, digitális médiumok). A sorozat történeti jellegű, de minden esetben vizsgálják az illető sajtótermék társadalmi hatását, az olvasóközönséget, amelyet az befolyásolt. Ars poeticájuk szerint a modern világ nem érthető meg a médiumok története (történeti működése) nélkül.

A sorozat első kötete egy Bad Muskauban rendezett ülésszak előadásait tartalmazza:

Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung. Hrsg. von Astrid BLOME. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A konferencia szervezői valóban csaknem a teljes német nyelvterületről hívtak előadókat: Bremen, Mainz, Hannover, Halle an der Saale, Jena, Gdańsk, Wien, Budapest. Hiányoznak persze Svájc, Csehország és a balti államok képviselői, de a választék földrajzi értelemben ideális merítésnek mondható. Különösen akkor, ha tudjuk, a tanulmányok szólnak a mai Szlovákiáról, Oroszországról, Dániáról is.

A sajtótörténet több jelentős szeletét fedte le a konferencia, csaknem valamennyit. A két nagy németországi sajtó-központ (Hamburg, Lipcse) 17–18. századi kiadói termésének adatbázisairól két

nagyobb bevezető előadás hangzott el (Emmy Moepps, Michael Nagel), majd a hesseni (Christine Haug), a türingiai (Werner Greiling), a gdański (Malgorzata Chojnacka), a magyarországi (Czibula Katalin és Bódy-Markus Rozália) 16-18. századi sajtó állapotokról, egyes periodikumokról kapunk áttekintést. Az udvari hírszolgálatról a hesseni tartományi grófok példáján Ina Timmermann adott elméleti támpontokat az elemzéshez, Astrid Blome a Nagy Péter cár idején Oroszországban megjelent sajtótermékek történeti forrásértékéről értekezett, Holger Böning pedig a sajtótermékek olvasótáborának 18. századi változásairól. Gebriele Melischek előadása a bécsi napilapokról megy időben a konferencián érintett legmodernebb korszakig, a második világháborúig.

Az ülésszak kisebb részében a bécsi és a magyarországi kalendáriumok történetéről (15–17. század; Jozef Seethaler, Dukkon Ágnes), illetve az úgynevezett „Amtskalender" műfaj kutatásának problémáiról hangzott el előadás (Volker Bauer).

BLOME, Astrid – DEPKAT, Volker: *Von der „Civilisirung" Rußlands und dem „Aufblühen" Nordamerikas im 18. Jahhundert. Leitmotive der Aufklärung am Beispiel deutscher Rußland- und Amerikabilder.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

Már a 16. század elején megjelentek a gazdasági hírszolgálat mellett a különféle érdekességekről, politikai eseményekről tudósító kéziratos, majd nyomtatott lapok. A német parasztháboru, vagy a francia vallásháborúk idején rengeteg hírlap látott napvilágot (*Neue Zeitung*, *Canard*). 1605-ben Johann Carolus Straßburgban új alapokra helyezte a kéziratos híradás rendszerét, majd 1650-ben Lipcsében megjelent az első napilap, a napi-, és hírlapsajtó. Mindezek ellenére csak a 17–18. század fordulóján kezdett a sajtó igazán véleményformálóvá válni. A szerzők szándéka, a 18. századi németországi sajtóban megjelent, Oroszországot és Amerikát bemutató szövegek bemutatásával – egy kisebb antológiányit ki is adnak a kötetben ezekből –, és elemzésével többrétű volt. Két, lényegében frissen felfedezett területről van szó (gondoljunk csak a szibériai expedíciókra, Észak-Amerika meghódítására), és az ott talált természeti és társadalmi állapotok értékelése a felvilágosult Európa számára elméleti kérdéssé nőtte ki magát (kultúra/civilizáció). Az egyik egy felülről, a felvilágosult uralkodók (I. Péter, Katalin) által reformált társadalom, a másik egy függetlenné váló, a polgári berendezkedés útján alulról szerveződő közösség. Mindkettő alkalmas arra, hogy a 18. századi német értelmiség, és társadalom a saját világképének tükrében megmutatva olyan eredményt (a németországi sajtó) produkáljon, amelyet alapul véve a történész ténylegesen a német felvilágosodás geneziséről tud árnyaltabb képet fogalmazni. A szerzők éppen ezt akarták. Azt a képet, amelyet alapvetően a szépirodalmi és filozófiai művek alapján alakítottunk ki az akkori Német Birodalomról, most a sajtó(történet) forrásainak tartalmi elemzésével árnyalni.

KUTSCH, Arnulf – WEBER, Johannes: *350 Jahre Tageszeitung. Forschungen und Dokumente.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

1650. július 1-jén Lipcsében megjelent az első nyomtatott napilap Timotheus Ritzsch műhelyében. A kötet ennek lipcsei újság-kiadás 17. századi története, illetve forrásainak számbavétele, a dokumentum bázis leíró bemutatása. A legérdekesebb dokumentumok egyszerű hasonmásban, illetve átírásban olvashatóak ugyanitt, de sokatmondó Else Hauff tanulmánya a lipcsei napilap előzményeiről, az első évfolyam kiadása mögötti európai kapcsolatrendszerről, csakúgy, mint Karl Heinz Kranhold írása az első év híranyagának frissességéről (a különböző tudósításokban szereplő hírek, mennyi idő alatt jutottak el Lipcsébe), a németországi levelező partnerekről.

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Preßburg. Hrsg. von Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2002. Edition Lumière.

A brémai intézet nemzetközi kapcsolatai mentén számos, a sajtótörténettel csupán érintkező témájú konferenciák anyagát is kiadja. Így a fenti címben jelzett témakörben, az alapvetően a bécsi és a pozsonyi egyetem, egyetemek együttműködésével, és sok magyar résztvevővel zajlott megszervezett ülésszakét is. Ez a kis konferencia egy sorozat első rendezvénye volt 2001 májusában. Követte ezt a „Német nyelv és kultúra Nyugat-Magyarországon" (2003; lásd e sorozat 11. kötetét), majd a „Német nyelv és kultúra a Szepességben" (2005; e sorozat egyik kötete lesz). A kétévente rendezett találkozók sorában 2007-ben Erdély, majd a Bánát, Bácska, illetve a Dél-Dunántúl következik.

A kötet, a sajtó-, és médiatörténetre nyitottan áttekinti pozsonyi, kora újkori német nyelvhasználat kérdéseit (Erika Mayerová, Ötvös Péter), majd a kulturális élet főbb, a német lakosság szempontjából fontos 17–19. századi intézményeinek (színházak, zenei kultúra, tudós társaság, honismereti szövetség) történetét (Czibula Katalin, Durina Múdra, Hegedüs Béla, Elena Mannová). A könyves ügyek története két fejezetre oszlik. Először a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története jelenik meg négy tanulmányban. A 17. századi pozsonyi német kiadók, illetve német nyelvű kiadványok története (Marta Fórišová, Lucia Lichnerová) a nem hivatkozott magyar szakirodalom rossz felmondása, de a másik kettő határozottan új szempontokat vet fel, illetve új eredményeket ad a 18–19. századi könyvkultúráról. Sabine Reuter a *Pressburger Zeitung* 1764–1773-as évfolyamainak könyvajánlásait gyűjtötte ki és elemezte, míg Klaus Heydemann a brünni Traßler kiadó és kereskedőház 1816 és 1832 közötti tevékenységét elemzi, és a kapcsolatrendszerben a pozsonyi régiót külön is kiemeli. Ez egyébként nem volt a stratégiai iránya e kereskedőháznak. Mindkét tanulmány eredményeit érdemes figyelembe venni egy új magyarországi könyvkereskedelem történetét összefoglaló monográfiában. A kötet (és az ülésszak) legsikeresebb fejezete a sajtótörténeti. Andrea Seidler munkássága során hosszú időre soha sem hagyta el azt a területet, amelyet az Osztrák 18. század Kutató Társaság könyvsorozatának első kötetével (magának is) körülhatárolt: SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien, Köln, Graz, 1988, Böhlau Verlag. A másik élethosszig tartó témája Karl Gottlieb Windisch tevékenysége. Mostani írásában az osztrák és magyarországi sajtóügy befogadás-, alkalmazás-, és hatástörténeti rendszerét vázolja fel úgy, hogy egyben kutatási programot alkot. Nagyon fontosnak látom ezt a hazai kutatásszervezés számára, hiszen egy, a nemzetközi elméleti eredményeket és a forrásokat is kiválóan ismerő szerző írt olyan tanulmányt, amelyben megfogalmazott megállapítások és célkitűzések pontosan illeszkednek egy nemzetközi sajtótörténeti programhoz (lásd a most ismertetett sorozat 13. kötetéről írtakat).

Holger Böning pedig ezt az alapvetést műfaji oldalról bővíti ki, nevezetesen a társadalom paraszti és kispolgári rétegei számára kiadott szakmai és kulturális nyomdaterméket (sajtó, kalendárium, szakmai kisnyomtatványok) veszi számba (Volksaufklärische Schriften in Donauraum). A kiadói politikát (Bécs, Brünn, Pozsony, Pest-Buda), a tartalmat, illetve közelebbről a Tessedik Sámuel tevékenysége mentén keletkező, és az általa ajánlott kiadványokat.

A kötetet egy esettanulmányokat közlő fejezet zárja, amelyben a 15. századi pozsonyi városi írnokról, Liebhard Eghenvelderről (Vizkelety András), Bél Mátyásról (Karl Schwarz), az *Uránia* német forrásairól (Szilágyi Márton), a jozefinista Bécs ifjúsági irodalmáról (Ernst Seibert) és a szegedi születésű pozsonyi német íróról Carl Anton Gruberről (Wynfrid Kriegleder) olvashatunk tanulmányokat.

BÖNING, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az 5. kötet alcíme sokat elmond a tartalmáról: esettanulmány, amely pontosan leírja azt a mechanizmust, ahogy a 17. század végén kialakult és megszilárdult egy új kommunikációs és információs rendszer, amelynek segítségével az új olvasóközönség felfedez magának egy addig teljesen ismeretlen világot. Ez az esemény nem hagyja érintetlenül a felfedezők gondolkodását, és messzemenő társadalmi következményei lesznek. Hamburg sajtótörténete ebben az időben tulajdonképpen a német sajtó történetével azonos. Számos újítással itt találkozunk először, és a Hanza városok konkurenciájának is köszönhetően a város kiadói különös hangsúlyt fektettek a sajtó különféle műfajú kiadványai fejlesztésére. Az egyik ilyen konkurrens volt a közeli dán Altona. Ebben az első kötetben (a másodikat lásd alább), kihasználva azt az adatbázist, amely a 15. századtól kezdődően 1815-ig több mint 1000 hamburgi és altonai periodicumot ír le, Holger Böning bemutatja azt a folyamatot, ahogy ezekben a városokban a 17. század végére, 18. század elejére kialakul egy modern, felvilágosult médiaszerkezet, illetve egy viszonylag széleskörű nyilvánosság. Folyóiratokat, hírlapokat, tudományos ismeretközlő lapokat és röplapokat ismerünk meg olvasóikkal, de tartalmukkal együtt. A tartalom nélkül nehezen lenne érthető, miért beszélünk egy új világot (földrajzi és eszmei, erkölcsi értelemben) felfedező polgárságról.

BÖNING, Holger: *Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az előző, 5. kötet folytatásaként Böning most a 18. század folyamán követi nyomon a felvilágosult század elején kialakult új információs rendszer változását: tartalmilag, illetve annak társadalmi hatását tekintve. A történet Napóleon bukásával zárul az időben, és annak több mint ezer időszaki sajtótermék elemzését olvashatjuk, kiemelve a fontosabbak históriáját részleteiben is. Ezután három elméleti fejezet következik. Az elsőben a tudományos ismeretek (mind a természet-, mind a társadalomtudományok terén) elterjesztésének módozatait, illetve a felvilágosodás szellemi áramlatainak megjelenését, befolyásolását elemzi a szerző. Ezután az évszázad folyamán megjelenő új témákról, és új olvasóközönségről olvashatunk, majd a politikai sajtó fejlődését, és ennek társadalmi hatását követhetjük nyomon.

HALSE, Sven: *Eine Reise für das Leben. Handwerker-Autobiographien 1700–1910.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

A kötet inkább irodalomtörténeti jellegű, amint a címéből is kiderül kézműves önéletrajzok elemzése. Olvasás-, és könyvhasználat-történeti szempontból azonban hallatlanul érdekes forráscsoport, hiszen, a korszakban egyre aktívabb társadalmi szerepet játszó társadalmi csoport művelődése, önképzési szokásairól közvetlen információkkal szolgál.

ZIMMERMANN, Harro: *WortWörtlich. Kleine Arbeiten zur Literaturgeschichte im Radio.* Bremen, 2003. Edition Lumière.

A rádió az irodalmi művek közreadásában feltalálása óta jelentős szerepet vállal magára. Még napjainkban is, amikor a multimédia szolgáltatás elvileg lehetséges, a rádió, a kisebb irodalmi írások művészi szintű interpretációjában erős pozíciókat tudhat magáénak. A sorozat 8. darabjában közreadott írások a közvetített művek keletkezési időrendjében, Johann Christian Günthertől kezdve, Goethén, és Schellingen át Günter Grassig mutatják be a rádiót, mint az elektronikus sajtó egyik formáját, és elemzik az irodalmi műsorok társadalmi hatását.

BAUBA, Aïssatou: *„Kinder des Augenblickes". Die Ethnien Deutsch-Nordkameruns in deutschprachigen Reiseberichten 1850–1919.* Bremen, 2006(?). Edition Lumière. (előkészületben)

Tudtunkkal még továbbra sem jelent meg.

Reisen – Erkunden – Erzählen. Bilder aus der europäischen Etnologie und Literatur. Hrsg. von Michael NAGEL. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A sorozat 10. kötetével tanítványai Dieter Richtert köszöntötték. Ez az a kötet, amely számomra leginkább tisztán irodalomtörténeti jellegű, és nehezen indokolható, hogy miért éppen egy sajtótörténeti sorozat része. Végül, ha nem sajtótörténeti, de egy érdekes olvasástörténeti jelenség választható a kötet vezérfonalául: az olvasással való utazás során nyert kép különféle idegen tájakról, jelenségekről, emberekről (a német Nagy Sándor, vagy Apollonius regénytől, az elmesélt Lago Maggiorén át, Amerikának a gyermekkönyvekből való felfedezéséig). Vagy éppen az egyes népmese figurák utaznak, vagy csak motívumként, de akár „valóságosan" is (Pinocchio). És utazunk a könyv világában, eljutunk a valóságos útikönyvig, illetve az internetes kulturális utazásig, továbbá a társkeresésig. Mindezt irodalom-, és társadalomtörténeti megközelítésben.

Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn. Hrsg. von Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 4. kötetének bemutatásakor utaltunk arra, hogy 2003 nyarán Szalónakon (Stadt Schlaining) került megrendezésre a nyugat-magyarországi történeti régió német nyelvhasználatának, német kultúrtörténetének a kérdése. A konferencia itt is, mint Szomolányon (Smolenice) a nyelvhasználati kérdésekkel kezdődött. Franz Patocka a burgenlandi nyelvjárásról tartott előadást (ehhez kötődően meghallgattuk Jacob Perschy kismartoni költő verseit is), Knipf-Komlósi Erzsébet pedig a magyarországi németség nyelvi tudatának történeti változásairól szólt. Valeria Neuberger egy, a magyarországi szakirodalomban ritkán előkerülő kérdést adott elő, a német nyelv és kultúra hatása a nyugat-magyarországi zsidóságra, a Kismarton környéki hét közösségre a 19. században. A terület német ajkú lutheránus lelkészeinek a 17. századi gyászévtizedben történt üldözéséről, és a megmentésükre való törekvésekről Eva Kovalská szedte össze az elszórt adatokat.

A 16–18. századi nyugat-magyarországi kulturális intézmények közül az ülésszakon kiemelt helyen szerepelt a soknyelvű Batthyány-udvar (Monok István, Ötvös Péter, Kovács József László), érthető módon az udvar német szellemiséget közvetítő szerepe, illetve a német nyelvű irodalmi emlékei (levelezés, költészet). A régió 18. századi színi előadásainak nyelvi jellemzését Czibula Katalin végezte el, Durina Múdra pedig a pozsonyi, a győri és a soproni Orsolya nővérek 18. századi zenei életét mutatta be.

A sajtótörténet tárgykörében négy előadás hangzott el. Balogh F. András a 16. század első felének német röplapjai Köszegre vonatkozó információit elemezte. Rozsondai Rita a győri Streibig nyomda német nyelvű kalendáriumait mutatta be tartalmi szempontból, érintve az olvasói kört, amely nem csupán olvasta, de használta is a bennük közölt praktikus ismereteket. Győrben jelent meg a 19. század közepén a *Das Vaterland* (1844–1847), és utód lapja a *Hazánk* (1847–1848). Szilágyi Márton, amellett hogy megismertet bennünket e lap történetével, az irodalmi, a kulturális és a politikai életben játszott szerepével, bemutatja azt a magyar sajtótörténetben is tetten érhető folyamatot, amely a hungarus-tudat eltűnésének sok diszciplína eszköztára segítségével már ismert. A konferencia, így a kötet is esettanulmányokkal zárul.

BÖNING, Holger: *Der Traum von einer Sache. Aufstieg und Fall der Utopien im politischen Lied der Bundesrepublik und der DDR.* Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 12. kötete ugyancsak irodalom-közeli indíttatású, de a zene- és a kommunikációtörténeti tanulmányok is gazdagodtak általa. A nyugati Németország főként 68 előtti időszakának politikai (-jellegű, -indíttatású, -üzenetű) dalaival van jelen úgy, hogy a közvetítő médiumok, és a társadalmi hatás vizsgálatára esik az elemzés hangsúlya. Mind más, a sorozathoz tartozó kötet esetében, itt is olvashatunk egy szép válogatást az elemzett dalokból. A Kelet-Németországban keletkezett, hangsúlyosabban politikai, mozgalmi jellegű dalok esetében az elemzés kicsit a társadalomtörténeti irányban csúszik el.

Deutsche Presseforschung. Geschichte, Projekte und Perspektiven eines Forschungsinstituts der Universität Bremen. Nebst einigen Beiträgen zur Bedeutung der historischen Presseforschung. Hrsg. von Holger BÖNING, Hartwig GEBHARDT, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

Ez, a sorozat 13. darabjaként megjelent kötet igazából a német sajtótörténeti kutatások keresztmetszetét adja. Ugyanakkor stratégiai terv is. Annak megmutatása, hogy hogyan szeretné a Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete 2015-ig a német sajtó történetét kutatni, azt milyen értelemben (forrásfeltárás, média-, és kultúrtörténeti szempontrendszer, kutatási témák, megjelenési fórumok). A kötet persze ennél több is, hiszen egyben a német sajtótörténeti kutatások története is. Magyar szempontból sajnálatosan kell megállapítani, hogy intézményes kapcsolódás ehhez a programhoz még nem létezik, annak ellenére sem, hogy a német sajtó nem németországi jelenléte, bibliográfiai számbavétele, tartalmának, társadalmi hatásának a vizsgálata külön kutatási irányként szerepel a kötetben. Fontos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár újonnan alakult sajtótörténeti csoportja felnőjön ahhoz a szerephez, hogy ezzel a szervezetten együttműködő intézményi körrel együtt tudjon gondolkodni, dolgozni.

MONOK ISTVÁN

Hermann Rumschöttel zum 26.8.2006

Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar! Unter den ca. 20 000 politischen Plakaten der Sammlung Rehse,[1] die nach einigen Irrfahrten von der Münchener Residenz über die Library of Congress in Washington und das Bundesarchiv in Koblenz schließlich im Bayerischen Hauptstaatsarchiv eine Heimat gefunden haben, sind etwa hundert ungarische Plakate, deren Publika-

[1] Zu dem „Archiv für Zeitgeschichte und Publizistik", das Friedrich Joseph Maria Rehse (1870 – 1952) begründet und geleitet hat, vgl. zuletzt SCHÜTZ, Brigitte: *Die „Sammlung Rehse".* In: *München – „Hauptstadt der Bewegung" (Ausstellungskatalog).* München 1993. S.280f. Die Sammlung, die die nationalsozialistische Bewegung verherrlichen und dokumentieren wollte, wurde nach Kriegsende von den Amerikanern beschlagnahmt und ein Teil des Materials in der Library of Congress, Washington D.C. über die Bibliotheksbestände verteilt. Der Abtransport der Sammlung ist fotografisch dokumentiert: LoC, LOT 2523 (F) [P & P]: Salvage by Library of Congress mission officials of the Rehse collection of posters, pamphlets, and all types of German propaganda material (Confiscated by U.S. military intelligence authorities 1945-1946). Die Rückgabe erfolgte nicht an den Freistaat Bayern, der der korrekte Empfänger des ehemaligen Parteivermögens gewesen wäre, sondern „an die Bundesrepublik Deutschland", so daß ein Teil der Sammlung im Bundesarchiv Koblenz entnommen wurde.

tion im Rahmen einer Zusammenarbeit des Bayerischen Hauptstaatsarchivs mit der Ungarischen Nationalbibliothek – Országos Széchényi Könyvtár – Budapest vorbereitet wird. Die meisten dieser Plakate sind textlastige politische Kundgebungen, so daß die Nr. 19683[2] etwas aus der Reihe fällt: Es ist das Werbeplakat für ein Buch:

König / kapitány könyve. / A Deutschland útjáról. Magyar kiadás, 31×46 cm, in Zweifarbendruck schwarz und grün. Der Text lautet in deutscher Übersetzung: „Das Buch des Kapitäns König von der Fahrt der Deutschland. Ungarische Ausgabe". Ein Druckvermerk informiert: „8469 Budapest, az Athenaeum nyomda", also „Druckerei Athenaeum". Das Titelblatt zeigt mittig ein halbgetauchtes U-Boot mit einer gedippten (oder, weniger wahrscheinlich: auf Halbmast gesetzten) Flagge der Deutschen Handelsmarine, auf dessen Deck ein Mann mit einem Tuch winkt. Die Arbeit des Übersetzens für die Katalogisierung der Sammlung nach der Rückgabe hielt sich bei diesem Stück somit in Grenzen.[3] Auch die Beschreibung sollte nach den von der Archivverwaltung aufgestellten Regeln nur die wenig aussagekräftigen Worte „Symbol" und „Motiv" enthalten. Hingegen stellte der sachliche Hintergrund den maritimen Dingen ziemlich fernstehenden, aber neugierigen Verfasser vor selbstgeschaffene Probleme, weil er – ohne dazu beauftragt zu sein -herausfinden wollte, worum es ging. Eine Recherche in Budapest ergab zunächst, daß das Buch, für das geworben wurde, 1916 erschienen ist: *A Deutschland utja*, írta König Pál, A „Deutschland" búvár-teherhajó kapitánya. (Egyedül jogosított magyar kiadás). Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása 1916. (Die Fahrt der „Deutschland", von Paul König, Kapitän des Lasten-Tauchbootes „Deutschland". Einzige rechtmäßige ungarische Ausgabe. Budapest, Ausgabe der Literatur- und Druckerei-A.G. Athaeneum 1916). Das Buch hat in der Széchényi Nationalbibliothek Budapest die Signatur 129.914, der Buchdeckel trägt eine stilistisch ähnliche Zeichnung wie das Plakat – die Mitte eines aufgetauchten U-Bootes mit mehreren Menschen darauf unter einem gehißten dreistreifigen Wimpel (ohne Symbol), die Darstellung ist signiert mit „Végh". Vermutlich handelt es sich um den Graphiker Dezső Végh (1897 – 1972), der Buch- und Zeitschriftenillustrationen und Bühnen- und Textilentwürfe verfertigt hat. Wie schon die Zeile „Magyar kiadás" (Ungarische Ausgabe) andeutet, handelt es sich um eine Übersetzung. Die Originalausgabe des Buches war im selben Jahr 1916 in Deutschland gleich in zwei Verlagen erschienen: Beim Montanus Verlag, Siegen und Leipzig als „Montanus Markbücher Nr.1" und, ebenfalls zum Verkaufspreis von 1 Mark, in der Reihe „Ullstein-Kriegsbücher" als Nr. 21, hier in einer Auflage von über einer halben Million.[4] Darüber hinaus erschien 1916 in erster und 1917 in zweiter Auflage eine Ausgabe in englischer Sprache in den Vereinigten Staaten: Capt. Paul Koenig: *Voyage of the Deutschland: The First Merchant Submarine*, New York 1916, [2]1917 Heart's International Library,

[2] Die korrekte Signatur lautet: München, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Plakatsammlung 19683.

[3] Die um 1984 erfolgte Katalogisierung (gefördert durch Mittel der Volkswagen-Stiftung) wurde noch ohne Anwendung der Datenbank-Technik durchgeführt, die Querverweise nach Schlagworten sind einigermaßen willkürlich und – schon wegen der Aufteilung an viele Bearbeiter – ziemlich uneinheitlich. Immerhin wurden von allen Plakaten Farbdia-Aufnahmen erstellt, so daß man die Sammlung in situ einigermaßen benützen kann.

[4] *Die Fahrt der Deutschland,* von Paul König, Kapitän des Untersee-Frachtschiffes „Deutschland". Berlin, 1916. 155 S., 14 Tafeln. Die Montanus-Ausgabe (in der Bayer. Staatsbibliothek München unter der früheren Signatur H.Un.App.655,b,1 als „Verlust" notiert) ist im Antiquariatshandel (Januar 2006) in zwei Exemplaren angeboten, die Ullstein-Ausgabe (H.un.app.289h) in vierzig Exemplaren. Die Ausgabe von 1937 enthält auf der Titelrückseite den Hinweis, daß die Auflage von 1916 555 500 Exemplare betragen habe, die neue „wesentlich erweiterte Ausgabe" 25 000 Exemplare.

und 1937 erschien eine erweiterte deutsche Ausgabe bei Ullstein in Berlin: *Fahrten der U Deutschland im Weltkrieg*.

Die Geschehnisse, die so weitgestreut bekanntgemacht wurden, waren folgende: England und Frankreich hatten 1915 durch eine Seeblockade den Handelsverkehr der Mittelmächte mit den – noch neutralen – Vereinigten Staaten unterbunden. Im Juli 1916 gelang es Kapitän Paul König,[5] mit einem Unterseeboot eine Ladung Textilfarben und Arzneimittel durch die englische Blockade nach Baltimore zu bringen und von dort mit einer Ladung Rohkautschuk und Nickel nach Bremen zurückzukehren.[6] Die gelungene Fahrt wurde in der deutschen Öffentlichkeit enthusiastisch gefeiert, aber auch in der amerikanischen Presse wohlwollend kommentiert. Im November 1916 gelang es Paul König noch ein zweites Mal, mit dem Handels-U-Boot Amerika zu erreichen, bevor die Vereinigten Staaten 1917 auf Seiten der Entente in den Krieg eintraten. Aber dies war nicht mehr so sensationell wie der erste Durchbruch, zu dem eine silberne Gedenkmünze geprägt wurde,[7] und Paul König der Hohenzollersche Hausorden durch den Kaiser sowie das Eiserne Kreuz 1. Klasse verliehen wurde, was weniger verwundert als der Umstand, daß ihm die Universität Halle/S. die Ehrendoktorwürde (Dr. med. h.c.) verlieh[8]. Postkarten wurden gedruckt, solche mit Königs Porträt, ferner König zusammen mit Graf Zeppelin und der Aufschrift „König der Tiefe und der Luft,"[9] „Kapitän König mit seinen Offizieren und Mannschaft", und frühere Reisegefährten erinnerten sich an die Zeiten vor dem Krieg.[10] Die Erinnerung an das große Ereignis wird aber noch in unseren Zeiten weiter gepflegt: Im Juli 1998 teilt das Deutsche Schiffahrtsmuseum in Bremerhaven mit, daß es gelungen war, dank einer Spende des „Captain's Table zu Bremen" das Temperabild anzukaufen, in dem der „Marinemaler Claus Bergen (1885 – 1964)" „den großen Augenblick der Heimkehr der ‚Deutschland' festgehalten hat". Seit langem hängt in dem Museum ein Bild „des Marinemalers Willy Stöwer (1864 – 1931), das ebenfalls das Handels-Uboot ‚Deutschland' bei seiner Ankunft in der Hansestadt zeigt"[11]. Wenn das Museum betont, daß damit zu dem „Ereignis zwei hervorragende Gemälde von zwei der bedeutendsten deutschen Marinemaler nebeneinander" hängen, ist das vielleicht eine Art Akt poetischer Gerechtigkeit, weil im Gegensatz dazu das Lotsenschiff „Kapitän König", das 1963 in Dienst gestellt wurde, Alterungserscheinungen zeigt und – gemeinsam mit dem gleichalten Versetzschiff „Gotthilf Hagen" – durch einen

[5] Paul Leberecht König 1867–1932.

[6] Ausfahrt in Bremen am 23.6., Ankunft in Baltimore 10.7., Ausfahrt in Baltimore 1.8., Rückkehr nach Bremen 23.8.

[7] Avers: Büste von Paul König, Umschrift : Kapitän Koenig (sic), Revers: Flagge des Bremer Lloyd, Umschrift: Durchquerung d. Atlant. Oceans durch d. Handels U.Boot Deutschland, Abb.: National Maritime Museum London, MEC2471 (www.nmm.ac.uk/collections). Der Medailleur, August Hummel, hatte vorher schon den Bayerischen Prinzregenten Luitpold auf einer Gedenkmünze verewigt, Hindenburg (1914) „Zur Befreiung Ostpreussens", auf dem Revers ein nackter Mann, der gerade ein Schwert gegen einen auf dem Rücken liegenden (russischen) Bären schwingt, später (1925) schnitt er die Gedenkmedaille für Friedrich Ebert und war noch 1928, mit 67 Jahren als Stempelschneider bei der Münzpräganstalt L. Chr. Lauer in Nürnberg tätig.

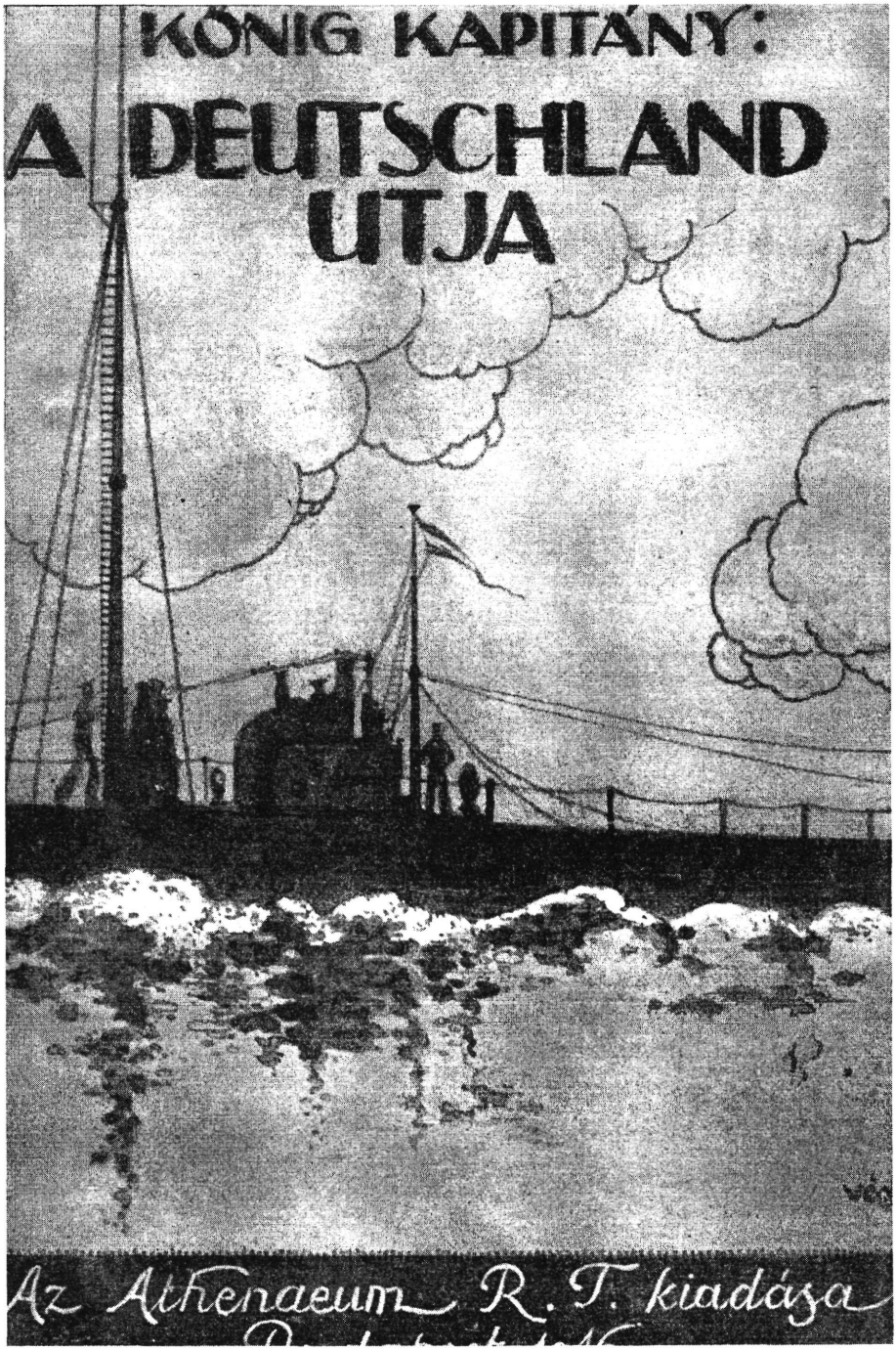
[8] Mitteilung der Marinekameradschaft „Kapitän Paul König" in Schönebeck (www.mk-schoenebeck.de).

[9] Luftschiffe vom Typ Zeppelin waren zum Bombenabwurf über London erfolgreich eingesetzt worden.

[10] REHBEIN, Arthur: *Mit Kapitän König in sonnigen Breiten*. Reiseerinnerungen aus friedlicher Zeit. Berlin 1917.

[11] Deutsches Schiffahrtsmuseum, Regionalinfo 08/98 vom 17.07.1998. Dieses zweite, ältere Bild ist aber nur eine Leihgabe der Marineschule Mürwik, die es jederzeit zurückfordern könne.

DIE FAHRT DER
Deutschland
von
Paul König
KAPITÄN DES
UNTERSEE-FRACHTSCHIFFES
DEUTSCHLAND

KÖNIG KAPITÁNY:
A DEUTSCHLAND
UTJA
Az Athenaeum R. T. kiadása

A „DEUTSCHLAND“ ÚTJA

ÍRTA

KÖNIG PÁL

A „DEUTSCHLAND“ BÚVÁR-TEHERHAJÓ KAPITÁNYA

(EGYEDÜL JOGOSÍTOTT MAGYAR KIADÁS)

ATHENAEUM
·1868·

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1916

modernen Neubau ersetzt werden soll.[12] Dem Blockadebrecher von 1916 gelang inzwischen auch der Sprung ins Internet: Eine ausführliche Biographie von Kapitän König hat die nach ihm benannte „Marinekameradschaft Paul Leberecht König Schönebeck/Elbe" ins Netz gestellt. Hier erfährt man, daß König – noch als Angehöriger des Norddeutschen Lloyd und Kapitän von Handelsschiffen – 1901 in Winchester die Tochter eines Londoner Predigers, Muriel Pennington, heiratete, mit der er einen Sohn und eine Tochter hatte. Für die im 1. Weltkrieg so kriegsbegeisterte deutsche und österreichische Presse war das ein Wermutstropfen, zumal Frau König mit ihren

[12] Deutscher Bundestag 16. Wahlperiode, Drucksache 16/132. Kleine Anfrage vom 1.12.2005 Zur Zukunft des Lotsenwesens im Revier Ems und Weser: „7. Wie lange haben die Stationsschiffe .. ‚Gotthilf Hagen' und ‚Kapitän König' noch eine GL-Zulassung und wäre eine weitere Verlängerung unter Berücksichtigung des technischen Zustandes der Schiffe realistisch?" Die von 30 Abgeordneten (u.a. aus Plauen und Bayreuth) „und der Fraktion der FDP" getragene Anfrage besteht aus 43 lehrreichen Einzelfragen, wie „25. Welche Auswirkungen wird der Pendelverkehr des SWATH-Tenders zwischen Borkum und Westerems (einfache Wegstrecke 17 sm) für die Lotsen und die ohne Lotsen fahrenden oft übermüdeten Schiffsführer der Feederschiffe (bis 120 m) haben und wird die STCW-Fatigue-Richtlinie eingehalten werden können". Jeder, der – ob aus Plauen oder Bayreuth – schon einen Beinahe-Zusammenstoß mit einem übermüdeten Schiffsführer erlebt hat, wird für die Weiterverwendung der „Kapitän König" eintreten, doch hat sich die Bundesregierung bereits für eine Ausschreibung zum Bau eines SWATH-Tenders (Small Waterplane Area Twin Hull) entschieden, obwohl die GL-Zulassung für die „Kapitän König" bis 2009 gilt, was aufgelöst „Germanische Lloyd-Zulassung" heißt, und unabhängig ist von der Einhaltung der STCW, das sind „Standards of Training, Certification and Watchkeeping", 1978 beschlossen von der International Maritime Organization (besser bekannt unter der Abkürzung IMO).

Kindern bei Kriegsausbruch nach England zurückgekehrt war, und besonders die Wiener Neue Freie Presse versuchte, sich in das Gefühlsleben der Gattin zu versetzen, die von der Heldentat ihres Mannes für den Feind erfahren hatte („und sie blieb doch Angehörige ihres Vaterlandes, patriotisch bis in die Fingerspitzen, Engländerin, Mutter englischer Kinder!")[13] – so ausführlich und in so peinlicher Weise, daß Kapitän König an unerwartetem Ort zu zweifelhaften Ehren kam: Karl Kraus widmete dem Vorfall in seiner Zeitschrift *Die Fackel* nicht weniger als sieben satirische Seiten[14], wobei er die vernichtende Wirkung im wesentlichen durch das Zitieren der Zeitungsartikel selbst erzielte, sein Angriff also, wie üblich, der Presse galt, nicht den behandelten Personen. Zur Erinnerung: Ausgangspunkt unserer Erörterungen war ein kleines ungarisches Werbeplakat für eine Schilderung aus der Welt der Marine. Beim Seefahrervolk der Ungarn – sie sollten ihren eigenen Mittelmeerhafen im ungarischen Kronland Kroatien, Fiume (Rijeka), ja erst später verlieren – konnte man offensichtlich mit Interesse für das Thema rechnen; schließlich wurde Ungarn drei Jahre später zum Binnenland und blieb doch das einzige Binnenland in der Geschichte, das ein Vierteljahrhundert lang einen Admiral als Staatsoberhaupt verehrte.[15] Die Bezüge des Plakates reichen also sehr weit, von Budapest über Wien und Karl Kraus, nach München in die Residenz[16] und später in das Bayerische Hauptstaatsarchiv, bis Bremen, Baltimore und Washington D.C. Das Plakat bietet sich also mithin als idealtypisches Objekt eines Jubiläumsartikels vom Rezensions-Gemeinplatztyp b an: es „spiegelt mit seinen weit ausgreifenden Bezügen eindrucksvoll die vielfältigen Interessen des Jubilars wider".[17] Die Abteilung V des Bayerischen Hauptstaatsarchivs („Nachlässe und Sammlungen") kann – schon von ihrer Konzeption vermutlich mehr als die anderen – immer mit Überraschungen aufwarten.

GABRIEL SILAGI

[13] Nummer vom 19. August 1916, S.2.

[14] Fackel Nr. 437-442 November 1916, S.79 – 85

[15] Das etwas expansionistische Schlagwort „Tengerre, Magyar!", wörtlich „Aufs Meer, Ungar!", geht auf den Freiheitshelden Lajos Kossuth zurück, der 1846 im Zusammenhang mit dem Eisenbahnanschluß von Fiume in der Zeitschrift *Hetilap* (Nr. 8) einen Aufsatz mit dem Titel „Tengerhez magyar" verfaßte, vgl. VOLPI, Gainluca: *Tengerre Magyar.* = Fiume – Rivista di Studi Fiumani n.s. XX (2000) n. 7–12. Heute wird der Slogan hauptsächlich als scherzhafte Werbung für Fisch-Restaurants, Yacht-Zubehörgeschäfte und Reisebüros gebraucht.

[16] Die Sammlung Rehse war von 1935 bis 1944 in der Münchener Residenz untergebracht, wo ihr im Nordflügel 100 (!) Räume zur Verfügung standen.

[17] Zur Typologie von Festschrift-Beurteilungen vgl. SILAGI, Gabriel. In: *Scire litteras, Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben* (Bayer. Akademie d. Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Abhandlungen NF 99, 1988, S.423f.).

SZEMLE

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. Eötvös József Kiadó, 400 l.

A magyarországi sajtó 300. és a magyar nyelvű újságírás megindulásának 225. évében jelent meg az az impozáns kötet, amely a felvilágosodás kori és reformkori sajtónak a nevelésügygyel való kapcsolatát dolgozta fel tudományos alapossággal. Így e kettős jubileum mégsem maradt teljesen említés nélkül, hiszen a magyar nyelvű sajtónk első hősi korszakának a nevelés terén végzett fontos missziójával ismertetett meg Fehér Katalin könyve. Amennyire sajnálatos e nem jelentéktelen évforduló elhallgatása a magyar sajtóban és kulturális életünkben, tudományos szempontból annál nagyobb haszonnal járt a magyar időszaki sajtó e témakörrel kapcsolatos szerepének alapos feltárása. Igaz, hogy e korszakok sajtótörténetének feldolgozása már viszonylag előrehaladt, hiszen számos előtanulmány mellett sor került részletes, kézikönyvszerű feltárására is, de éppen a hírlapok és folyóiratok tartalmi sokrétűsége révén természetszerűleg ennek során nem lehetett szó a jelzett téma alapos kidolgozásáról.

Márpedig a nevelés ügye a felvilágosodás korától kezdve előtérben lévő téma volt, nem csak a korszak kulturális életében, hanem a sajtóban is.

A szerző így egyszerre tett nagy szolgálatot a magyar sajtó és a nevelés történetének. Munkája értékes kiegészítője mindannak, amit a sajtótörténeti kutatás az 1849 előtti korszakról eddig feltárt, de ugyanakkor a neveléstörténetet és így művelődésünk történetét is jelentős és eddig ismeretlen anyaggal gazdagította. Feldolgozásában végig szem előtt tartotta a sajtónak a történeti kutatások terén el nem hanyagolható kettős jellegét; ti. azt, hogy nem csak forrásként használhatjuk, hanem egyszersmind a lapoknak az eszmék népszerűsítése terén betöltött szerepét és maguknak az egyes irányzatoknak a hazai elterjedését is megismerhetjük általuk. Kétségtelen ugyanis, hogy a neveléssel kapcsolatos új eszmék és törekvések közvetítése terén a sajtó a könyveknél is nagyobb szerepet játszott. A korszak korábbi neveléstörténetei mégis csaknem teljesen mellőzték e fontos forrásanyagot, amely akkor is igényt tart érdeklődésünkre, ha természetesen az eszmék és a törekvések jó részének hazai jelentkezése már máshonnan is ismerős. Hiszen az időszaki sajtó anyagának feldolgozása választ ad számos olyan kérdésre, amelyek a neveléssel kapcsolatos elvek és módszerek elterjedésének pontos idejére és visszhangjára vonatkoznak, de egyszersmind képet ad a korabeli közvélemény körében keltett hatásról is.

E korábban érintetlen témát Fehér Katalin mintegy két évtizedes kutatásai eredményei nyomán foglalta össze terjedelmes, de jól megszerkesztett monográfiában. A rendkívül gazdag anyagot sikeresen dolgozta fel és elkerülte a repertoriális feltárások szárazságát, koncepciótlanságát. A három részre tagolt mű első része számba veszi azokat a hazai lapokat, amelyek már jelentős mértékben foglalkoztak nevelésügyi kérdésekkel 1777 és 1849 között, és amelyekkel – nem lévén tisztán pedagógiai orgánumok – a korábbi neveléstörténeti szakirodalom alig foglalkozott. A második rész az iskolai újságolvasás hazai

történetét foglalja össze, felhasználva, kiegészítve és kritikai vizsgálat alá véve az eddigi szakirodalmat.

Kutatásai végső tanulsága, hogy az újságok és folyóiratok iskolai szerepe jelentékenyebb volt eddigi ismereteinknél, és nem kis része volt a tanulók látókörének növelésében. A szorosabb értelemben vett iskolai újságolvasás mellett tárgyalja a szerkesztők, tanárok és a diákok kapcsolatait is a sajtóval.

A harmadik rész a könyv legterjedelmesebb fejezete; amelyben a sajtóban jelentkező nevelési témákat elemzi a szerző. Nyomon követhető itt a külföldi pedagógiai eszmék és törekvések sajtóvisszhangja Locke-tól Pestalozzi-ig és a német népoktatás példáiig. Különösen a népoktatás kérdései keltettek nagy érdeklődést. Külön fejezet foglalkozik azokkal a pedagógiai elméleti tanulmányokkal és eszmékkel, amelyek már az első magyar lapokban is élénk visszhangot támasztottak. A kortárs európai pedagógiai eszmék népszerűsítése és ismertetése gyakran helyet kapott e lapokban. Külön fejezeteket szentelt a szerző a magyar tanítási nyelvért folyó küzdelmekről, és a kisdedóvó kérdéseiről, a népoktatásról és a szakoktatásról a sajtóban megjelent írásoknak, vitáknak. Sokat írtak a lapok a nők művelődésével és a leányok nevelésével kapcsolatos nézetekről, ezekről is részletes feldolgozást nyújtanak e fejezetek. A kötetet a diáktársaságokról, a tankönyvekről és a gyermekirodalomról szóló sajtóvisszhang ismertetése zárja le.

Fehér Katalin könyve nem csak neveléstörténetünk és sajtónk történetének fehér foltjait tárja fel, hanem egész felvilágosodás- és reformkorunk művelődésének alaposabb megismerését is szolgálja. Jól példázza, hogy kutatásunk számára még bőven van feltárni való ismeretlen terület, mégpedig nem periférikus, hanem a magyar kultúra története és fejlődése szempontjából alapvetően fontos kérdések. Ezek nyomán nem csak számos ismeretlen tényanyagot sikerült feltárni, hanem érthetőbbé is válik sok minden, aminek okait eddig csak találgathattuk. Így pl. a magyar művelődés számos, eddig alig ismert tényezőjének: tanároknak, tanítóknak, lelkészeknek és újságíróknak nagy a szerepe abban, hogy a kulturális szempontból is „nagy parlag"-ból a 19. század folyamán mégis egy műveltebb értelmiségi réteg is ki tudott fejlődni. Az eddig ismert nagy személyiségek nem teljesen légüres térben működtek, és az ő kiemelkedésükben is volt szerepe ennek az áldozatoktól sem visszariadó értelmiségnek: ezt is világosan tükrözi az ismertetett monográfia. Ma, amikor a különböző szakterületeken inkább az absztrakció, az elméletieskedés és az éppen divatos külföldi irányzatok követése a divat, e munka is arra figyelmeztet: van feladata a magyar kutatásnak saját művelődésünk múltjának feltárása terén is, hiszen ezt bizonyosan nem fogják elvégezni helyettünk mások. Múltunk kulturális törekvéseinek teljes feltárása nélkül nem érthetjük meg saját korunk alapvető kulturális problémáit sem.

KÓKAY GYÖRGY

Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841). Szerk.: FAZEKAS Csaba. Miskolc, 2003. Bíbor Kiadó, 342 l.

1840-ben Landerer Lajos pesti nyomdatulajdonos újság kiadására szánta el magát. Társa, Heckenast Gusztáv meggyőzte, hogy az indítandó lap Kossuth Lajos irányítása alatt sokkal kelendőbb lehet. Ezzel egy időben a magyar reformellenzék is szerette volna saját, rendszeres megjelenésű orgánum útján nézeteit szélesebb körben is ismertté tenni. Az anyagi gondokkal küzdő, ellenben nagyon jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező Landerer keresztülvitte, hogy a börtönből alig fél éve szabadult Kossuth legyen az új politikai lap szerkesztője. Így jöhetett létre kormányzati közreműködéssel a reformkor legjelentősebb sajtóterméke, az ellenzéki *Pesti Hírlap*.

Landerer 1840 decemberének végén kereste meg Kossuthot a lapalapítás tervével. Az esztendő utolsó napján már a megállapodást is megkötötték. A szerződés szerint Kossuth teljes joggal bír a lap irányításában, azonban Landerer

kikötötte – az olvasótábor növelése érdekében –, hogy a szerkesztő azon cikkeket is köteles közreadni, amelyekkel nem ért egyet. Kossuth viszont elérte, hogy ezeket a közleményeket megjegyzésekkel kísérheti.

Ezeket a szerkesztői jegyzeteket gyűjtötték össze és adták közre 2003-ban a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának történészhallgatói tanáruk, Fazekas Csaba irányításával, aki maga is munkás résztvevője a kötetnek. A gyűjtemény összeállításában a *Pesti Hírlap* nyomtatott példányai mellett a lap Vörös Antal, Kossuth titkára által jegyzetelt és helyreállított példányait használták. Ezekbe Vörös beírta és beragasztotta a cenzúra által törölt részeket.

A csillag alatti szerkesztői megjegyzés korábban is szokásos volt a hazai sajtóban, de Kossuth sokkal gyakrabban élt ezzel a módszerrel. Jegyzeteket írt saját vezércikkeihez is, azonban zömében mások közleményeit kísérte megjegyzéseivel.

A jegyzetek terjedelme az egymondatos értelmezéstől a szinte önálló cikk hosszúságát elérő véleménynyilvánításig terjed. Kossuth a jegyzeteket is – az általa meghonosított vezércikkhez hasonlóan – a politikai közvélemény formálására használta. A kötet összeállítói a jegyzetek összegyűjtésével és kiadásával így jelentős mértékben hozzájárultak a kossuthi életmű jobb megismeréséhez.

A kötet anyagának válogatásakor az egyes cikkekhez fűzött, lábjegyzetben közölt szerkesztői megjegyzéseket dolgozták fel a teljesség igényével. Kossuth nagyszámú, a közlemények szövegébe iktatott vagy a közlemények végéhez fűzött jegyzeteiből csak válogattak. Döntésüket terjedelmi korlátok befolyásolták, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy minden ilyen válogatás szükségszerűen szubjektív, az ismertetés írója más jegyzeteket is beválogatott volna. A forrásokat két részre osztva közlik. A főrészbe kerültek azok a szövegek, amelyeket Kossuth aláírt, vagy „Szerk." rövidítéssel látott el. Itt helyezték el azokat a szerkesztői jegyzeteket is, amelyek a cenzúra tiltása miatt nem jelenhettek meg a nyomtatott példányokban. Ezeket a *Pesti Hírlap* azon számaihoz kapcsolva közlik, ahová a szerkesztőség szánta. A cenzor által törölt szövegrészeket jól megkülönböztethető jelöléssel látták el. A függelék tartalmazza a lapalji jegyzetek azon részét, amelyek esetében nem tudták egyértelműen eldönteni, hogy Kossuth vagy a szerkesztőség egyik munkatársának jegyzetéről, vagy a közlemény beküldője által tett megjegyzésről van szó.

A kötetet példamutató alapossággal készített jegyzetek kísérik. A forráskiadvány nagy érdeme, hogy benne nyomon lehet követni a korabeli cenzúrai szokásokat. Az első évben Havas József, a Helytartótanács tanácsnoka látta el a *Pesti Hírlap* előzetes bírálatát. (A Hírlap Kossuth szerkesztősége alatt három cenzort „fogyasztott" el.) Kossuth szerkesztői megbízását kormányzati körök azzal a hátsó szándékkal engedélyezték, hogy a *Pesti Hírlap* előzetes bírálatával könnyebben kézben tudják majd tartani. Alaposan elszámították magukat. A cenzúrát nyomasztotta Kossuth újszerű, lendületes, az addig megszokottól eltérő újságírói stílusa, amelyből nem hiányzott a pátosz sem. Havas már 1840 elején részletes utasítást kért a teendőkről. A cenzor joggal panaszkodott, hogy egyes szavak, mondatok kihúzása nem segít, a cikk egészének mondanivalója ettől nem lesz elfogadhatóbbá. Ha a lap bírálatát megfelelő módon látná el, annak kétharmadát törölni kellene, ez pedig egyet jelentene a *Pesti Hírlap* nyilvános elnyomásával. Ezután Havas, részletes utasítás hiányában, saját belátása szerint cenzúrázta a lapot. Nagyon sok közleményből törölt, és 1841-ben csaknem három tucat írás közlését teljesen megtiltotta.

Havas már a *Pesti Hírlap* első évfolyamának 2. számában található szerkesztői jegyzetben hibát talált. Kossuth Almási Balogh Pál írásának azon részéhez fűzött megjegyzést, amelyben az híres emberek portréinak elkészítését szorgalmazta. A cenzor – láthatóan nem értve az újfajta kossuthi stílust – a vallási jelképek profanizálásának és így elvetendőnek tartotta Kossuth azon megjegyzéseit, hogy nagy férfiaink képmásai oltárul szolgáljanak, melyhez az apák fiaikat naponkint elvezessék fölesketni. Más esetekben Havas a szerkesztő jegyzetét teljes terjedelmében

törölte. Például Révay Gusztáv zólyomi tudósításához, a vegyes házasságok ügyéhez fűzött megjegyzését (139. sz. dokumentum). Vagy Kossuth azon véleményét, amelyben kimondja, hogy a bíró nem lehet ura a törvénynek, csak szolgája (345. sz. dokumentum).

Havas ugyanakkor következetlen is volt. Talán figyelmetlenségből, talán azért, mert a Kossuthtal vívott állandó csata elfárasztotta, átengedte a *Pesti Hírlap* 1841. 54. számában „Szemere Bertalan Figyelmezés a javítórendszer ügyében" című rövid tanulmányához illesztett jegyzetet. Szemere írása a magánzárkás elzárásról értekezik, Kossuth ehhez fűzi megjegyzéseit, amelyek egyértelműen a szomorú sorsú Lovassy László, valamint az ő bebörtönzésének körülményeire és eredményére vonatkoznak. „... engedje megmondanom, hogy...[az az állítás, hogy] a magány megtébolyíthat, több mint hit, több mint vélemény – én magamról tudom, minő lelki erőlködésbe kerül kiragadni magát a nadályként megragadó egyetlen gondolat vagy a főkeringésig sodró képzelet körmei közül. Többet erről bajos szólanunk." Ezt a jegyzetet, mivel közvetlenül az értekezéshez illesztette Kossuth, a gyűjtemény összeállítói sajnos nem közölték.

A kötet előszavában örömmel olvastam, hogy a vállalkozás folytatását tervezik; szándékukban áll kiadni a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos szerkesztésében megjelent mind a 365 számának szerkesztői jegyzeteit. Engedtessék meg az ismertetés írójának, hogy a forráskötet átolvasása nyomán felmerült megjegyzéseit – az esetleges figyelembevétel szándékával – közrebocsássa.

A szerkesztői megjegyzések helyenként ritkított szedéssel jelzik, hogy Kossuth egy-egy kifejezésnek különösen nagy jelentőséget tulajdonít. Például a 18. sz. dokumentum a Magyar Tudós Társaság alapszabályairól szóló értekezéshez kapcsolódik. A *Pesti Hírlap*ban kiemelik: „Másik, mit az akadémiának mindenekfelett óhajtunk: a nyilvánosság!" Kossuth rendszeresen élt a figyelem irányításának ezzel az eszközével. A majdan megjelenő következő kötetekben ezt érdemes lenne jelezni.

A kötetbe minden egyes szerkesztői megjegyzést, jegyzetet külön dokumentumként vettek fel, pedig azok sokszor tartalmuk szerint is összetartoznak. Ennek célszerűségéről nem vagyok meggyőződve; az egy közleményhez fűzött jegyzetek nem okoznának zavart akkor sem, ha összevonnák azokat.

Ez a pályadíjat nyert kötet méltán kelti fel a reformkori történelemmel, különösen a sajtótörténettel foglalkozók figyelmét.

MÁZI BÉLA

Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Argumentum, Budapest, [2005]. 225[1] l.

Újabb kötettel gazdagodott a hazai művelődéstörténet. Voit Krisztina tanulmánykötete a magyarországi közgyűjteményi rendszer kialakulásába, valamint a hazai könyvkiadás történetébe enged betekintést. A mintegy száz esztendőt átfogó kötet szerkezetét tekintve két nagy téma köré csoportosítható: Közgyűjtemény-történet, és Könyvkiadás-történet.

Az első tanulmány egy hosszabb lélegzetű olvasmány, az egész hazai közgyűjteményi rendszer történetének vázlata. A visszatekintés célja a közgyűjtemények, valamint a tudományos és közműveltséget terjesztő intézmények sajátos fejlődéstörténetének bemutatása.

Az 1867-es kiegyezés nem csak a politikában, de a művelődéstörténet területén is jelentős változást hoz: egyesületek, társulatok (Franklin-Társulat, Természettudományi Társulat, Történelmi Társulat), a Magyar Tudományos Akadémia bizottságai (Archeológiai Bizottság, Történelmi Bizottság) alakulnak; az Akadémia rendre küldi tagjait szerte a világba, hogy felkutassák a magyar vonatkozású dokumentumokat. A kutatások nyomtatásban megjelenő orgánumai is szép számmal gyarapodnak: *Századok* (1868), *Magyar Könyvszemle* (1876), vagy az 1891-ben alapított *Irodalomtörténeti Közlemények*. Egyre nagyobb igény mutatkozik a feltárt emlékanyag szélesebb körben történő megismertetésére: ennek a gondolatnak első megnyilvánulása a Budapesten 1882-ben megrendezett Országos Könyvki-

állítás. A Kiállítást Ferenc József is meglátogatja, és elismerően megjegyzi: „...nem hittem, hogy ennyit képesek legyenek összehozni...igen meglepett..." (12.) György Aladár vállalja, hogy nemzeti értékeinknek számbavételére megírja a *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* című nagyszabású munkáját. Az 1890-es években egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az eddig szabadon burjánzó gyűjtő-, feltáró tevékenységet egységes szervezeti keretek közé kell tömöríteni: 1894-ben megalakul a Múzeum és Könyvtár Bizottság. Az állami felelősségvállalást elősegíti, amikor négy év múlva felállítják a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét és Tanácsát; tevékenységében új koncepció érvényesül, amennyiben a múzeumokat fontosságuk szerint rangsorolja, s ennek megfelelően részesíti anyagi támogatásban. A Tanács reformtervében szerepel a közművelődési könyvtárak kialakítása, az angolszász public library mintájára. A közvélemény ezen a téren talán egyedüliként Szabó Ervin nevét ismeri, de az alapos kutatómunka ezt joggal pótolja br. Wlassics Gyula, gr. Apponyi Albert és Fraknói Vilmos neveivel, hogy csak a legnagyobbakat említsük. Az I. világháború ténye és következményei átértékelik a tennivalókat is: elsődleges szempont az értékek mentése, a hadikönyvtárak felállítása. A háború vége a Tanács és Főfelügyelőség végét is jelenti; még egyetlen nagyszabású gyűjtő akcióról érdemes beszélni már csak azért is, mert erről a szakirodalom kevés szót ejt: a Tanácshatalom nyomtatvány-anyagának archiválására nem a politika motivál, hanem a nemzeti-, történelmi dokumentumok megőrzésének kötelessége. A Főfelügyelőség működése hozzájárul a közgyűjtemények helyzetének rendezéséhez; ezt a gondolatot kívánja visszaállítani Hóman Bálint 1934-ben, amikor felállítja a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsán belül a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségét. A II. világháború idején, és az azt követő években közgyűjteményeinket elsősorban biztonságos helyre kell menekíteni, jóllehet sok esetben a szállítás során tűnnek el végérvényesen a könyvek. A háborús károk felmérésére alakulnak a repülő bizottságok. A tanulmány részletekre kitérően megismerteti az olvasót Dr. Kozocsa Sándor erőfeszítéseivel, amelyeket a Hédervári-kastély könyvtárának megmentése érdekében tesz. Az 1948. év a konszolidáció, az 1949. esztendő az új politikai igényeknek megfelelő állományok kialakításának az éve.

A tanulmánykötet első nagy egységének írásai a továbbiakban eredeti iratok alapján tárgyalja a Közalapítványi Ügyigazgatóság létrejöttét és működését, érdekes adalékokkal bővíti a Váci Múzeum Egyesület, a Váci Múzeum (jelenleg Tragor Ignác Múzeum) lokálpatriotizmusból születő történetét, összehasonlítva a hasonló jellegű intézmények sorsával és támogatottságával, és vázolja a miskolci Herman Ottó Múzeum történetének első évtizedeit, hangsúlyozva ez utóbbi két esetben az Egyesületek olykor létfenntartó segítségét. Kiigazító, és a köztudatban elterjedt nézetet tesz a maga helyére Voit Krisztina, amikor a hazai könyvtárügy tendenciáit tárgyalja: a hazai vélemények két csoportba polarizálódnak, amikor az angol-amerikai könyvtártípus, illetőleg a konzervatív állami irányítást képviselő német minták mellett döntenek. A kutatások azt igazolják, hogy az elindulás a public library-típusú könyvtárak itthoni meghonosítása felé nem Szabó Ervinnel kezdődött, hanem korábban, Ferenczi Zoltán 1903-ban megjelent *Könyvtártan alapvonalai* című munkájában lefektetett elgondolásokkal.

A tanulmánykötet második nagy egysége a hazai „Könyvkiadás-történet"-tel foglalkozik, elsőként az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdéseivel. Nyolc évvel a Magyar Tudós Társaság alapítása után, rendszeressé válik az akadémiai könyvkiadás, és szerződést kötnek az Eggenberger Könyvkereskedéssel; ez a tény úgy tűnik, megoldja a könyvek elhelyezési gondjait 1875-ig, amikor megalakul az Akadémiai Könyvkiadó Hivatal. Megismerhetjük a két ősi vetélytárs az Athenaeum és a Franklin Társulat harcai mellett kiadványaikat, továbbá olvashatunk az Orvosi- és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatokról.

A fejezet további tanulmányai olyan helyzeteket kísérnek figyelemmel, mint a Karinthy Fri-

gyes és Tevan Andor közötti affér, vagy a két külön utat járó Tevan Andor és Kner Imre sorsa. Hangulatos olvasmány a tanulmányok sorában *A Pál utcai fiúk* megjelenésének története, és bőséges hivatkozási anyagon keresztül kapunk áttekintést Gyulai Pálnak a Franklin Társulatnál betöltött szerepéről, továbbá a kevéssé ismert Hirsch Lipótról, aki kezdetben az 1860-as, 1870-es évek nyomdászmozgalmaiból válik ismertté. Mesterségét a *Pester Lloyd* nyomdájában tanulja, és a Franklin Társulat nyomdavezetőjeként megteremti az ún. 'Franklin-stílust': művészete egyszerűségében rejlik, elhagyja a 'német motívumokat', mellőzi a hangsúlyos fejléceket és záródíszeket és megteremti sajátos arcú kiadványait, amelyek minden más nyomdaterméktől különböznek. Lehangoló sors áll össze „A legenda vége" című írásban Ráth Mór könyvkereskedő pályaképéről: 1857-től, amikor Ráth Mór megnyitja könyvkereskedését, már a megnyitás évében kiadványai közé tartozik Nagy Iván *Magyarország családai* című, eredetileg húsz kötetre tervezett munkájának első kötete; Ráth hamar elveszíti illúzióit, amikor szembesül a ténnyel, hogy az előfizetőkre sem számíthat, mert felhagynak a vásárlással, amint saját családjuk nevéhez elérnek. Amikor Ráth arra kényszerül, hogy a Shakespeare-kiadást is átadja 1900-ban a Franklin Társulatnak, pályája véget ér; az említett Shakespeare-kiadáshoz kapcsolódik az a kiadástörténeti fölfedezés, hogy Radnóti Miklós élete egyik utolsó, befejezetlenül hagyott munkáját a *Vízkereszt* fordítását a Franklin Társulatnak szánta.

Voit Krisztina 1977 és 2000 között írt tanulmányai bizonyítják, hogy az eredeti anyagon alapuló kutatás mindig eredményes, különösen akkor, ha az – mint jelen esetben is –, élő stílussal párosul. Tiszteletre méltó szakmai tudása, bőséges jegyzetapparátusa a biztosíték arra nézve, hogy könyve nagy segítségére válik a kutatóknak.

ROJAS MÓNIKA

A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeállította: EMŐDI András. Bp.–Nagyvárad, 2005, Akadémiai K. – Egyházmegyei Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár. XLVI, 295 l. /A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 1./

A cím sugallja, a katalógus összeállítója pedig tömör és világos bevezetőjében megmagyarázza, hogy a könyvanyag az Egyházmegye több könyvtára gyűjteményének összevonásával jött létre 1998-ban. Ennek történelmi okai vannak, s ezek a 20. századi méltatlan hányattatásokban gyökereznek. A katalógus tehát az Egyházmegyei Könyvtár jelenlegi állapotát kívánja rögzíteni, nem célja az államosított vagy elpusztult könyvek kiderítése. Ettől csak az 1982-ben, a bukaresti Nemzeti Könyvtár által lefoglalt 11 ősnyomtatvány és 76 antikva esetében tér el, ezeknek a romániai ősnyomtatvány-, illetve antikvakatalógusbeli számát a bevezető rész 4. számú lábjegyzetében fölsorolja. Nem mondanak le ugyanis ezek tulajdonjogáról. – A 3. lábjegyzetben azoknak a plébániáknak a neve olvasható, amelyeknek antikva vagy RMK-köteteit Emődi András feldolgozta a katalógusban. Ezek a könyvek tételesen visszakereshetők a 294–295. lapon is. A plébániákról meglepően kevés könyv került elő; az Egyházmegyei Könyvtár törzsállományához (püspöki, szemináriumi és káptalani könyvek) csupán a nagyváradi Kapucinus rendházból járult jelentősebb számú könyv.

A katalógus három részében újra kezdődően folyamatos a sorszámozás: 8 ősnyomtatvány, 374 antikva, azaz 16. századi külföldi nyomtatvány, és 219 RMK (mégpedig, kissé szokatlan módon, az RMK I–II–III közös betűrendbe sorolva) szerepel szerzői betűrendben, illetőleg a szerző nélkülieknél címrendszó szerint. Összesen tehát 601 tétel, amelyek esetében a kolligátumok természetesen külön tételek, de mindegyik hivatkozik az 'E' pontban a gyűjtőkötet első darabjára és viszont. (Néhány esetben, pél-

dául a több kötetes, magyarázatos Biblia esetében, Ant. 39–45, indokoltabb lett volna egy számon felvenni a köteteket, mert egyetlen összefüggő műről van szó, kötésük is egykorú és egy műhelyből való, de hát eredeti őrzési helyükön, a nagyváradi kapucinusoknál is külön számon vették állományba, Ant. 1–7, s talán ezen nem akart változtatni a szerző.)

A bibliográfiai leírásnál formailag mindenekelőtt a GW-t, CIH-et, BNH Cat.-ot és a VD 16-t, az RMK és RMNy köteteket vette alapul Emődi, s láthatóan nagy haszonnal, az elérhető elektronikus katalógusokat. – A könyv méreténél csak a rét-nagyságot közli, viszont megadja az ősnyomtatványok kollációs képletét, jelzi nyomdászjelvény és illusztrációk létét. E rész utolsó sorában szerepelnek a szakirodalmi hivatkozások. – A bibliográfiai leírásnál izgalmasabbak a példányleírás A–F pontjai. Az E pontról, a kolligátumok kapcsán, szóltunk már. Az 'A'-ban szerzünk tudomást a hiányokról, a 'B' a kötésleírásnak van fenntartva, a 'C' a possessoroké, a 'D'-be kerültek a bejegyzések, széljegyzetek, rubrikálások, az 'F' a példány irodalmát közli. Itt legtöbbször saját 2002-ben megjelent *A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században* c. munkájára hivatkozik. Egy-egy tétel leírásának végén van a könyv aktuális jelzete.

Az ősnyomtatványok között a 3. sorszámú (GW 3392) világviszonylatban igen ritka. Az RMK könyvek között egy, a 219. tételen egy szlovák nyelvű, 1695-ös nagyszombati nyomtatvány eddig ismeretlen volt. 16. századi RMK I csak egy van, egy Calepinus szótár (RMK 20), RMK II is csak egy (RMK 33). RMK III összesen nyolc, s ezek jellemző módon Temesvári Pelbárt (5 tétel: RMK 148–152), Laskai Osvát (2 tétel: RMK 129–130) és egy Bonfini (RMK 16). – A könyvek egy negyede, s ezek főleg az antikvák közül kerülnek ki, történeti kötésben van. Ezek többsége német típusú reneszánsz kötés. Egy tucatnyi késő gótikus kötés mellett elvétve akad egy-két itáliai vagy magyarnak vélt reneszánsz kötés. Az RMK-k általában későbbiek és szerényebb külsővel rendelkeznek. Az RMK 174-es Szenczi Molnár 1708-as Dictionariuma esetében némi kétségem támad, hogy az lehet-e reneszánsz kötésben. – A műhely szerinti meghatározások (Haebler, Schunke, Kyriss stb. alapján) elismerésre méltóak, de aki foglalkozik egy kicsit is kötések meghatározásával, az tudja, hogy a közelebbről meghatározhatatlanok emésztik fel a legtöbb időt, hiszen azokat minden lehetséges segédkönyvben megpróbálja az ember azonosítani, az eredmény mégis negatív. A kötéseket Muckenhaupt Erzsébet írta le, és ő is lektorálta a katalógust. Különösen érdekelne a Sallustius kötet kötése (Ant. 319).

A könyv keménytáblás, fűzött, kellemes a tipográfiája, jól áttekinthető, jó kézbe venni. Kevés hiba van benne: a kötések bibliográfiájában Romhányi Károly és nem Romhány, az Inc. 2 tételben a kollációban fölső indexek kellenek, az RMK 88-nál Magyarország elválasztása szúr szemet, az Ant. 167 és 228 tételekben az istennők között ítélkező neve Párisz, vagy Paris (de nem Párizs). Néhány esetben az E pontban a gyűjtőkötet első darabjának tételszámát nem sikerült következetesen kövérrel szedni.

A magyar, román és német nyelvű tartalomjegyzéket és bevezetést az idézett művek jegyzéke követi, majd a rövidítések listája. A könyv végén mutatók segítik a tájékozódást: nyomdahely, nyomdász, időrendi és possessorok szerint. Jó lett volna néhány kép legalább a ritka művek címlapjáról és a magyar vonatkozású kötésekről. Ez biztosan nem a szerzőn múlott. Emődi András nagyszerű munkát végzett.

ROZSONDAI MARIANNE

Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. Kiss József Könyvkiadó, 317 [3] l.

Könyvészeti munkák és kereskedelmi tájékoztatók, árjegyzékek folyamatosan jelentek és jelennek meg. A két témakört együtt tárgyaló, a magyar könyvgyűjtők számára írt első hazai kísérlet Langer Mór antikvárius 1936-ban kiadott *A magyar és külföldi bibliofilia története. Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke* című munkája. Langer művének nem erőssége a könyv-

történeti, szakmai rész, de annál lelkesebben beszél ritka és becses könyvekről, és még szívesebben a könyvek árairól.

Pogány György most megjelent könyve – a második hazai kísérlet – Langer könyvének éppen az ellentéte. A szerkezet adott: történet, elmélet és gyakorlat. Pogány könyvének három fő része: 1. Történet. 2. A modern magyar könyvművészet és bibliofília intézményrendszere 1880-tól napjainkig. 3. Gyakorlat. Az első benyomás az, hogy hiányzik az elméleti rész, de mint később látni fogjuk, nem ez hiányzik. A második, hogy az első két rész nyugodtan összevonható. Nem látom értelmét az intézményrendszer önálló részként való szerepeltetésének, ez a történet egyik fejezeteként tárgyalható. A bibliográfus-könyvtáros szerző nagy felkészültséggel és jó stílusban tárgyalja a tudnivalókat. Meglepő, hogy az első két rész a könyv terjedelmének több mint kétharmadát foglalja el. Ez talán túlzás, tekintettel arra, hogy a könyvgyűjtők többségét sajnos egyáltalában nem érdekli a történet. Egy kalauzban a történeti rész csupán bevezető kellene hogy legyen. Igaz, mindenki arról ír szívesen amihez ért és amit szeret.

A könyvet olvasva néha az az érzése az embernek, mintha a szerzőnek nem lenne fontos, hogy bibliofil és könyvgyűjtő között különbséget tegyen. Pedig jó lenne hangsúlyozni, hogy ugyan minden bibliofil könyvgyűjtő, de nem minden könyvgyűjtő bibliofil. Nagyon nem az, hiszen vannak halmozók, vannak akik csak szöveget gyűjtenek, vannak akik csak kötést, és így tovább. A bibliofil gyűjtő éppolyan nagy ritkaság, mint a fehér holló.

A könyv kevesebb mint harmadában kapott helyet magáról a gyűjtésről szóló, gyakorlati rész. Már az arány is jelzi, hogy a szerző nemigen tudott mit kezdeni ezzel a könyv célkitűzésének szempontjából alapvető egységgel. A legnagyobb baj azonban, hogy ami itt olvasható, az színtiszta elmélet. Szó esik tipográfiáról, betűtípusokról és sok mindenről, csak éppen arról nem, ami a könyvgyűjtő számára a legfontosabb: mit, hol, mikor, miért, és nem utolsó sorban menynyiért. Vagyis hogy mit gyűjtsünk, hol gyarapíthatjuk gyűjteményünket, melyek a megbízható, vagy szakmai szempontból kétséges hazai és külhoni cégek, hol és hogyan vásárolhatunk az antikváriumokban, árveréseken vagy a világhálón, és így tovább. Mi a szerző véleménye a gyűjtőkről, könyvekről, illusztrátorokról vagy kiadókról, nem tudjuk meg. A könyv személytelen, ami Tacitusnál erény, de egy kalauznál nem az. Ez az illusztrációk egyenetlen minőségétől eltekintve szép könyv, a magyar könyvgyűjtő elméleti kalauza.

BORDA LAJOS

Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Haute-Normandie par Valérie NEVEU. Genève, 2003. Droz, 486 l. /École Pratique des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, VI. Histoire et civilisation du livre, 28./

A hatalmas, évtizedekkel ezelőtt kezdődött vállalkozás első kötete 1979-ben jelent meg, azóta – néhány kötet később várható megjelenésével – a 17. darabnál tart a sorozat. A könyvtárakon kívül, több intézmény fogott össze azért, hogy a franciaországi nyilvános könyvtárakban őrzött ősnyomtatványoknak modern, a tudományos kutatás minden igényét kielégítő, egységes leírási és feltárási szempontokat érvényesítő katalógusa legyen. A tours-i egyetem reneszánsz kutató intézete (Centre d'Études Supérieures de la Renaisssance), az École Pratique des Hautes Études, a Société des bibliophiles du Guyenne (Bordeaux), illetve a kulturális minisztérium, könyves ügyek igazgatósága (Ministère de la Culture, Direction du Livre et de la Lecture). További 15 kötet megjelenése várható.

A mai Seine-Maritim és Eure megyék területe (ez Felső Normandia) egykor a rouen-i érsekséghez tartozott. A székváros, Rouen, a 15. században Franciaország harmadik legnagyobb városa volt (Párizs és Lyon után), így a nyomdászattörténetben is ezt a helyet tudhatta magáénak. Igaz, a 2850 (Párizs):1140 (Lyon):151 (Rouen) arány a kiadott könyvek számát illetően, sokat elmond erről a harmadik helyről. Az

első kiadvány 1485-ben jelent meg *(Prologue de l'entré du roi Charles VIII.)*, és a roueni kiadók elsősorban a helyi igények kielégítésén, ritkán angliai exportra dolgoztak. A 16. század első felének regressziója után, nyomdászattörténeti szempontból a század második felében egy új virágzási periódus következett.

A város könyvtártörténetének kiemelkedő és mélyebb időszakai is hasonló ritmust követtek. A terület gazdag középkori könyvtári kultúrát tudhat magáénak. A bencések, az ágostonosok, a ciszterek, majd a kartauziak, a kapucinusok és a jezsuiták számos rendházat alapítottak. A legjelentősebbek a Rouenban (bencés, ágostonos, kapucinus, jezsuita), Évreux-ben (bencés), Gaillonban (kartauzi), Lyre-ben (ciszter) voltak. De a 16. században jelentős gyűjteményt hoztak létre a hugenották (ez a nantes- ediktum visszavonása után (1685) a jezsuitáké lett), és több nagyobb magángyűjtemény is létrejött a korai újkorban (nem ritkán megszerezve egy-egy középkori rendház könyveit is). Franciaországban a forradalom könyvtártörténeti korszakhatár, ekkor jött létre a ma is létező tartományi könyvtárak rendszere, illetve a városi könyvtárak legtöbbje.

Ennek megfelelően a mostani katalógus 613 tételének jelentős része Rouenban a tartományi és a városi könyvtárban, illetve a Le Havre-ban és Évreux-ben a városi könyvtárban található. Ezen kívül kisebb könyvtárakban (Le Bec-Hellouin, Bernay, Conches, Dieppe, Eu, Fécamp, Louviers, Pont-Audemer, Verneuil-sur-Avre).

A bevezető tanulmány részletes statisztikát közöl a könyvek nyomdai származási helyéről. Semmi meglepetés nem ér minket akkor, amikor azt látjuk, hogy 318 franciaországi (ebből viszonylag sok, 48 rouen-i), 158 itáliai és 126 németországi. A maradék a Németalföldről (7), Spanyolországból (3) és Portugáliából (1) származik. A kötetek némelyike illuminált, ezekről külön fejezetet olvashatunk. A könyvek bejegyzéseiből követhető a sorsuk. Érdekes possessorbejegyzések Jean Budétől (Guillaume Budé apjától) maradtak ránk, vagy éppen Franciscus Vatablustól. A 15. századból, egy magánkönyvtárból a legtöbb kötet, 6 darab, Jean Asselain bencés priortól (Jumièges, Longueville) származik.

A bevezető tanulmány, és a katalógus is részletesen foglalkozik a kötésekkel. Annak ellenére, hogy a 15. század végéről, illetve a 16. század legelejéről átlagosan csak a kötések hozzávetőleg 20%-a származik, számos érdekességet tartogat az elemzésük. A franciaországi (nomann és a párizsi) műhelyek mellett Koberger-kötések, strassburgiak, friburgi (bei Brisgau) és flamand is található közöttük. Külön említésre érdemes a 16. századi aranyozott mozaik-kötés (Jean Grolier). A tanulmány külön elemzi a terület kolostorainak kora újkori kötészeti politikáját (megőrzött eredeti, átkötött, stb.).

A 613 ősnyomtatvány leírását azoknak a könyveknek a jegyzéke követi, amelyek a régebbi katalógusokban felbukkannak, mint ott volt példányok, illetve a szerző helyesbíti néhány darab korának meghatározását (külön jegyzék ezekről). A sorozat többi kötetével azonos mutatók (konkordancia, nyomdahelyek, nyomdászok, possessorok, miniátorok, könyvkötők) után Valérie Neveu külön tanulmányt szentelt azoknak 16–19. századi magánszemélyeknek, akiknek gyűjteményéből számottevő mennyiségű ősnyomtatvány került a most katalogizált anyagba. Felső Normandia jelentős magánkönyvtárainak története mellett az ezt követő fejezetben a fentiekben felsorolt nyilvános könyvtárak történetének vázlatát is megtaláljuk külön-külön, elemezve az ott őrzött ősnyomtatványok oda kerülése történetét. Külön értéke a kötetnek a szép képi illusztrációs anyag, amely elsősorban a könyvkötés történetét kutatókat örvendezteti meg.

MONOK ISTVÁN

Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Peintres – graveurs – éditeurs. Préface de Bruno NEVEU. Paris, 2002. Commission des travaux historiques de la ville de Paris, 339 l.

A tézisfüzet minden európai ország könyvtörténetírásában külön kutatási terület. Számos tartalmi és formai kérdés tisztázhatatlan vele kapcsolatban, hiszen sok esetben az sem eldönt-

hető, hogy kinek a gondolatait rögzíti a szöveg (ki a szerző). Az egyik leginkább eltűnő kiadványtípus, mert a szakdolgozó diák anyagi erejétől függő példányszámban nyomtatták, és a 10–20 darabos kiadás túlélési esélye az évszázadok során mindig kisebb lesz. A szakdolgozót köszöntő tanárok, diáktársak fontos kapcsolattörténeti és életrajzi forrásnak bizonyulnak, a kis alkalmi költemények pedig – ha nem is poétikai remekek – az egyre virágzó paratext-kutatások látókörébe kerültek. A tézisfüzet ráadásul megerősíti azokat a forrásokat, amelyek történetileg igazolják, hogy egy jogász, vagy egy orvos mitől „Dr. med.; Dr. jur.", míg a bölcsész még nem válik doktorrá az egyetemi tanulmányok végeztével. Addig ugyanis, amíg az egyetemi tanulmányok lezárásához a bölcsész és teológus egyszer disputált, addig – egyetemenként változóan – a jogász 3–5 alkalommal, az orvos 3–8 alkalommal. Csak ez után lett az utóbbi két csoport jogosult a „Dr." cím viselésére. (Ma ugye ezek a szakdolgozati doktorok, akik sohasem doktorálnak.)

Véronique Meyer alapos tanulmánya (*Les thèses, leur soutenance et leurs illustrations dans les universités françaises sous l'Ancien Régime.* In: *Élements pour une histoire de la thèse.* Paris, 1993. /Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne. Vol. 12./ 45–111.) mostani könyve előfutárának is tekinthető. Jelen könyvének bevezetésében a tézisfüzet párizsi történetének vázlatát olvashatjuk, vagyis annak bemutatását, hogy a tanuló ifjú életének melyik évében kezdhette meg különböző felsőfokú tanulmányait (bölcsészet, teológia, jog, orvosi), és a licenciátusi, illetve a baccalaureátusi fokozat megszerzéséig hány vizsgát, illetve nyilvános szereplést (védés, disputáció) kellett teljesítenie.

A tézisfüzetek (position) általában illusztrált kiadványok voltak, a 17. század közepétől azonban már egyre terjedőben volt legalább a címlap képi díszítése. A tézisplakát (placard) azonban természeténél fogva metszetes megjelenésű volt. A szerző teljes joggal mutat rá arra a jelenségre, hogy a történeti kutatás sokáig figyelmen kívül hagyta ezt a képi világot. A rézmetszés történetével általában művészettörténészek foglalkoznak, így a metszetek esztétikai elemzésén túl, azok szerepét nem vizsgálták, vagy egyszerűen az egy meghatározott esztétikai érték alatti művek kiestek látókörükből. Márpedig a tézisfüzetek címlapjai nem mindig a legmagasabb művészettörténeti értékeket hordozzák. Ugyanakkor azok a kérdések, hogy (1) miért adták ki ezeket? (2) ki rendelte meg őket? (3) milyen példányszámban kerültek kiadásra? (4) kik voltak az olvasóik?, még megválaszolásra várnak, vagyis a tézisfüzetek tartalmi elemzése mellett azok média-, illetve társadalomtörténeti elemzését is el kell végezni.

Meyer asszony könyve levéltári kutatásokon nyugszik. Felkutatta a szerződéseket, amelyeket általában a diák kötött a rézmetszővel, illetve a kiadóval, így a tézisfüzet, vagy tézisplakát megszületési folyamatába enged bepillantást. A szerződés részletesen tartalmazott mindent: az ábrázolás tárgyát, a kép nagyságát, elhelyezését, példányszámot (néha ez elérte a kétezret is) stb. Ezek a metszetek témájuk szerint lehettek portrék, címerek, allegóriák, vagy vallási tartalmú ábrázolások. A levél-, és könyvtári kutatások alapján tehát a szerző a teljes folyamatot rekonstruálta, ide értve a ceremónia leírását, amelynek során a nyilvános disputa (a tézisek megvédése) lezajlott.

Az általános bevezetés után a fennmaradt nyomtatványok metszőit és kiadóit két nagyobb fejezetben mutatja be a könyv: Antoine Paillet (1626–1701), Guillaume Vallet (1634–1704), Étienne Picart (1632–1721), illetve Étienne Gantrel (1645–1706), akinek özvegye még 1709-ig folytatta a kiadói tevékenységet. Az első három lényegében együtt dolgozott (Vallet és Picart már Rómában is nyolc évig), a grafikus és festő Paillet, a rézmetsző Picart és Vallet (aki egyben a kiadó is volt) egységes programalkotással adták ki a téziseket. A szerző ezt a programot (portrék, allegorikus portrék, történeti és erkölcsi allegóriák) elemzi részleteiben, majd ezzel a módszerrel tekinti át Gantrel pályájának alakulását a dúcok előállításától a tézisek kiadásáig.

Egyikük sem dolgozott a Párizson kívüli felsőoktatási intézményeknek, mindazonáltal az a képi anyag, amelyet kiadványaikban terjesz-

tettek befolyásolta más műhelyek munkáját, és az allegóriák, motívumok a társművészetekben is megjelennek.

MONOK ISTVÁN

Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag Tübingen. XI, 227 l. /Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, Bd. 8./

A nagyobb könyvtárak szerte a világban törekednek arra, hogy az állományukba szervesen beépült magánkönyvtárak anyagát feltárják, megírják azok történetét. Így egyszer majd ténylegesen részleteiben lesz dokumentálható a nagyobb bibliotékák története is. A Saale melletti Halleban 1698-ban August Hermann Francke (1663–1727) alapította árvaház (Waissenhaus) rövid idő alatt olyan intézményrendszerré fejlődött, amely egy-egy ember életútját végigkísérte anélkül, hogy el kellett volna hagyni azt. Az árvaház mellett hamarosan elemi iskola, majd különböző szakmunkásképzők működtek, azután gimnáziumi, majd teológiai képzés indult. Mindeme munka támogatására alapult a könyvtár, a nyomda, a műhelyek. Így van ez ma is. A Berlini Fal leomlása után Paul Raabe által újjászervezett Franckesche Stiftungen az árvaház kivételével – igaz óvoda működik – valamennyi intézményét újjászervezte, felújította a könyvtárat, kiépült az Alapítvány nemzetközi kapcsolatrendszere, számos könyvsorozatot adnak ki. A pietizmus kutatásának nemzetközi központja is (Interdisziplinäres Zentrum für Pietismusforschung) az Alapítvány és a Halle-Wittenbergi Egyetem közös vállalkozása.

A könyvtár, az úgynevezett Kulissenbibliothek történeti állományában számos magánkönyvtár található. Brigitte Klosterberg igazgató asszony előszavában megemlít néhány nagyobbat: a németalföldi exuláns Friedrich Breckling (1629–1711), a halberstadti superintendens Justus Lüder (?–1708), a Biblia-kiadó műhelyt alapító Carl Hildebrand von Canstein (1667–1719), a teológus Andreas Achilles (1656–1721), a szlavista Heinrich Milde (1676–1739). Ezen hagyatékok sorában az egyik első a teológus tanár Johann Friedrich Ruopp (1672–1708).

Michaela Scheibe a könyvtár rekonstrukcióját bevezető nagy tanulmányában először Ruopp életútját vázolta, sokat mondó címmel: „Von der Straßburger Orthodoxie zum Halleschen Pietismus". Ruopp strassburgi születésű volt, az akkor már évszázados múlttal rendelkező Johann Sturm által nemzetközileg is elismertetett gimnáziumban tanult. Ezután a Strassburgi Egyetemen filozófiát hallgatott, de kiváló költőként is ismertté vált (poeta laureatus). 1697-ben ugyanitt teológiát kezdett tanulni (professzora Johann Joachim Zentgraf volt). Nagyon hamar, még ebben az évben elhagyta az egyetemet és Lipcsében az egyetem teológiai karára iratkozott be, az ortodox Johann Benedikt Carpzovhoz. (A szerző határozottan helyesbíti a szakirodalomban újra és újra ismétlődő tételt, miszerint Ruopp Jénában tanult volna.) Mindeddig tehát Ruopp szinte kizárólag csak ortodox lutheránus teológiát tanult (tananyagként: Martin Chemnitz (1522–1586), Johann Gerhard (1582–1637), a strassburgi Johann Schmidt (1594–1658), és az ugyancsak strassburgi exegéta Sebastian Schmidt (1617–1696)). Lipcsében Carpzov mellett csak a pietizmus kritikáját tanulhatta. Ennek ellenére 1698-ban elhagyta Lipcsét és Halléban, az 1694-ben alapított pietista egyetemre iratkozott át. Itt Francke mellett Joachim Justus Breithaupt (1658–1732) és Paul Anton (1661–1730) voltak a tanárai. Ugyanitt, tanulmányai mellett segítségére volt Franckenak az árvaházban. 1699 év végén visszatért szülőföldjére Strassburgba, ahol rövidebb tanítóskodás után lelkész lett.

A strassburgi pietista mozgalmak ekkor indultak az egyetemen és a gyakorló lelkészek között is, Ruopp ezekben az időkben már nagy tekintélynek örvendett a változtatást akarók körében, és ugyancsak ezt ellenző egyházi és világi felsőbbség figyelmét sem kerülte el. Ezután az újító tanárok és lelkészek Elszászt elhagyni

kényszerültek, Ruopp Halléba tért vissza (1705), ahol röviddel ezután meghalt.

Könyvtárának két jegyzéke maradt fenn levéltári iratként, összesen 359 kötetet hagyott az Alapítvány könyvtárára. A könyvtár modern teológiai anyag, az 1650 előtti megjelenésűek száma 36, tehát alig 10%. Ezzel szemben a 18 éves kora (1690) után kiadott művek száma 119. Ruopp a szent nyelveken kívül németül és franciául olvasott, így a gyűjtemény nyelvi összetétele is ezt tükrözi (latin 43%, német 42%, francia közel 7%). Tartalmilag teológiai szakkönyvtár (301 kötet teológia), a többi poétika, retorika és történelem. A teológián belül a Biblia kiadásokon (21+12 (bibliai filológia) + 40 (magyarázat)) kívül a homiletika és a polemika érdekelte. Pietista ízlésének megfelelően a lelki épülést szolgáló könyvek száma is jelentős, ezek között lutheránus (49) és katolikus (18) szerzők művei is megtalálhatóak.

A könyveknek csak egy része található meg ma a könyvtárban (92 hiányzik), hiszen az Alapítvány a történelem folyamán sokszor eladta, vagy elcserélte duplumait.

Michaela Scheibe közli mindkét levéltári jegyzék címleírását, majd autopszia alapján, vagy más módon azonosítja a művet. A ma is meglévő kötetek kéziratos bejegyzéseit is közli, de miután általában Ruopp az első tulajdonosa a könyveinek, a proveniencia vizsgálat nem hoz érdekes eredményeket. A kötetet a nemzetközi szakirodalomban megszokott mutatók, és a jegyzékek hasonmása zárja.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordíttatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A *Magyar Könyvszemle* szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

Véber János: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ősnyomtatványának bejegyzései 1
Zsoldos Endre–Blaga, Cristina: Jacob Schnitzler Wittenbergben 16
Rózsa Mária: Magyarország a Grenzboten című folyóiratban (1849–1880). I. 32
Dege Sándor: A budapesti polgári mentalitás a századfordulón a sajtó hirdetéseinek tükrében 51

KÖZLEMÉNYEK

Gömöri György: 1566-os angol imádságformula a töröktől veszélyeztetett Magyarországról 69
Simon Szilvia: A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak prtokolluma (1612–1658) 72
Fehér Katalin: Egy népfelvilágosító mű 1775-ből 78
Papp Júlia: Goró Lajos leírása 1826-ból a nápolyi dóm két magyar vonatkozású síremlékéről 82

FIGYELŐ

Monok István: A brémai sajtó- (és média) történeti műhely kiadványai 94
Silagi, Gabriel: Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar! 99

SZEMLE

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849. Bp. 2005. (*Kókay György*) 107
Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz. I. (1841.) Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2003. (*Mázi Béla*) 108
Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Bp. [2005.] (*Rojas Mónika*) 110
A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. Katalógus. Összeáll. Emődi András. Bp.–Nagyvárad, 2005. (*Rozsondai Marianne*) 112
Pogány György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp. 2005. (*Borda Lajos*) 113
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (*Monok István*) 114
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 2002. (*Monok István*) 115
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftugen. Halle–Tübingen, 2005. (*Monok István*) 117

Ára: 450 Ft

SOMMAIRE

Véber, János: Notes manuscrits dans un incunable Justinus de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie 1
Zsoldos, Endre – Blaga, Cristina: Jacob Schnitzler à Wittenberg 16
Rózsa, Mária: La Hongrie vue dans la revue 'Grenzboten' (1849–1880). I 32
Dege, Sándor: Mentalité bourgeoise de Budapest, refletée par les annonces de la presse du tourne-siècle 51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Gömöri, György: Formule de prière anglaise de 1566, au sujet du danger turc menaçant la Hongrie 69
Simon, Szilvia: Protocols des synodes du 17e siècle du Diocèse de Transdanubie de l'Église Réformée (1612–1658) 72
Fehér, Katalin: Un ouvrage d'instruction civile de l'année 1775 78
Papp, Júlia: Description par Lajos Goró de deux monuments funéraires ayant rapports hongrois, de la cathédrale de Naples, de l'année 1826 82

CHRONIQUE

Monok, István: Publications de l'atelier d'histoire de presse et de média de Bremen 94
Silagi, Gabriel: Navigare necesse est, oder: 'Tengerre, Magyar'! 99

REVUE

Fehér, Katalin: Presse et éducation publique en Hongrie. 1777–1849. Bp. 2005. (*Kókay, György*) 107
Kossuth, Lajos: Notes de rédaction de Pesti Hírlap ('Journal de Pest') I. (1841) Sous la rédaction de Csaba Fazekas. Miskolc, 2003. (*Mázi, Béla*) 108
Voit, Krisztina: Chapîtres de l'histoire de l'édition de livres et des collections publiques. Essais, études. Bp. [2005.] (*Rojas, Mónika*) 110
Les fonds anciens de la Bibliothèque du Diocèse Catholique de Nagyvárad. Catalogue. Sous la rédaction de András Emődi. Bp.–Nagyvárad, 2005. (*Rozsondai, Marianne*) 112
Pogány, György: Guide du bibliophile hongrois. Bp. 2005. (*Borda, Lajos*) 113
Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Vol. XVII. Genève, 2003. (*Monok, István*) 114
Meyer, Véronique: L'illustration des thèses à Paris dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 2002. (*Monok, István*) 115
Scheibe, Michaela: Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Büchernachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle–Tübingen, 2005. (*Monok, István*) 117